

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

ISSN 0142-0843

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ
сериясы
№ 3(71)/2013
Серия ИСТОРИЯ.
ФИЛОСОФИЯ

Шілде–тамыз–қыркүйек
1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Июль–август–сентябрь
Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГП

Қарагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова

Бас редакторы — Главный редактор

Е.К.КУБЕЕВ,

академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора

Х.Б.Омаров, д-р техн. наук

Ответственный секретарь

Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Серияның редакция алқасы — Редакционная коллегия серии

Б.Е.Колумбаев,
Ж.С.Сыздыкова,
К.С.Алдажуманов,
В.В.Евдокимов,
Р.М.Жумашев,
З.Г.Сактаганова,
В.В.Козина,
Б.Г.Нуржанов,
С.Б.Булекбаев,
В.С.Батулин,
А.Т.Акажанова,
Б.А.Амирова,
О.С.Сангилбаев,
А.Н.Жумагельдинов,
Л.К.Шотбакова,
Р.Ш.Сабирова,
З.Х.Валитова,
Г.М.Смагулова,
А.Н.Муқанова,

редактор д-р филос. наук;
д-р ист. наук (Россия);
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
PhD;
канд. ист. наук;
канд. психол. наук;
канд. социол. наук;
канд. ист. наук;
ответственный секретарь
канд. ист. наук

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *А.М.Будник*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 26.09.2013 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 12,25 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 962.

Подписано в печать 26.09.2013 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 12,25 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 962.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

© Карагандинский государственный университет, 2013

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан.

Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Шотбақова Л.Қ., Оразбекова Г.Б.</i> XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы мемлекет пен зиялылардың арасындағы дін мәселелері бойынша өзара байланыс	4
<i>Шотбақова Л.Қ., Холмс С., Нупинова А.</i> Қырғи-қабақ соғыстан бас тартқаннан кейінгі халықаралық қатынастар: жаһандану жағдайындағы тарихнама мәселелері	9
<i>Зуева Л.И., Өскембаев Қ.С.</i> Классикалық университет: жаңа формациядағы мұғалімдерді дайындау барысы.....	13
<i>Мұхамбеталиев К.М., Сампаева Н.К.</i> Жаһандану контекстіндегі мәдени ұқсастықтар	19
<i>Жұматаева Д.Н.</i> Лозан конференциясында құрылған тепе-теңдіктің жойылуы және Кипр мәселесінің туындауы	24
<i>Тұрлыбек А.</i> Осман мемлекетіндегі екінші революцияның жариялануы және Әнуар бей .	29
<i>Каренов Р.С.</i> Жетісудағы Алашорда үкіметінің мүшесі, Алаш әскерінің қолбасшысы — Отыншы Әлжанов (140 жылдығына орай).....	35
<i>Каренов Р.С.</i> Уәлитхан Танашев — Алашорда үкіметін құрған дарабоздардың бірі	42

ФИЛОСОФИЯ

<i>Сағатова А.С., Аринов Е.К.</i> XV–XVIII ғасырлардағы қазақ ойшылдарының ресей отаршылығына қатысты ой-толғамдары	49
<i>Дауылбаева Ж.И., Малғараева З.Б.</i> Басты философиялық дәстүрлердегі сенім және білімнің арақатынасының негізгі парадигмалары	55
<i>Жумагулов М.Ж., Акматова Н.С.</i> Қазіргі заманғы Қырғызстан жағдайындағы экологиялық сананың даму ерекшеліктері	64

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Эшиев А.К., Асанова К., Исаков Б.М., Нарматов Н.К.</i> Маскулиндік өзгеруінің биологиялық факторлары	69
<i>Эшиев А.К., Термечикова С., Тойгонбаева К.А.</i> Маскулиндіктің өзгерісіндегі экономикалық аспектілер	75

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

<i>Қожабекова Ж.Б.</i> Түрік қағанатының сыртқы саясатындағы Қытайдың алатын орны	80
<i>Нұркенов Қ.Қ.</i> Көпмәдениетті мемлекеттердегі саяси көшбасшы имиджінің ерекшеліктері (АҚШ және Германия мысалында)	86

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Shotbakova L.K., Orazbekova G.B.</i> Relations between the state and intelligentsia on religious issues at the end of XIX – beginning of XX centuries	4
<i>Shotbakova L.K., Holmes S., Nupinova A.</i> International relations after the refusal of the cold war: the historiography of the problem in the context of globalization	9
<i>Зуева Л.И., Ускембаев К.С.</i> Классический университет: подготовка учителей новой формации	13
<i>Мухамбеталиев К.М., Сампаева Н.К.</i> Культурная идентичность в контексте глобализации	19
<i>Zhumatayeva D.N.</i> Lozan'da kurulan dengelerin bozulmasıyla Kıbrıs sorunun başlaması	24
<i>Turlybek A.</i> Osmanlı Devletinde ikinci meşrutiyetin ilanı ve hürriyet kahramanı Enver Bey	29
<i>Каренов Р.С.</i> О деятельности Альжанова — одного из членов правительства Алашорды Алашского движения в Семиречье (к 140-летию).....	35
<i>Каренов Р.С.</i> Уалитхан Танашев — один из видных создателей правительства Алашорды ...	42

ФИЛОСОФИЯ

<i>Сағатова А.С., Аринов Е.К.</i> Размышления казахских мыслителей XV–XVIII веков о российской колонизации	49
<i>Даулбаева Ж.И., Малғараева З.Б.</i> Основные парадигмы соотношения веры и знания в ведущих философских традициях	55
<i>Жумагулов М.Ж., Акматова Н.С.</i> Особенности развития экологического сознания в условиях современного Кыргызстана	64

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Эшиев А.К., Асанова К., Исаков Б.М., Нарматов Н.К.</i> Биологические факторы трансформации маскулинности	69
<i>Эшиев А.К., Термечикова С., Тойгонбаева К.А.</i> Экономические аспекты трансформации маскулинности	75

Трибуна молодых ученых

<i>Қожабекова Ж.Б.</i> Роль Китая во внешней политике Тюркского каганата	80
<i>Нуркенов К.К.</i> Особенности имиджа политического лидера в мультикультурных государствах (на примере США и Германии)	86

СЫН ШІКІР

Ахметова Ш.К. Этникалық сананы қалыптастыру мәселесі жайында 93

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....97

РЕЦЕНЗИИ

Ахметова Ш.К. К вопросу о конструировании этничности 93

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....97

UDC 94(574) «18/19»

L.K.Shotbakova, G.B.Orazbekova

**Relations between the state and intelligentsia on religious issues
at the end of XIX – beginning of XX centuries**

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: shotbakovazz@mail.ru)*

The article is an attempt to analyze the relations between the state and the intelligentsia in relation to religion at the turn of the XIX – beginning of XX centuries. There are defined the role and place of religion in the life of the Kazakh society, formation of the national intelligentsia and its relation to religion. Also in the article are revealed the features of the different areas of national intelligentsia in relation to the religion. Researched changes in the relations between the state and intelligentsia on religious issues at the stage of Kazakhstan accession to the Russian Empire, during the revolutionary events and the dual power in the first years of Soviet power.

Key words: religion, intelligentsia, state, ideology, Islam, politics, organization, muftiate, power.

With registration of the first state formations the mankind searched for tools of management and society submission. One of such tools, in due course one of central and important, the religion became become. The proof of it was formation of world religions with which help throughout many centuries the power regulated society ability to live. One of such religions is Islam which was extended among the majority of the countries of the Arabian East, in Central Asian region, including in Kazakhstan. Hence, studying of history of Kazakhstan is impossible without the reference to such problem as a place and a religion role in a life of the Kazakh society during various epoch. The given problem can be considered from different aspects. One of actual and difficult, in our opinion, is the problem of revealing of a place and a religion role in mutual relations of the state and intelligentsia.

The intelligentsia played at all times a role of spiritual defining force round which concentrated most advanced, thinking and not indifferent to destinies of the people a society part. It is quite natural that the power has been compelled to reckon with opinion of intelligentsia, to react to its performances and, as far as possible, to subordinate and exploit it.

This problem with reference to the Kazakh society can be considered from the Euroasian positions as Kazakhstan occupied and occupies the central position in the Euroasian space. On the other hand, Kazakhstan is one of the defining states in Central Asian region.

On a boundary XIX–XX-th centuries the structure of the Russian empire included extensive territories with the Muslim population: the Volgo-Ural region (with Tatars and Bashkirs), Central Asia and Kazakhstan (occupied by Kazakhs, Uzbeks, Turkmen and Tadjik tribes), Crimea and Caucasus (the Crimean Tatars, the numerous mountain people of the North Caucasus and Azerbaijanians). According to the All-Russia census of 1897 in the Russian empire lived 13,9 million Muslims (not including inhabitants of Bukhara and Khiva) that made 11,06 % from an aggregate number of citizens of empire [1]. It is quite natural that the Kazakh intelligentsia actively co-operated with representatives of intelligentsia of other Turk people which were a part of the Russian empire, in particular, in questions of definition of the relation to religion and its place in a life of a society.

The relation of the Kazakh intelligentsia issued on a boundary XIX–XX-th centuries, to religion questions was not always unequivocal and identical. The intelligentsia of this period, according to a number of

the Kazakhstan researchers, represented non-uniform in the social and educational relation a society part. Today the point of view has affirmed as a domestic historiography that formation of the Kazakh intelligentsia went to this period in two directions: in the form of traditional, focused on the East, within the limits of Islamic culture and European, got education in average and higher educational institutions of the Russian empire and gravitating to European, Russian culture. In opinion of Japanese researcher Tomohiko Ujama, it is possible to allocate three directions of formation of the Kazakh intelligentsia, corresponding to three civilisations to layers: a nomadic civilisation, an Islamic civilisation and Russian civilisation. Also the author comes up with idea that the Kazakh intelligentsia XIX – the beginning of the XX-th centuries has been seriously anxious by influence of Islam and the Tatar language: «They (that is representatives of the Kazakh intelligentsia) very much were proud of the Kazakh language and traditions of Kazakhs and were afraid that Islamic doctrines and the Tatar culture can «profane» chastity of the Kazakh culture» [2]. In its opinion, influence panturkism and panislamism in the environment of the Kazakh intelligentsia was very weak and the purposes which they persistently pursued were expressed in the following: a survival of the Kazakh people and their peaceful co-existence with Russian and other people.

In Kazakhstan on a boundary XIX–XX-th centuries it is possible to consider as carriers of religious ideology representatives of the first direction of national intelligentsia which by this time was issued in the form of a steady social generality. It is necessary to notice such feature of the Kazakh society as non-uniform and not strongly pronounced character of religiousness of Kazakhs by then that, in our opinion, has remained and till today. As a rule, religious figures — natives of Tatars were attendants of Islam in the Kazakh steppe during this period. This situation has remained and to the XX-th century beginning when attendants of Islamic religion — mullahs, khodji, ishans, heads of mosques were, as a rule, representatives of traditional intelligentsia. In 4632 Muslim schools it was trained in 44, 8 thousand shakirds [3].

Islam wide circulation in the Kazakh environment after occurrence of Kazakhstan in structure of Russia from the XVIII-th century beginning was counteracted by the colonial authorities of the Russian empire to which presence in a colony of the strong religion was unprofitable, capable to unite round themselves the society most part. Especially religion which is distinct from those was professed by the most part of the population of the empire namely Christianity. The policy of tsarism concerning intelligentsia was based on principles of mistrust and aversion of any variants of the decision of socially significant questions for the Kazakh society, including religious. Besides colonial bodies of imperial Russia adhered to enough rigid Antiislamic position and traced any attempts of activization of activity of traditional intelligentsia.

As in the majority as already it was marked above the Kazakh population was not religious that part of intelligentsia which has traditionally been connected with departure of religious cults and service to Islam did not use a great popularity in the Kazakh society. Nevertheless, the traditional Muslim intelligentsia was organizational and is politically enough mobile and active and actively participated in a political life of Russia of beginning XX century having good contacts to Muslim parties of other regions of the Russian empire. The facts of carrying out of the All-Russia Muslim congresses, formation of Muslim fractions testify to it in the State Duma, for example.

Other part of intelligentsia — liberally-democratic, got the European education, skilfully used in the struggle against colonial Russia a protest spirit of religious intelligentsia. The religious question always was the focus of attention this part of intelligentsia, especially when it has actively joined in a political life of the Russian state since the XX-th century. So, according to one of bright representatives of the Kazakh intelligentsia of this direction of M.Dulatov one of the conceptual systems useful for reformation of the Kazakh society, there could be Islam. He said that Kazakhs should study Islam. At the same time M.Dulatov criticised the inefficient methods of training applied by mullahs that allows to speak about influence on it djadidism. Other representative of the Kazakh intelligentsia A.Bukejhanov paid attention that Kazakhs in the basic weight were non-muslims or Semimoslems. Though A.Bukejhanov did not reject directly elements of the Kazakh culture and the social institutes based on Islam, but at the same time preferred training in Russia and to mastering Russian, and in more broad understanding the European culture [2; 254].

Speaking about mutual relation between national intelligentsia and the state, in this case the Russian empire, it is necessary to remember that the Kazakh intelligentsia constantly developed and kept in touch with representatives of intelligentsia of other Muslim people which were a part of empire. These contacts were carried out within the limits of teamwork in the State Duma of Russia where there was a Muslim fraction of deputies. The Kazakhs selected from various areas of Kazakhstan entered into it also. Working out of the bills, concerning spiritual affairs of Muslims was one of directions of activity of Muslim deputies. At the

initiative of Muslim deputies congress of representatives of Muslim public organisations which in the literature has received the name of the fourth Muslim congress on June, 15–25th, 1914 has taken place [1; 394].

At this congress the deputy S.B.Karatayev reported on position of Kazakhs. At congress «Positions the project has been developed and approved about management of spiritual affairs of Muslims of the Russian empire» in which all major aspects of functioning of spiritual establishments of Muslims — the rights and advantages of ecclesiastics, living conditions and activity confessional educational institutions, etc. [1; 395] However the questions which have been taken out in this project have been painted, remained on a paper as their realisation was impossible without the corresponding decision on them from outside the governments of the Russian empire. Russian officials, after many years after all-round discussion and the analysis of numerous projects about management of spiritual affairs of a Muslim part of the population, including Kazakhs, recognised that they and could not find a true variant of the decision of a problem of Muslim spiritual establishments. As it seems to us, it has been connected, first, by that the Russian colonial administration basically lightly concerned problems of spiritual arrangement of the population of suburbs of empire, secondly, was not clear in the mind about the importance and importance of the decision of these questions for the Muslim population. Finally, these questions and have not been solved, as the First World War which has removed for uncertain time of a problem and needs of Muslims of Russia has begun.

The system of mutual relations of the state and the Muslim population has radically changed after February and, especially, October revolution of 1917. It is natural that the national intelligentsia should react to the new political realities which have developed in already former Russian empire. In conditions when there was a possibility of creation of the independent national state, the Kazakh intelligentsia has seriously reflected on ways and methods of the decision of this problem.

The analysis of program documents of the political parties created by national intelligentsia, materials of the congresses which were passing in the Kazakh steppe during the period between the first Russian revolution of 1905 and two revolutions of 1917, and also right after October revolution of 1917 give the chance to track, as it was supposed to deal with a religious question in case of creation of the independent state.

So, among questions which were supposed to be considered on the first Kirghiz (Kazak) congress, there was a question «about establishment muftiats in areas where the population feels requirement for muftis» [4; 13].

The opinion of the majority of representatives of the Kazakh intelligentsia was stated by Zhubegen Tleubergenov which have written in magazine «Aikap»: «My opinion in an occasion (convocation kirghiz congress) this congress the following: It is necessary to collect such congress on which representatives of all the Kirghiz ... Questions could take part, subject to discussion at congress, there should be following:) an agrarian question; concerning religion (it is allocated by us); about national court; to ask to return the rights to Kirghiz for representation in State Duma» [4; 15,16].

In reports of the Kirghiz (Kazakh) congresses spent in various regions of Kazakhstan right after of February revolution, has found reflexion the decision of a religious question as one of the central and important questions for the Kazakh population. So, in decisions of the Tourist's Gajsky regional Kirghiz congress which has taken place on April, 2–8nd, 1917 in the city of Orenburg, spiritually-religious questions have been solved as follows: «1. the church should be separated from the state. 2. Kirghiz of Tourist's Gajsky area temporarily should join to Orenburg muftiat. 3. At elections of a mufti and kazi in spiritual meeting, there should be a proportional representation from Tatars and the Kirghiz. 4. New position of the Orenburg spiritual board is developed with the assistance of representatives of the Kirghiz people ... 6. The number of mosques is defined by desire of the population» [4; 27, 28].

The Ural regional Kirghiz congress solves: «Having discussed the first a question on necessity of establishment special muftiat, congress has stated a wish about expediency of establishment special muftiat for the Kirghiz; however, in a kind of that this question is subject to the permission together with Kirghiz of other areas, congress has decided: spiritual management the Kirghiz of the Ural area temporarily to attach to Orenburg muftiat. Concerning local ecclesiastic's congress has decided that imams get out parishioners of the persons having appropriate certificates on spiritual formation« shaadatnama ». Akhyn and Kazii to select the order established at Tatars. To make a population duty that in each administrative aul was not less than one mosque. To make a duty of the parish imam conducting registers of births about a birth, death and wedding. Service life for elective imams is not defined» [4; 40].

In the subsequent the decision of a religious question has been postponed to the announcement of autonomy of Alash which have grown out of activity of political party Alash where the elite of the Kazakh intelligentsia in the name of A.Bukejhanova, A.Bajtursynova, M.Dulatova entered, etc. Aspiring to use a

protest spirit of religious intelligentsia in interests of emancipating struggle, the Kazakh intelligentsia of a liberally-democratic direction which were the centre of political party Alash, at the same time considered religion as a private affair of each citizen of the state to what the program document of this wing of intelligentsia — the Alash-horde program testifies: «the Religion should be separated from the state. All should be free and equal. At the Kirghiz is separate mufti. Records of marriages, births, death rate and divorces remain with the Kirghiz mullahs» [4; 89].

In the session Report kirghiz congress in Orenburg on December, 5–13th, 1917 among other decisions it has been written down: «In a kind of the forthcoming announcement of an autonomy of Alash, congress has decided: questions about muftiat, national court and local (aylnii) management to remove from turn at what spiritual management the Kirghiz-Cossack should remain without any change until the announcement of an autonomy and convocation of the constituent assembly of Alash where consisting at the Orenburg Mohammedan spiritual board kazi the Kirghiz-Kazakh of areas are obliged to present the project of reform the Kirghiz-Kazakh of spiritual board» [4; 75].

The Kazakh intelligentsia tried to realise these ideas and after October revolution of 1917, during creation of government Alash of the Horde in territory of Kazakhstan. However Bolsheviks have seen in it real threat and throughout 1917–1920th years have undertaken rigid concrete steps on liquidation of the most active and mobile part of the Kazakh intelligentsia, using a principle «divide and dominate»: the intelligentsia part has been subjected to repression in 20th years of the XX-th century, the part has emigrated, the part has gone on cooperation with the new power, forgot about former ideas and projects of creation of the independent Kazakh state that, however, also has not rescued it from a repressive machinery of the Bolshevik state in 30th years XX century.

The Kazakh intelligentsia understood that realisation of idea of creation of the independent state is impossible without support of intelligentsia of other Muslim people. Therefore throughout the first years after revolution of 1917 it actively co-operated with representatives of the Russian Muslim organisations and Turkestan. The Russian Muslims have created the independent Muslim socialist fraction taking active part in work of the Constituent assembly in 1918. It is interesting that in the decision about the state system of Russia accepted at last session of the Constituent assembly, the formulation offered by Muslim fraction has been confirmed. Not casually Chernov in the speech has noticed that «the Muslim population, huge and scattered on all cities of Russia, one of the most deprived of civil rights hitherto irrespective of, whether it occupies continuous territories or is scattered as a national minority, — can count from outside the Constituent assembly on the same recognition of the sovereign rights, as any other nationality» [5; 361]. Dispersal of the Constituent assembly by Bolsheviks in the same 1918 has put an end to hopes of the Russian Muslims to solve the national problems by creation of sovereign state formations as a part of the Russian democratic federal republic.

Creation of the Kokand autonomy in territory of Turkestan was other example of participation of national intelligentsia in a political life. At formation of the Kokand government in March, 1918 the decision on elections to parliament on the basis of proportional representation of a Muslim and not Muslim part of the population of this region was accepted. One of bright leaders of the Kokand autonomy of M.Chokaj wrote later that attempts of representatives of the Kokand government to find common language with Bolsheviks were unsuccessful as they have been adjusted to carry out a course on colonizer oppression of the Muslim population. The Kokand autonomy has been crushed, and one of the reasons was that «in Turkestani edge, with absolute prevalence of the Muslim population, necessary unity in its numbers was not because of contradictions between religious and political elite» [5].

One more attempt independently to decide destiny of the Muslim people has been undertaken by representatives of the Kazakh intelligentsia in 20–30th years of the XX-th century. It has found the expression in the project of creation of the Turk state offered by T.Ryskulov and etc.

T.Ryskulov — one of active figures of the Kazakh intelligentsia in 20th year's of XX century, was one of authors of creation of Turkic republic of the Muslim people of the East. Supported idea of the world revolution propagandised by leaders of a Bolshevik wing of social democracy of Russia at a stage of realisation of a socialist revolution, T.Ryskulov has suggested creating Turkic republic by association of all Turkic Muslim people. He considered that «it is impossible to release the native poor from servitude of colonists the same colonists or hands of the local authorities leaning against colonists ... Turkestan should promote development of revolutionary movement among east people. In turn, revolutionary movement in the east should make deciding impact on destinies of world revolution» [6; 227, 304]; [7; 183, 185]. These ideas have been supported by representatives of intelligentsia of the Muslim people former imperial, already Bolshevik Rus-

sia, however sounded in the mid-twenties XX century, they any more did not consider the changed political realities and have been categorically rejected by the Bolshevik country leaders. Moreover, they have been estimated as nationalist and antiparty, and their authors have been subjected to repression in 30th years under article «the enemy of the people». The explanation to it was that the arising Bolshevik nomenclature saw threat of the power in the name of getting stronger and gaining in strength national intelligentsia, including the Kazakh. And as to share the power the new nomenclature did not want, an optimum variant of the decision of a problem saw in physical destruction objectionable.

In existence of the Soviet state the relation to Islam as to religion and the people of the East which are practising Islam, gradually varied in a negative side. So, if in November, 1917 in circulation «To all workers to Muslims of Russia and the East» it was said that beliefs and customs, national and cultural establishments of these people appear inviolable and free in 1920 in the Declaration of the rights of workers of the Kazakh Independent Soviet Republic there is no term «Muslim» though believers still can select and be the elite in Councils. Disfranchisement bias, imams, ishans, khazrets, muftis and members of spiritual managements of Muslims in 1921 became following step. And in 1926 in official documents there is a thesis «about anti-Soviet character of Muslim» [7]. From now on the relation of the power to Islam is expressed in the politician of eradication of Islam that, however concerned and all other religions.

References

- 1 Usmanova D. *Musulmanskie representatives in the Russian parliament. 1906–1916*, Kazan: Fyan AN PT, 2005, 584 p.
- 2 Tomohiko U. *A Strategic Alliance between Kazakh Intellectuals and Russian Administrators: imagined Communities in Dala Walayatining Gazeti (1888–1902)* // *Historiography of Central Asia: the basic tendencies of development*, Almaty, 2006, 190 p.
- 3 Abzhanov H. *Kazakhstan: History. Language. The nation*, Astana: Ana tili – Ata tarih, 2007, 272 p.
- 4 From the message of the chief of the Orenburg gendarme management to the assistant to Troitsk and top-Ural districts about propagation among the Kirghiz for convocation of congress of major general Babich from July, 2nd, 1913 / *The Alash-horde: the Collection of documents* / Composer N.Martynenko, Alma-Ata: Small publishing house «Aikap», 1992, 192 p.
- 5 Iskhakov S.M. *Russian Muslims and revolution*, Moscow: Institute of the Russian history of the Russian Academy of Sciences, 2003, P. 367.
- 6 Ryskulov T. *Sobr. comp. In three volumes*, Vol. 1, Almaty, 1997, 336 p.
- 7 Zhysypov S. *Islam in Kazakhstan: the past, the present, future states in mutual relations and religion* / www.Carnegie.ru/ru/pubs/books/volume/36593.

Л.Қ.Шотбақова, Г.Б.Оразбекова

XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы мемлекет пен зиялылардың арасындағы дін мәселелері бойынша өзара байланыс

Мақалада XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы дінге қатысты мемлекет пен зиялылардың өзара қатынастарына сараптама жасалған. Қазақ қоғамы өміріндегі діннің орны мен рөлі, ұлттық интеллигенцияның қалыптасуы және оның дінге қатынасы анықталған. Дінге қатысты ұлттық интеллигенцияның түрлі бағыттарының ерекшеліктері айқындалған. Дін мәселелері бойынша Қазақстанның Ресей Империясы құрамына енген кезеңіндегі революциялық оқиғалар мен қос билік және Кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы мемлекет пен интеллигенцияның өзара қарым-қатынастарындағы өзгерістер қарастырылған.

Л.К.Шотбақова, Г.Б.Оразбекова

Взаимоотношения государства и интеллигенции по вопросам религии в конце XIX – начале XX веков

В статье предпринята попытка анализа взаимоотношений государства и интеллигенции по отношению к религии на рубеже XIX – начала XX веков. Определены роль и место религии в жизни казахского общества, показано формирование национальной интеллигенции и ее отношение к религии. Выявлены особенности в отношении к религии различных направлений национальной интеллигенции. Прослежены изменения во взаимоотношениях государства и интеллигенции по вопросам религии на этапе вхождения Казахстана в состав Российской Империи, в период революционных событий и двоевластия и в первые годы Советской власти.

L.K.Shotbakova¹, S.Holmes², A.Nupinova¹

¹*Ye.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: shotbakovazz@mail.ru);*

²*University of Greenwich, London*

International relations after the refusal of the Cold War: the historiography of the problem in the context of globalization

In the article is made an attempt to analyse the international relations after the termination of Cold War on the basis of a foreign historiography and to define influence of Cold War on development of the international relations in the second half of XX – the beginning of the XXI centuries. Also analyzed the influence of such factors as globalization, pluralism, the multipolarity, issued after the termination of Cold War on studying of the international relations. Formation of world economic system in the conditions of Soviet state disintegration, which has finished opposition of two world powers of USA and the USSR is considered. There are traced changes in the development of the diplomatic relations which come to a new level of development and have affected strengthening of the international relations as a whole.

Key words: Cold War, globalization, pluralism, multipolarity, international relations, period, Soviet Union, USA, diplomacy, new subjects.

The modern world is undergoing fundamental and dynamic changes. Transformation of the international relations, the termination of confrontation and consecutive overcoming of consequences of Cold War expanded possibilities of cooperation on the international scene. Threat of the global nuclear conflict is minimized. While maintaining the values of force in relations between states economic, political, scientific, technical, environmental, and information factors began to play an important role. However, modern international relations are not definitively established system yet, continuing to be in the process of dynamic formation. The article discusses the factors and results of the Cold War, which influenced to the development and study of international relations.

The post-Cold War period was a transitional moment in the development of many disciplines, including international relations. Many analysts believe that the end of the Cold War weakened international relations. However, we would like to counter this argument and show that the effect of the end of the Cold War and globalization, and their positive influence on the development of the discipline. We offer three arguments in support of our statement. The first argument involves multipolarity and pluralism. The second argument is the opening of new subjects of study. At the same time diplomacy survived a critical period and found a new level of development, which involved positive factors that strengthened international relations. The third argument — globalization's influence on studying of the international relations.

The end of the Cold War is one of the most meaningful events in the development of the discipline of international relations. Adam Roberts in his article «International Relations after the Cold War» described this period as follows: «The end of the Cold War is arguably the most significant development in international relations since 1945, and the most difficult to explain. This valedictory is a reconsideration of the causes and consequences of the chain of events whereby the Cold War ended, and their implications for the study and practice of international relations in the post-Cold War period» [1; 3].

In order to summarize the period of the Cold War, we can say that after the end of World War II the relations between the United States and the Soviet Union deteriorated from being allies to being in conflict with one another. Both sides possessed nuclear weapons and threatened one another without ending up in direct military conflict. However, in their struggle for global influence they engaged in regular indirect confrontations through proxy wars. As a part of this were occurred following events, in which the USA and the Soviet Union took part directly or indirectly: Berlin Blockade (1948–1949), the Korean War (1950–1953), the Suez Crisis (1956), the Berlin Crisis of 1961, the Cuban Missile Crisis (1962), the Vietnam War (1959–1975), the Yom Kippur War (1973), the Soviet war in Afghanistan (1979–1989), the Soviet downing of Korean Air Lines Flight 007 (1983), and the «Able Archer» NATO military exercises (1983). The conflict was expressed through military coalitions, espionage, massive propaganda campaigns, rivalry at sports events, and technological competitions such as the Space race. The USA and USSR became involved in political and military conflicts in the third world countries of Latin America, Africa, the Middle East, and Southeast Asia. In the 1980s, the United States increased diplomatic, military and economic pressures on the Soviet Union,

when the communist state was already suffering from economic crisis. In the mid-1980s, the new Soviet President Mikhail Gorbachev introduced the liberalizing reforms («Perestroika»). After that, there were a number of revolutions in country-members of Soviet Union, which culminated in the collapse of the Soviet Union in 1991, leaving the United States as the dominant military power.

Many questions of international relations are debated and researched at the academic circles of our days. Among them questions about reasons, results and influence of Cold War to international relations.

Fred Halliday wrote in his article that «The Cold War was, at first sight, «good» for international relations, as the failure of the League of Nations and the Second World War had done much to establish the «realism». Cold War is a conflict in which all societies appeared to be overshadowed by the danger of interstate nuclear war certainly reinforced the importance of the ‘international’ within universities» [2; 740].

The question about the Cold War influence on international relations, does not have a certain answer.

With the end of the Cold War there has been more and more literature written on the terms «multipolarity» and «pluralism». With the appearance of globalization there is a visible tendency of distribution of power in which more than two nation-states have nearly equal amounts of military, cultural and economic influence. Pluralism of theories, political systems and regimes, cultures, methods of analysis give a «jump-start» to the development of international relations.

Pluralism is a recognized strength of international relations studies in the UK. The end of the Cold War was the result of a plural mix of factors: both force and diplomacy; both pressure and détente; both belief and disbelief in the reform ability of communism; both civil resistance in some countries and guerrilla resistance in others; both elite action and street politics; both nuclear deterrence and the ideas of some of its critics; both threat and reassurance; both nationalism in the disparate parts of the Soviet empire and supernationalism in the European Community [1; 8].

With the end of the Cold War the focus of international relations scholars on the development of the bilateral relationship between the US and the USSR switched to relations between other countries. «There is the importance of other dimensions of late twentieth-century change — the economic revolutions in East Asia and the rise of political Islam foremost among them» [3; 167]. In connection with these events there arose a huge field of new subjects for research in international relations.

The end of the Cold War undoubtedly sent international relations analysts scurrying in all directions as the realization of their potential intellectual redundancy dawned. Some of them got out their atlases and looked for work, finding new theatres of conflict to explore and involving themselves in the study of practical issues humanitarian intervention and peacekeeping operations [4; 54].

The appearance of pluralism and multipolarity affected not only International Relations, but also opened up new areas of study for different spheres (Sociology, Philosophy, Geography, Politics, Diplomacy, Music, Economics, and Human Rights). The End of the Cold War meant more research opportunities and therefore more resources for IR specialists. This period became a subject for a whole range of books: «New world order», «Clash of civilizations», «End of history», «Global chaos», which became famous throughout society.

The beginning of wisdom lies in recognition of the plurality of the causes of events, especially the end of the Cold War; and recognition also of the plurality of perspectives that endure in the post-Cold War world [1; 4].

The end of the Cold War was critical period for diplomacy. Leaving aside war, these fantasies about the «end of history», and with it presumably also of diplomacy as a tool of conflict management, there was prevailing sense that a very unusual era had come to an end [5; 11]. After the collapse of the USSR the former component countries received independence and became full actors in the political arena. After 1990 the integration process began between countries, the creation of political coalitions and international organizations. The UN adopted new members and took on new activities. The OSCE focused its activities on crisis prevention and management.

The end of the Cold War can also be interpreted as having had the opposite effect. First of all, the imminent threat of nuclear war had served to focus popular and media attention upon diplomatic affairs. This means that international relations scholarship was very important.

The Cold War was not only a matter of conflicting economic, strategic and political interests, although we must not forget these aspects. It involved ideological beliefs, psychological convictions, deep-rooted prejudices. To a certain extent the Cold War was similar to the revolutionary wars of the Napoleonic era and to the religious wars which devastated Europe during the sixteenth and seventeenth centuries. Only when one of the ideologies that had shaped the twentieth century — communism — appeared to have lost its worldwide attraction, and the political instruments it had created had collapsed even in the country where it had first triumphed, could the Cold War come to an end [3; 276].

The field of IR, which had previously focused so much on how these ideologies affected diplomatic activities, had to adjust its views. Ideologies — this was the meaning of life for entire populations. People were united behind one goal, that of fighting a war against a common enemy. The end of this war meant the fracturing of these ideological regimes. People lost that common idea and were no longer joined by anything. All the same, in my opinion, the absence of an ideological struggle at the end of the Cold War allowed people to gain the right to vote and form their own political opinions.

In addition to the conclusion of the Cold War, globalization has been a major historical event in the past few decades. This has also had a massive impact on the field of international relations. It could even be said that international relations now exists between members of a population, where previously such relations were the domain of the leaders of countries.

Globalization is not only a threat to international relations. In fact, it links cultures and international relations on a variety of levels. International relations focus on interaction between states, people, organizations and globalization is making a profound effect on international relations [6; 219].

The strengthening of pluralism in the post-Cold War period attracts attention to the variety of international and transnational actors. Much writing on globalization draws attention to the role of transnational corporations in creating a global market and system of production; to capital markets in creating an integrated financial system; International Monetary Fund (IMF) in disseminating a particular view of the state's role within the international economy. As part of a pluralist paradigm, globalization may also be conceived as an intensification of the conditions of interdependence, with all the supposedly transformational associations that flow from such a condition.

The creation of a global market gave opportunities for development of «healthy» competition in both economics and industry. Companies began to orient on the consumer's needs, which helped on the improvement of the quality of their products and affected consumers positively. Consumers gained a choice in quality and prices. However, there were negative effects as well.

Economically, globalization creates winners and losers. But the polarities extend well beyond those who simply profit or lose by their position in the global market. They incorporate also ideas about access to global networks, lifestyles, and the security of cultural identities: «rather than homogenizing the human condition, the technological annulment of temporal/spatial distances tends to polarize it' is one such verdict» [6; 236].

After the dissolution of the Soviet Union, the 15 members that comprised that union declared their independence and sovereignty. Finally, the world learned about these countries as independent and sovereign actors in the international system. Active participation of the countries in the integration process, their participation in international organizations and events such as the Olympics games — this all raised the nationalism and identifications of the populations of these countries.

All the same, many specialists think that the development of globalization in the post-Cold War period led to a loss of identification. The general standards and rights force people to have a uniform identity. These specialists might think that such uniform thinking takes away from the field of international relations. While there might be less differences between populations and thus between their leaders, at the same time these populations are increasingly in contact with one another as a result of globalization. Leaders of countries and scholars in international relations have to take these new channels of communications into account when they think about relationship between countries. Thus, globalization has added elements to the study of international relations [7].

Multipolarity opened up a new line of investigations for analysts in the field of international relations. With the end of the Cold War the focus of international relations scholars moved from the bilateral relationship between the United States and the Soviet Union to the relationships between different countries.

The end of the Cold War opened new subjects of study for international relations scholars. The events that occurred in the post-Cold War period, such as the appearance of new actors in the political arena and the interaction of countries with each other on a new level—created new subjects and resources for analysts studying international relations. At the same time diplomacy survived a critical period and found a new level of development, which involved positive factors that strengthened international relations. The End of the Cold War meant more research opportunities and therefore more resources for international relations specialists.

The creation of new countries and the increased amount of commerce and communications across borders has increased the importance of international relations.

Today there are many people among scientists — historians, political scientists, who consider that «cold war» didn't end, and passed to a new phase; there are also those, who is inclined to consider its results as the beginning of new opposition. Cold War remains the main event of the XX-th century. Many various books,

articles are written about it. This war brought with itself the negative phenomena and positive results. First, because it wasn't hot, i.e. for a long period despite of very strong contradictions sides could sort out the relations without using weapon force; secondly, Cold War forced the opposite sides to carry on for the negotiations and to include certain rules of the game in opposition (the whole system of contracts on restriction of armament race is the proof); race of arms as the phenomenon has an unconditional minus side. It carried away huge material resources, but as well as any phenomenon had also another side. In this case it is possible to speak about «Golden Age» of natural sciences — new discoveries and the achievements, which results we can see today.

Thus, international relations scholars have a whole new set of questions to answer as a result of these changes.

References

- 1 Roberts A. *International relations after the Cold War*, Blackwell Publishing Ltd/The Royal Institute of International Affairs: FEB 2008.
- 2 Hallyday F. *International relations and its discontents*, London: International Affairs, 1995, 740 p.
- 3 Westad O.A. *Reviewing the Cold War: approaches, interpretations, theory*, London: Frank Cass, 2001, 382 p.
- 4 Smith, Michael L.R. *Hear the Silence: Investigating Exclusion in Cold War International Relations // Cold War History*, London, 2001, Vol. 1 (3), P. 54.
- 5 Mastny, Vojtech. *Cold War History*, Vol. 2, Issue 3, New York; Oxford: Oxford univ. press, 2002, P. 11.
- 6 Hirst P., Thompson G. *Globalization in Question*, Cambridge: Polity press, 1996, 23 p.
- 7 Rosenberg J. *Globalisation Theory: A Post-Mortem*, Vol. 42, № 1, London and New York: International Politics, 2005, 2–74 p.
- 8 Wastl F. *The End of the Cold War as a Moment of Complexity // Conference Papers — International Studies Association*, San Francisco, 2008, p. 12–18.
- 9 Joseph Stiglitz, *Making Globalization Work: The Next Steps to Global Justice*, London: Penguin, 2007, P. 23.

Л.К.Шотбақова, С.Холмс, А.Нупинова

Қырғи-қабақ соғыстан бас тартқаннан кейінгі халықаралық қатынастар: жаһандану жағдайындағы тарихнама мәселелері

Мақалада шетел тарихнамасының негізінде қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейінгі халықаралық қатынастарды талдау әрекеттері іске асырылған. Сондай-ақ XX–XXI ғасырдың басында қырғи-қабақ соғыстың халықаралық қатынастардың дамуына тигізген ықпалын анықтау қолға алынған. Қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін пайда болған: жаһандану, плюрализм, көп полярлық сияқты факторлардың ықпалы талданды. Кеңес мемлекеті құлаған кейінгі жағдайда әлемдік екі алпауыт АҚШ пен КСРО теке-тіресінен кейінгі әлемдік экономикалық жүйенің қалыптасу кезеңдері қарастырылды. Елшілік қатынастар дамуындағы өзгерістер, оның жаңа деңгейге көтерілуі және халықаралық қатынастардың күшеюіне тигізген ықпалы зерттелген.

Л.К.Шотбақова, С.Холмс, А.Нупинова

Международные отношения после холодной войны: проблемы историографии в условиях глобализации

В статье предпринята попытка на основе зарубежной историографии проанализировать международные отношения после окончания холодной войны. Авторами определено влияние холодной войны на развитие международных отношений во второй половине XX – начале XXI вв. Дан анализ влияния таких факторов, как глобализация, плюрализм, многополярность, оформившихся после окончания холодной войны, на изучение международных отношений. Рассмотрено формирование мировой экономической системы в условиях распада Советского государства, завершившего противостояние двух мировых держав — США и СССР. Прослежены изменения в развитии дипломатических отношений, вышедших на новый уровень развития и повлиявших на усиление международных отношений в целом.

Л.И.Зуева, К.С.Ускембаев

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: zueva_1953@bk.ru)*

Классический университет: подготовка учителей новой формации

В статье рассмотрены вопросы подготовки учителей общеобразовательных учреждений Республики Казахстан в связи с переходом на 12-летнее обучение. Отмечено, что пересмотр содержания образования обусловлен необходимостью учета международного опыта, критериев оценки уровней способностей обучающихся по решению учебных и жизненных задач и новыми функциями учителя. Особое внимание обращено на анализ нормативных документов и разработку учебников и УМК для 12-летних школ республики профессорско-преподавательским составом КарГУ им. Е.А.Букетова.

Ключевые слова: университет, бакалавриат, гуманизация, интеграция, вариативность, дифференциация, индивидуализация, предприимчивость, креативность, компетентность.

Необходимость изменения структуры школьного образования по новой модели (4+6+2) была обусловлена рядом факторов, в которых учитывался мировой опыт:

– согласно Декларации Совета Европы (1992 г.), в мире наблюдается тенденция увеличения сроков доуниверситетского образования. 12-летнее образование реализуется в 136 странах, в том числе в США, Японии, Германии, Франции, Финляндии и др. Из стран СНГ среднее общее образование продолжительностью в 12 лет имеет место в Украине, Узбекистане и странах Балтии. Готовятся к переходу Армения, Азербайджан, Молдова и Казахстан;

– увеличение продолжительности общего среднего образования с четырех до пяти лет направлено на организацию базового (относительно завершенного) среднего образования общей продолжительностью в 10 лет;

– каждый год вносит значительный вклад в интеллектуальное развитие школьников, его социализацию. Увеличение общей продолжительности школьного образования в Казахстане с 11 до 12 лет рассматривается как расширение возможностей граждан по повышению уровня их образованности в рамках формального образования;

– увеличение продолжительности школьного образования на 1 год связано с уменьшением на 1 год продолжительности образования в вузе, с организацией бакалавриата в 4 года. Очевидно, это потребует качественно иного подхода к отбору содержания в 11–12 классах, которые ориентированы на подготовку учащихся к продолжению образования в вузе.

На II съезде работников образования и науки Республики Казахстан 2–3 февраля 2001 г. впервые были затронуты темы перехода на 12-летнее обучение и пересмотра содержания профессионального образования.

Рабочей группой, Координационным советом Министерства образования и науки РК по разработке Концепции системы среднего общего образования Республики Казахстан с 12-летним сроком обучения, членами рабочих групп Южно-Казахстанской, Карагандинской, Павлодарской областей, городов Астаны, Алматы в мае-июле 2001 г. были рассмотрены различные структуры организации среднего образования. Среди них были модели: 4+6+2, 5+5+2, 4+5+3, 6+4+2, 6+3+3, 5+4+3.

Проект концепции среднего общего образования Республики Казахстан с 12-летним сроком обучения в структуре 4+6+2 был рассмотрен в Астане в августе 2001 г., а в регионах — в ходе августовских педагогических конференций.

В 2002 г. начали проводиться исследования по разработке новой модели школьного образования с 12-летней продолжительностью в структуре 4+6+2.

Во исполнение приказа № 538 от 08.08.2003 г. «О начале эксперимента по 12-летнему обучению» эксперимент по апробации структуры и содержания 12-летнего среднего общего образования в нашей области был начат с 1 сентября 2003–2004 учебного года [1].

В Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2005–2010 гг., принятой в октябре 2004 г., была зафиксирована позиция реализации модели 12-летнего образования в структуре 4+6+2. Таким образом, было определено содержание государственной политики на ближайшие годы по подготовке системных изменений в школьном образовании.

Необходимость изменения содержания школьного образования в Республике Казахстан была обусловлена следующими факторами:

– в содержании образования должны были найти отражение *ценности нового мира, в том числе гуманизация, интеграция личности в национальную и мировую культуру, вариативность, дифференциация, индивидуализация;*

– содержание образования должно быть направлено на то, чтобы научить познавать (учиться), научить делать (действовать), научить жить вместе, научить жить [2];

– пересмотр содержания образования был обусловлен необходимостью учета международных критериев оценки школьного образования, т.е. не знания, умения, а *уровень способностей учащихся по решению учебных и жизненных задач (жизненные навыки, компетенции);*

– *система образования должна выполнять здоровьесберегающую функцию.* Пересмотр содержания образования должен быть направлен на учет возрастных возможностей, психологических особенностей учеников, оптимизацию учебной нагрузки. В целом обновление содержания образования должно было осуществляться, с одной стороны, в сторону *уменьшения учебной нагрузки на ученика*, а с другой — в сторону *его обогащения через отражение ценностей нового мира, достижений общественных и естественных наук;*

– обучение учащихся 11–12 классов должно быть организовано по естественно-математическому и общественно-гуманитарному направлениям профильного обучения с учетом их интересов, способностей с целью выстраивания их жизненных и профессиональных перспектив [3].

В соответствии с Посланием Главы государства народу Казахстана от 29 января 2010 г. «Новое десятилетие — новый экономический подъём — новые возможности Казахстана» в 2020 г. в республике будет функционировать 12-летняя модель общего среднего образования. Стратегическим планом развития Республики Казахстан до 2020 г., утверждённым Указом Президента РК, переход на 12-летнее образование определён к 2015 г.

Одной из ключевых задач Государственной программы развития образования на 2005–2010 гг. был переход на 12-летнее среднее общее образование. В 2008 г. переход на 12-летнее обучение был отложен до 2015 г. по ряду причин: недостаточно развитая инфраструктура школьного образования, отсутствие качественных условий для обучения 6-летних детей.

К 2015 году государственный общеобязательный стандарт образования будет ориентирован на результаты, обеспечивающие личное саморазвитие, самостоятельность в приобретении знаний, формирующие коммуникативные навыки, умения управлять информацией и технологиями, решать проблемы, предприимчивость и креативность.

Структура 12-летней школы построена таким образом, чтобы все ученики могли получить базовое 10-летнее образование и четко определиться с будущим профессиональным направлением. Таким образом, школа будет являться основой для продолжения обучения или выхода на рынок труда.

В рамках перехода казахстанской школы на модель 12-летнего образования в учебный процесс будут внедряться инновационные информационные и коммуникационные технологии обучения и новая система оценки учебных достижений учащихся. Будет обеспечен on-line доступ учащихся ко всем мировым образовательным ресурсам, автоматизирован учебный процесс (электронное планирование, электронные журналы, электронные библиотеки, электронные учительские, СМС-оповещения родителей и т.д.). Будет проводиться мониторинг обучения каждого учащегося.

Комплексная подготовительная работа по переходу на модель 12-летнего образования будет завершена к 2015 г., с вовлечением в программы 12-летнего образования 1, 5 и 11 классов общеобразовательных школ.

Предполагается следующая схема:

1 класс — будет обучаться по 12-летней программе;

5 класс — будет обучаться по 12-летней программе;

10 класс перейдёт в 11 класс и будет обучаться по 12-летней программе;

2 класс — продолжит обучение по 11-летней программе;

3 класс — продолжит обучение по 11-летней программе;

4 класс — продолжит обучение по 11-летней программе.

После завершения начальной школы учащиеся переходят в 5 класс для обучения по программе 12-летки.

6 класс — продолжит обучение по 11-летней программе;

7 класс — продолжит обучение по 11-летней программе;

8 класс — продолжит обучение по 11-летней программе;

9 класс — продолжит обучение по 11-летней программе.

После завершения основной школы учащиеся переходят в 11 класс для обучения по программе 12-летки, 11 класс заканчивает школу по программе 11-летки.

Данная схема позволит полностью перейти на программы 12-летней школы [4; 33,34].

Согласно приведенным данным, в 2020 г. в Казахстане осуществится полный переход на 12-летнюю модель обучения. Предполагается, что 2010–2014 гг. будут подготовительным периодом, тогда как собственно переход на новую модель обучения запланирован на 2015/2016 учебный год. С 2016 по 2020 гг. пройдет поэтапное внедрение стандартов двенадцатилетки. При этом, как отмечается, 2015 г. является началом внедрения стандартов 12-летнего образования первого, пятого и одиннадцатого классов.

Одним из приоритетных направлений образовательной политики является переориентация образовательного процесса на компетентностный подход. В качестве главной цели новой системы школьного образования рассматривается становление *компетентностной, интеллектуальной и духовно развитой личности, способной самостоятельно решать проблемы социального и личностного значения.*

Компетентности формируются в процессе обучения, и не только в школе, но и под воздействием семьи, друзей, работы, политики, религии, культуры и др. В связи с этим реализация компетентностного подхода зависит от всей образовательно-культурной ситуации, в которой живет и развивается школьник. Применительно к каждой компетентности можно выделять различные уровни ее освоения (например, минимальный, продвинутый, высокий).

Важным считается, сокращение учебного года с 34 до 32 недель, что дает возможность внедрения новых технологий обучения, обеспечения личностно-ориентированного подхода к каждому ребенку, решения проблем сохранения здоровья, устранения физических и психических нагрузок. В стандарте дано описание оценивания учебных достижений обучающихся.

Учебные программы основываются на психолого-педагогическом и инновационном опыте педагогов-практиков, которые предлагают путь переориентации образования *на идеи развивающего образования.* Ведущей целью программ является создание благоприятных условий для разностороннего развития личности как основы психического и физического здоровья детей, повышение качества образования за счёт нового результата образования.

Учебные программы по истории Казахстана разработаны с учётом общих требований, изложенных в правовых нормативных актах, регулирующих образовательную деятельность в Казахстане. Коллектив авторов, работающий в КарГУ имени академика Е.А.Букетова, в составе д.и.н., профессора З.Г.Сактагановой, к.и.н., доцентов К.С.Ускембаева, Л.К.Шотбаковой, Л.И.Зуевой разработал учебные программы на двух языках по истории Казахстана для учащихся 8 классов 12-летних школ республики и на основании этих программ подготовил к опубликованию учебники и УМК для 8 классов экспериментальных школ, которые начиная с 2010 г. успешно проходят апробацию в 104 школах РК [5].

В 2011 г. тот же коллектив авторов (за исключением доцента Л.К.Шотбаковой) разработал и подготовил все необходимые учебно-методические материалы (программы, учебники, хрестоматии и методические рекомендации для учителей) на двух языках для учеников 9 класса 12-летних школ [6]. В программах отражены цели и задачи учебного предмета, планируемые результаты обучения по отечественной истории, базовое содержание учебной дисциплины, система заданий, ориентированных на формирование компетентностей, система оценивания учебных достижений учащихся.

Реализация указанных программ способствует обогащению практики образования новыми идеями и подходами. Образовательный процесс строится с учетом сочетания базового и вариативного содержания образования, оптимального использования *репродуктивных, продуктивных и исследовательских технологий обучения,* обеспечивающих получение образовательных результатов, на основе сотрудничества учителя и ученика. Обновление структуры образования заключается в возможности участников образовательного процесса *рационально перераспределять учебный материал,* создавать условия для индивидуализации обучения, введения новых предметов.

В организации учебно-воспитательного процесса в рамках эксперимента, наряду с *основными дидактическими принципами* научности, наглядности, сознательности, прочного усвоения знаний, систематичности обучения, доступности, воспитывающего обучения, оптимального сочетания инди-

видуальной и коллективной форм обучения, *ведущим является личностно-ориентированный подход*, обеспечивающий развитие личностных качеств ребенка, его саморазвитие.

Обязательным компонентом учебно-воспитательного процесса является проектная, исследовательская деятельность обучающихся. В течение учебного года обучающийся индивидуально или в составе группы разрабатывает и реализует личностно-значимый проект (на базе меж- и надпредметного содержания). Задания учебников способствуют формированию проектных умений учащихся. Благодаря этому ученики не только овладевают теоретическими знаниями, но и приобретают навыки практической исследовательской деятельности; формируется их готовность и способность творчески осваивать новые способы деятельности, развивать интеллектуальные и творческие способности. Преодоление традиционного стиля обучения и *переход к новой развивающей, конструктивной модели образования, обеспечивающей познавательную активность и самостоятельность мышления школьников, является одним из стратегических направлений мирового образования.*

Результаты мониторинга качества пробной учебной литературы экспериментальных школ показали, что содержание учебников соответствует обязательному компоненту программ, позволяет обеспечить оптимальный уровень знаний и умений школьников. В них учтены основные принципы и подходы к отбору содержания материала учебников: национальные и местные особенности, экологические вопросы; дидактические принципы научности, доступности, связи с жизнью; межпредметные связи. *Учебники и УМК способствуют развитию информационной, коммуникативной, социальной компетенций. Экспертиза и апробация учебников и УМК, проводимая экспериментальными школами в течение шести лет, показала, что в целом их содержание соответствует программам. Учтены задачи формирования общеучебных умений и навыков, а также возможности самостоятельной и творческой деятельности учащихся.*

Особенностью основного среднего образования является введение предпрофильной подготовки, которая предполагает ориентацию учащихся на осознанный выбор профиля обучения в школе третьей степени.

Учитель 12-летней школы должен выполнять функции координатора, консультанта, организатора самостоятельной познавательной деятельности и творческой активности учащихся. Педагог должен так организовать учебный процесс, чтобы, помимо предметных знаний, ученик видел, измерял свои успехи, комфортно чувствовал себя в любой деятельности. *Личностно-ориентированный, деятельный* подходы в 12-летней школе предполагают развитие комплекса качеств учащихся, поэтому изменяются и *требования к личности педагога, его мастерству.* Дело в том, что в условиях информационного общества социализация учащихся происходит иначе, чем раньше, но не обязательно в школе. Социализация происходит в основном индивидуально. Мы наблюдаем массовую индивидуализацию социума, которая ведет к разобщению индивида и коллектива. Индивидуальное наше «я» все больше и больше одерживает верх над коллективным «мы». *Радикально меняется и характер взаимодействия педагога и ученика: мы постепенно уходим от авторитаризма учителя, учитель не является для ученика безусловным авторитетом, так называемой «истиной в последней инстанции».*

Функция учителя другая: размышление наставника и ученика, обучение принципам, способам ориентации в современных информационных потоках, в современном мире, формирование ценностной ориентации. Способность осмысливать, перерабатывать информацию, рождая новое, уникальное по сути знание, *позволяющее быть впереди*, формировать новые мировоззренческие идеи, жизненные смыслы и ценности, как «стержень» личности. Именно такое наставничество, а не обучение основам той или иной предметной области, как было принято ранее, — *главная функция учителя.*

Учитель должен *ставить перед учеником проблемы*, быть его первым или одним из первых Мудрецов, Наставников. То, насколько представления о жизни в современном мире, его ценности будут учеником восприняты, зависит от характера взаимоотношений учителя и ученика. Это — центральный, узловый вопрос современного образования.

Новая модель образовательного процесса 12-летней школы изменяет и цели деятельности учителя:

- проектирование целей конкретного учебного процесса *с ориентацией на достижение результатов;*
- регулирование личностно-деятельной направленности усвоения учебного материала учащимися;
- создание полноценных условий для организации опережающего развития учащихся (достижение зон ближайшего развития);
- создание атмосферы психологического комфорта и поддержки, стимулирование положительных эмоций у школьников.

В основу создания модели эффективного функционирования высшего педагогического образования в РК положены следующие направления:

- разработка системы опережающей подготовки учителя;
- совершенствование структуры и содержания ГОСО высшего профессионального образования по педагогическим специальностям;
- внедрение инновационной технологии обучения в подготовке учителя;
- разработка нового классификатора специальностей высшего педагогического образования;
- развитие комплексов профессионально-педагогического образования при педагогических вузах, объединяющих однопрофильные образовательные учреждения;
- ресурсное обеспечение модернизации педагогического образования.

Компетентный подход в профессиональной подготовке будущего учителя представляет собой совокупность *методологической, исследовательской, дидактико-методической, социально-личностной, коммуникативной, информационной и других видов компетенций*. При этом учитель должен глубоко осознавать самоценность образования, совершенствовать познание в области собственного предмета, методики его преподавания, педагогики и психологии, использовать личностно-ориентированные педагогические методы и иметь мотивацию к дальнейшему росту и развитию своей личности.

Модернизация структуры среднего общего образования направлена на реализацию профильного обучения на старшей ступени 12-летней школы, ориентированного на социализацию обучающихся с учетом потребностей рынка труда, на отработку гибкой связи школы с организациями профессионального образования.

Основными показателями эффективности профильной школы должны стать: высокая степень субъектной включенности учащихся в проектирование жизненного пути, удовлетворенность выбранным профилем обучения в соответствии с их способностями и склонностями.

Мониторинг качества усвоения учащимися программного материала показывает в целом позитивные результаты эксперимента. Более успешному усвоению программного материала способствовало использование на уроках современных педагогических технологий: проектно-исследовательского обучения, метода проектов, коллективного способа обучения, критического мышления, технологии Ж.А.Караева и др.

Технология Ж.А.Караева является современной, эффективной, поскольку направлена на обучение без «двоек», формирует у учащихся положительную мотивацию к процессу обучения, к самостоятельному получению знаний.

При трехмерной методической системе обучения идет совершенствование процесса обучения: от обучения, ориентированного на среднего учащегося, к дифференцированному и индивидуализированному обучению.

Технология коммуникативно-наглядного обучения предполагает использование интерактивной доски, мультимедийных обучающих программ, обучающих диалогических и компьютерных игр, что позволит привить интерес к предмету, сделает обучение более содержательным.

Перспективно-опережающее обучение и разноуровневая технология развивающего обучения создают условия для достижения учащимися конечных результатов не ниже требований, предъявляемых Госстандартом.

Коммуникативные игры являются одним из методов совершенствования всех видов деятельности, способствуют формированию ключевых компетенций. Все предполагаемые методики и технологии скомплектованы в единый «пакет», что даёт возможность восстановить целостную картину творческого развития ребёнка.

Переход на 12-летнее обучение в Казахстане тормозит недостаточная материальная и кадровая база школ, заявил министр образования и науки Б. Жумагулов в интервью газете «Время»: «...Само 12-летнее обучение еще не введено, так как его старт планируется на 2015 год, а завершение перехода — к 2020 году. И основная причина задержки — недостаточная материальная и кадровая база, поэтому в ближайшие годы предстоит построить более 500 новых школ и переподготовить свыше 100 тысяч учителей ... Судить об эффективности использования вложенных средств можно будет только по достижении конечного результата, когда все казахстанские школьники будут учиться в 12-летней школе» [6].

В другом своем выступлении он сказал: «Конечно, хорошие школы, современное оборудование и хорошие компьютеры — тоже важные факторы качественного образования, но, *не подготовив на-*

ших педагогов, вряд ли можно говорить о хороших результатах в образовании. Все эти направления и вопросы взаимосвязаны, взаимоувязаны, взаимозависимы. Сейчас готовится очень серьезная программа подготовки и переподготовки педагогических кадров. Мы хотим в предстоящие 4–5 лет подготовить и переподготовить по новой программе 120 000 работников образования. Будет введена категория учителей — первый, второй, третий уровень учителей, и высший, которые пройдут полностью переподготовку в «Назарбаев – интеллектуальной школе». Многие пройдут подготовку уже в Национальном центре по международным стандартам. Это будут учителя новой формации. В педагогических вузах будут увеличиваться стоимость грантов, стипендии. Причем мы теперь будем вести жесткий отбор тех, кто будет учиться на педагогов. Это самое важное. Я думаю, что если мы «наладим» качество педагогического состава нашей страны, то все остальное, о чем я говорил выше, приложится к этому и даст хороший результат, и в этом будет заложен наш главный успех в современном мире».

В условиях эксперимента по переходу на 12-летнее образование в настоящее время в 104 казахстанских школах, в том числе в 45 сельских и 59 городских школах проходит подготовительная (экспериментальная) работа. По данным Министерства образования и науки, разработаны учебники и УМК 12-летней школы с 1-го по 9-й классы. Содержание учебников ориентирует на эстетическое, нравственное, экологическое, экономическое воспитание. Наблюдается динамичное развитие познавательного интереса учащихся к отечественной истории в 8–9 классах 12-летних школ. В центр внимания учителя ставится личность ученика — его интересы, склонности, способности и другие психические свойства. Учет этих свойств и их развитие в сотрудничестве ученика и педагога — важнейшие условия формирования личности ребенка.

Таким образом, особенность 12-летней школы определяется тем, что именно здесь сложится психологически необходимый ребенку институт, где он сможет развиваться, учиться открыто, выражать свои чувства и мысли, реализовывать творческий потенциал, заложенный в каждом человеке от природы, быть подготовленным к осознанному самоопределению и активному участию в разных сферах экономической, культурной, политической жизни общества, а подготовить его сможет только учитель новой формации — высокообразованный, чуткий, талантливый, творческий.

References

- 1 Ministry of education of the Republic of Kazakhstan № 538 of 08.08.03. «About the beginning of experiment on 12 years education / from the first of September of 2003–2004.
- 2 Report of the UNESCO International Commission on Education for the 21st Century «Education: hidden treasure», Moscow, 1996, 119 p.
- 3 State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2005–2010, Astana, 2004, 29 p.
- 4 State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2011–2020, Astana, 2010, 32 p.
- 5 Uskembayev K.C., Saktaganova Z.G., Shotbakova L.K., Zuyeva L.I. «History of Kazakhstan» experimental textbook for 8th grade of 12 years education, Almaty: Mektep, 2010, 328 p.; Uskembayev K.C., Saktaganova Z.G., Shotbakova L.K., Zuyeva L.I., «History of Kazakhstan» experimental textbook for 8th grade of 12 years education, Almaty: Mektep, 2010, 296 p. unillustrated maps.; Uskembayev K.C., Saktaganova Z.G., Shotbakova L.K., Zuyeva L.I. «History of Kazakhstan. Chrestomathy» experimental textbook for 9th grade of 12 years education, Almaty: Mektep, 2010, 296 p.; Uskembayev K.C., Saktaganova Z.G., Shotbakova L.K., Zuyeva L.I. «History of Kazakhstan. Chrestomathy» experimental textbook for 8th grade of 12 years education, Almaty: Mektep, 2010, 216 p.; Uskembayev K.C., Zuyeva L.I., Bodeyev K. «History of Kazakhstan» Methodological guidance. Experimental textbook for teachers of 8th grade of 12 years education, Almaty: Mektep, 2010, 96 p.; Uskembayev K.C., Zuyeva L.I., Bodeyev K. «History of Kazakhstan» Methodological guidance. Experimental textbook for teachers of 8th grade of 12 years education, Almaty, 2010, 128 p.; Uskembayev K.C., Musina A.N., Yusupova T.K., Saktaganova Z.G., Zuyeva L.I., Ogneva M.G. «History of Kazakhstan» Experimental textbook for 9th grade of 12 years education, Almaty: Mektep, 2011, 288 p.; Uskembayev K.C., Musina A.N., Yusupova T.K., Saktaganova Z.G., Zuyeva L.I., Ogneva M.G. «History of Kazakhstan» (beginning of the XX century -1991) Experimental textbook for 9th grade of 12 years education, Almaty: Mektep, 2011, 288 p.; ill.,maps.; Uskembayev K.C. «History of Kazakhstan. Chrestomathy» Experimental textbook for 9th grade of 12 years education, Almaty: Mektep, 2011, 184 p.; Zuyeva L.I., Saktaganova Z.G. «History of Kazakhstan. Chrestomathy» Experimental textbook for 9th grade of 12 years education, Almaty: Mektep, 2011, 132 p.; Yusupova T.K., Musina A.H., Uskembayev K.C. «History of Kazakhstan» Methodological guidance. Experimental textbook for teachers of 9th grade of 12 years education, Almaty, 2011, 112 p.; Zuyeva L.I., Saktaganova Z.G. «History of Kazakhstan» Methodological guidance. Experimental textbook for teachers of 9th grade of 12 years education, Almaty, 2011, 100 p.
- 6 Interview with the Minister of Education and Science B.Zhumagulov to the "Vremya" newspaper // http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/200177/

Л.И.Зуева, Қ.С.Өскембаев

Классикалық университет: жаңа формациядағы мұғалімдерді дайындау барысы

Мақалада халықаралық тәжірибені есепке алу қажеттілігімен ескерілген білім беру мазмұнын қайта қарау және 12 жылдық білім беруге көшумен байланысты мәселелер қарастырылған. ҚР жалпы білім беретін мекемелері үшін мұғалімдерді даярлау мәселесі, сонымен қатар мұғалімнің жаңа құзыреттерімен оқу және өмірлік міндеттерді шешу бойынша білім алушылардың қабілет деңгейлерін бағалау белгілері ұсынылған. Басты назар Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың профессорлық-оқытушылар құрамы тарапынан даярланған 12 жылдық мектептерге арналған оқулықтар мен ОӘК-ге және нормативтік құжаттарға талдау жасауға аударылған.

L.I.Zuyeva, K.S.Uskembayev

Classical University: training teacher of the new formation

In the article authors consider questions of teacher's prepare in educational agencies in the Republic of Kazakhstan because of transition on 12 year of education and revision content of education which need with accounting of international experience, criterions of evolutional levels of pupil's capacity for training and life decisions and new function of the teacher. Buketov KarSU's staff pay special attention on analyze of regulatory documents and elaboration of textbooks and educational-methodical complex for 12 year's school.

УДК 001.25:323

К.М.Мухамбеталиев, Н.К.Сатпаева

Культурная идентичность в контексте глобализации

*Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Аблайхана, Алматы
(E-mail: nurgul.satpaeva@mail.ru)*

В статье проанализированы проблемы идентичности культуры в контексте глобализации. Авторами исследованы определения идентичности, ее характеристики в трудах ученых Запада. Результаты анализа соотнесены с культурной идентичностью в условиях глобализации и с точки зрения религий. На основе исторических примеров предшествующих эпох (этносов, империй...) дана оценка цивилизационной составляющей мировой истории и глобализационного развития вселенной. Раскрыты процессы межнационального взаимодействия культур.

Ключевые слова: глобализация, культура, идентичность, национальная культура, интеграция, политика, этническая самоидентификация, процесс межнационального взаимодействия культур, мировые конфликты, религия, экономика.

В своем развитии человечество всегда стояло перед выбором альтернативной генеральной линии: экология или энергетика, нравственность или безнравственность, традиционализм или либерализм. Вот и сейчас, в эпоху глобализации, человечество вновь должно выбирать: полностью подчиниться глобализационным процессам, принять чужие ценности либо попытаться сохранить свои, так как на информационном этапе глобализации на первый план выходит проблема сохранения национальной идентичности.

В связи с этим в современном мире проблемы национальной идентичности и национального интереса в условиях глобализации находятся в центре внимания как исследователей, так и политиков.

Глобальные преобразования современного человечества на рубеже веков характеризуются возникновением новых ориентиров, новых ценностей. Актуальными становятся новые мировые идеи глобальной экономики, интеграция культур и т.д.

Чем сильнее процессы глобализации проникают в национальные культуры, тем активнее народы стараются охранять такие внутренние компоненты, как культура, традиции, язык, религия. То есть

в период глобальных трансформаций обостряются проблемы национальной идентичности, связанные со стремлением народов к самобытности и к самоопределению в настоящем мире, отстоять и сохранить свою идентичность. Дело в том, что неизбежные процессы глобализации, вливающиеся в вековые уклады национальных культур, приводят зачастую к межнациональной, межрелигиозной напряженности, часто выливающейся в конфликты с вытекающими отсюда человеческими жертвами. Не случайно межнациональные конфликты и сепаратистские идеи в современном мире стали одной из главных проблем сегодняшнего дня.

Говоря о проблеме национальной идентичности, нужно уточнить, что мы понимаем под понятиями «идентичность» и «нация».

В современной политической литературе существует множество определений идентичности. Под идентичностью (от лат. *identifico* — отождествляю) понимают действие, некий процесс соотношения объекта (субъекта) с другими, выявление общих или специфических признаков, черт, самоотождествление индивида с другим человеком, группой, образцом, идеалом, в нашем случае — с определенной нацией [1]. Иначе говоря, элементом национальной идентичности является некая смысловая целостность, воспринимаемая как характеристика нации. Именно данная целостность соединяет всю конструкцию воедино. Изменить идентичность невозможно без смены ее главной идеи. И наоборот — никакая идентичность не устоит, если произойдет размывание «основной идеи».

Понятие идентичности стало одним из центральных исследований Э.Эриксона. По его мнению, решающую роль в формировании идентичности играет отношение человека к его социальной среде. В ходе этого процесса личные характеристики, растущее разнообразие социального опыта, включая оценки и признания другими, развиваются с помощью культурных средств, которые индивид черпает из культурного набора своего социального круга, уподобляясь, таким образом, остальным его членам, но в то же время сохраняя своеобразие. Изменение социокультурных условий существования личности ведет к утрате прежней и необходимости формирования новой идентичности. Иногда это приводит к глубоким личностным затруднениям и «потере себя» [2].

Исходя из сказанного, нам представляется, что национальную идентичность можно определить как заданные национальным сознанием и историей образ мира и основная идея, которыми живет социум в данную историческую эпоху и потому приемлемые для его большинства. Идентичность несет в себе ответ на вопрос о сущности своего народа, нации, ее месте и роли в мировой истории, а также перспективе существования в идеальных формах.

Национальная идентичность развивается в процессе исторических перемен, представляя из себя определенную ступень роста национального самосознания. Можно говорить о том, что идентичность — это относительно замкнутая система взглядов, а потому она, с одной стороны, довольно устойчива, но с другой — динамика развития среды ее обитания (каковой является внутренняя и внешняя жизнь нации) приводит к определенным изменениям в этой системе. Связь элементов идентичности весьма сильна, а потому замена одного из них на новый делают необходимой потребность ее существенной корректировки, если не полной замены.

При рассмотрении проблемы национальной идентичности мы должны опираться на философскую методологию, без которой практически невозможно глубоко и всесторонне проанализировать данную проблему. В этом контексте понятие национальной идентичности может быть рассмотрено в двух аспектах: 1) в философско-антропологическом, как процесс осознания принадлежности к определенной нации, национальной культуре, и 2) осмысление национальных особенностей как императива в определении исторического пути развития нации. Такой подход, на наш взгляд, дает возможность рассмотреть вопросы глобализации, первоначально охватывающей главным образом экономическую и политическую области, а в настоящее время распространившейся и на культуру. На Западе распространено мнение, что культурное разнообразие народов быстро исчезает в связи со складыванием общей, ориентированной на Запад, мировой культуры. При этом глобализация рассматривается как интеграция в области культуры, в которой западной культуре, и как носителей этой культуры английскому языку, отводится особая роль связующего звена и цементирующей силы.

Возможность объединения различных культур в единую культуру отрицается некоторыми западными и многими восточными учеными, которые приводят при этом различные аргументы. Американский ученый С. Хантингтон, исследовавший существующие противоречия между различными цивилизациями, пришел к выводу, что «в исламской, конфуцианской, японской, индуистской, буддистской и православной культурах почти не находят отклика такие западные идеи, как индивидуализм, либерализм, конституционализм, права человека, равенство, свобода, верховенство за-

кона, демократия, свободной рынок, отделение церкви от государства» [3; 33]. Западные представления и идеи в своей основе принципиально отличаются от тех, которые присущи другим цивилизациям. Идея универсальной цивилизации — это западная идея, пишет С.Хантингтон.

Многие ученые и политологи стран Восточной Европы, признавая объективность процесса глобализации и оценивая его положительные стороны в области экономики, выражают свои опасения относительно результатов данного процесса в области национальной безопасности и в большей степени в области культуры. Эти опасения в значительной степени связаны с проблемой духовной жизни обществ, с проблемой сохранения национально-культурной самобытности народов. О реальности утраты культурной идентичности в результате процессов глобализации говорят представители интеллигенции не только малочисленных, но и многочисленных народов. На данном этапе для малочисленных народов вопрос заключается не в том, есть ли смысл прилагать усилия для сохранения своей национально-культурной самобытности, а в том, что необходимо сберечь наследие, доставшееся нам от предков, сумевших сохранить его на протяжении веков.

В этой связи представляется ценным вывод Т.П.Григорьевой, что «народ обязан сберечь свое национальное достояние, ибо только в этом случае он может внести в сокровищницу народов что-то свое неповторимое, без чего невозможно мировое единство. В этом, а не в том, чтобы быть, «как все», и состоит его интернациональный долг. Тот, кто забывает об этом, не только ущемляет национальное чувство другого народа, но и наносит ущерб самому себе, ибо отказывается от того, что принадлежит всем ...» [4].

Культурные особенности и различия являются более консервативными и менее подвержены изменениям, чем экономические и политические. В основе культурных различий лежат история, язык, традиции, а также религия.

При взаимодействии культур на мировом, региональном и национальном уровнях роль религиозного фактора имеет важное значение. Так, фанатическая приверженность гагаузов христианству позволила им сохранить свою этническую специфику и избежать опасности ассимиляции во время турецкого господства на Балканах. В гагаузском фольклоре и преданиях сохранились сведения об отношении христиан к браку с мусульманами (девушки, которых турки насильно уводили, кончали жизнь самоубийством). При общности языков гагаузов и турок заимствования в гагаузской культуре в основном имели место в области языка, фольклора (сюжеты, мелодика), в меньшей степени — в одежде и в семейной обрядности. Например, в Османской империи под влиянием турецких обычаев гагаузские (и не только) женщины вынуждены были носить штаны по типу турецких (*дон чатал, шалвар*). В области же народного календаря, за исключением обрядности двух праздников Хедерлез и Касым, которая имеет общие черты у народов Балканского полуострова, сходства с турецкой календарной обрядностью не наблюдается. Это объясняется тем, что в основе традиционной гагаузской обрядности и народного календаря лежит христианская религиозная обрядность. В результате длительного исторического развития религия накладывает отпечаток на всю национальную культуру, на культурные ценности, на этническое самосознание.

По мнению американского ученого С.Хантингтона, в нарождающемся мире основным источником конфликтов будут не идеология и не экономика, а культурные и религиозные различия: «Важнейшие границы, разделяющие человечество, и преобладающие источники конфликтов будут определяться культурой. Нация-государство останется главным действующим лицом в международных делах, но наиболее значимые конфликты глобальной политики будут разворачиваться между нациями и группами, принадлежащим к разным цивилизациям. Столкновение цивилизаций станет доминирующим фактором мировой политики» [3; 34]. При этом, как отмечает ученый, в основе различий между цивилизациями лежит культура и религия.

Причинами многих конфликтов в прошлом и настоящем были религиозные и этнические различия, связанные с тем, что одним из главных разделительных принципов между людьми и народами является не столько этническая принадлежность, сколько религиозные различия. Именно религия, с одной стороны, является одним из факторов, препятствующих этнической ассимиляции и, как следствие, способствующих сохранению культурной идентичности. С другой стороны, процесс глобализации в области культуры может эффективно протекать лишь в форме межнационального взаимодействия, при котором будут учитываться религиозные и культурные различия народов. Как показывает действительность, нередко вооруженные действия и напряжения носят этнический характер. Однако более острый характер военные конфликты и напряжения имеют место именно тогда, когда наряду с этническими в их основе лежат и религиозные различия (Чечня, Нагорный Карабах, Косово).

Религия, в известной степени, значительно усиливает этническую самоидентификацию, увеличивая тем самым вероятность возникновения конфликтов.

Процесс культурного взаимодействия народов является составной частью процесса культурной глобализации. Однако усиление взаимодействия между народами не может стереть существующих между ними различий. При этом отметим, что сохраняющиеся различия не должны рассматриваться как почва для возникновения конфликтов.

Процесс межнационального взаимодействия культур, при котором национальные различия культур не взаимно исключают, а дополняют друг друга – это историческая тенденция, имеющая прогрессивное значение. Этот процесс состоит в постоянном приобщении всего человечества к наиболее прогрессивным культурным инновациям. Наряду с этим идет и обратный процесс — обогащение общемировой культуры за счет восприятия различных достижений из национальных культур.

В этой связи важным остается вопрос о соотношении роста общемировой культуры с судьбой национальных культур. Параллельно с процессом приобщения к общемировой культуре зачастую происходит утрата отдельными этническими культурами некоторых положительных и ценных компонентов, что в результате приводит к частичной или полной утере этнического своеобразия. При контакте культур резко разнящегося уровня западная воспринимается как доминирующая, которая порождает у носителей второй комплекс неполноценности, идею непрестижности собственной культуры.

В результате исследования общемировых и национальных элементов в культуре различных народов российский ученый С.А.Арутюнов пришел к выводу, что «до определенного момента общемировая культура воспринимается как престижная, но, достигая определенного уровня насыщения ею, она теряет это свойство, и знаком престижности становятся вновь национальные черты, или «фольклоризмы» [5].

Общемировая культура (через кино, книги, фестивали, конференции, выставки и т.д.) ведет к усилению и углублению межэтнических контактов. При этом восприятие отдельных частей духовной и материальной общемировой культуры у различных в этническом отношении народов неодинаково. Это объясняется уровнем и особенностями социально-экономического развития общества, спецификой национальной культуры, традициями и религией. В культуре стран Западной Европы большой удельный вес имеет общемировая культура. В странах Восточной Европы и Азии значительную роль играет национальная культура. Так, в странах Западной Европы создаются музеи, посвященные истории человеческой цивилизации (европейской), а в странах Восточной Европы акцент делается на этнографических музеях, освещающих культуру одного или нескольких этносов, проживающих в едином государстве.

В настоящее время глобализация в области культуры (культурная глобализация) в той форме, в которой она существует, включает в себе серьезную опасность. Она сводится к унификации национальных культур на основе западных образцов (в основном к американизации). Западная культура преподносится как общемировая и самая прогрессивная. В результате активной рекламы западных обычаев, праздников, ценностей насаждаются праздники, имеющие католическое происхождение (день Св.Валентина), западный образ жизни, западная мораль, основанные на принципах индивидуализма, чуждых незападным народам. Односторонний характер культурного взаимодействия ведет к подавлению национальных культур и, в конечном счете, может привести к потере национально-культурной самобытности не только малочисленными народами, но и довольно многочисленными.

Несмотря на усиление процесса глобализации, в большинстве стран мира сохраняется интерес к национальным традициям. Взаимодействию культур способствуют также массовые переселения людей (миграции), межэтнические контакты, межнациональные (смешанные) браки. При правильном взаимодействии культур (без угрозы утраты культурного своеобразия для одной из них) будет происходить их гармоничное сочетание. Сохранение разнообразия культур и традиций является одним из наиболее эффективных путей достижения социальной интеграции [6].

Этнически специфические черты в большей степени сохраняются в сельской местности и в быту средних слоев. В городах преимущественно распространена общемировая этнически нейтральная культура. Поддержание этнической специфики в городах в большинстве случаев сводится к определенному сохранению особенностей приготовления традиционной пищи, что требует определенных материальных затрат или персонального участия женщины в приготовлении национальных приправ для блюд, не производимых в промышленности. В определенной степени этническая специфика сохраняется во внутрисемейных отношениях, в распределении семейных обязанностей.

Вопрос о сохранении своей этничности непосредственно связан с вопросом об управлении в сфере культуры. Необходимо заинтересовать молодежь народной культурой (песнями, танцами) и поддерживать собственный язык и культуру, что в целом будет способствовать развитию национального самосознания. Целью действий, направленных на сохранение этнических особенностей, не является искусственное увеличение культурных различий между отдельными народами. Сохранение этнической специфики, национальных особенностей необходимо для дальнейшего гармоничного развития народа; при этом налицо и экономическая выгода (туристская привлекательность, туристский бизнес, который также будет способствовать экономическому и культурному развитию государства и народов, проживающих в нем). Необходимо возрождать многие внешние стороны традиционной духовной и материальной культуры, такие как праздничный костюм, архитектура, сельское жилище, календарные праздники и обряды, музыка, песни, танцы и т.д., и таким образом создавать необходимые условия для саморазвития национальной культуры.

Возврат к национальной культуре, по мнению русского ученого В.К.Соколовой, должен происходить не только с помощью более успешного овладения своим родным языком, но и путем сохранения и изучения своих национальных традиций, сконцентрированных в том числе в календарных и семейных обрядах и обычаях [7]. Религиозные верования и народные обряды занимают важное место в обычаях календарного цикла. В них содержится частица истории народа. В настоящее время в первую очередь необходимо сохранить то, что не было уничтожено временем.

Как мы уже отмечали, этническая специфика обусловлена природными условиями и историческими традициями (общественно-экономическими условиями данной страны или региона). Однако этническая специфика не остается неизменной, а постоянно меняется, развивается по-своему у каждого народа, но при этом сохраняются ее основополагающие элементы. Таким образом, пространственные и культурные различия в перспективе будут сохраняться. Продолжает также сохраняться и действовать тенденция к культурной дифференциации. Сохранение различий в культурах разных народов является благоприятным условием для их дальнейшего развития и будет способствовать межнациональным контактам.

Мир состоит из различных народов, входящих в ту или иную цивилизацию, основу культур которых составляют различные системы ценностей и приоритетов. Поэтому говорить о том, что в недалеком будущем можно будет объединить все человечество в единое сообщество с единой культурой, которое будет представлять собой суперэтнос, преждевременно и вряд ли возможно. Культурные различия между Западом и Востоком настолько значительны, что речь должна идти не об объединении культур, а об их взаимодействии. Невозможно представить себе человека вне определенного этноса и цивилизации, к которой он относится. Пользуясь всеми достижениями современной науки и культуры (машинами, самолетами, ножами, вилками и т. п.), представители различных народов не перестают осознавать свою принадлежность к определенному этносу, религии цивилизации.

На примере Японии можно говорить о том, что глобализация способствует взаимодействию и взаимообогащению национальных культур, но она не в состоянии устранить многообразия культур, в основе которых лежат цивилизационные различия.

Таким образом, несмотря на усиление и углубление межнациональных контактов, этнокультурные различия будут сохраняться и в будущем. Отношения в сфере политики, экономики и культуры должны развиваться с учетом этнического и цивилизационного многообразия нашего мира.

References

- 1 *Big psychological encyclopedia* [Electronic resource] URL / <http://psychology.academic.ru> (request date 13.12.2012)
- 2 Ericson E. *Identity: youth and crisis*, Moscow: Progress, 1996, P. 47.
- 3 Huntington S.P. *Stolknoveniye of civilizations?* // *Polic*, 1994, № 1, P. 33–42.
- 4 Grigoriev Other. *Japanese art tradition*, Moscow: Nauka, 1979, P. 18–20.
- 5 Arutyunov S.A. *People and cultures: development and interaction*, Moscow: Progress, 1993, P. 150.
- 6 Sakovich V.A. *Objective nature of integration processes in the modern world* // *The Year-book of Institute of interethnic researches*, Kishinev, 2001, P. 36–37.
- 7 Sokolova V.K. *Spring and summer calendar ceremonies of Russians, Ukrainians and Belarusians in XIX – the beginning of the XX century*, Moscow: Politizdat, 1979, P. 3,4.

К.М.Мұхамбеталиев, Н.К.Сатпаева

Жаһандану контекстіндегі мәдени ұқсастықтар

Мақалада жаһандану жағдайындағы мәдениеттің ұқсастықтар мәселелері қарастырылды. Авторлар ұқсастық түсінігіне, сонымен бірге батыс авторларының еңбектеріндегі мәдениет ұқсастықтары сипатына талдау жасап, оларды жаһандану жағдайы мен діни тұрғыда этникалық ұқсастықтармен салыстырды. Қауымдастық пен мемлекеттердің дамуының тарихи мысалдары келтірілді. Мәдениеттердің өзара ұлтаралық байланыстары, жаһандану үрдісінің күшеюі мен оның мәдениетке ықпал етуі қарастырылды. Ұлттық ұқсастықтар мәселелерін қарастыру барысында авторлар философия әдіснамасына сүйенді.

K.M.Muhambetaliyev, N.K.Satpayeva

Cultural identity in the context of globalization

In article it is considered problems of identity of culture in a globalization context. The authors analyzes determination of identity, the characteristic of cultural identity in works of the western authors, correlate them from ethnic identity in the conditions of globalization and in religious aspect. Historical examples of development of communities and the states preceding globalization and its integrative value (ethnoses and empires) are attracted. In end the assessment of civilization making history of the world and system and its globalization development is considered. Process of international interaction of cultures, strengthening of process of globalization is analyzed. By consideration of a problem of national identity the authors rely on philosophy methodology.

UDC 940.5

D.N.Zhumatayeva

Ankara Üniversitesi, Turkey (E-mail: aslandinara@gmail.com)

Lozan'da kurulan dengelerin bozulmasıyla Kıbrıs sorunun başlaması

Kıbrıs 1878 yılında egemenlik hakkı Osmanlı Devleti'nde kalmak üzere, geçici olarak İngiliz yönetimine bırakılmıştı. Bu durum Birinci Cihan Harbine kadar sürdü. 29 Ekim 1914 tarihinde Osmanlı Devleti, İttifak Blok taraftarı olarak savaşa katılınca, bunu fırsat bilen İngiltere, 5 Kasım 1914'te Kıbrıs'ı ilhak ettiğini açıklamıştır. İngiltere'nin b tek yanlı ilhaki 1923'e kadar sürdü. Ancak Türkiye Cumhuriyeti ise 1923'te Lozan Antlaşmasıyla Kıbrıs'ın İngilizler tarafından ilhakını kabul etmiştir. Böylece 1960 yılına kadar Kıbrıs İngiliz egemenliği altında yaşayan ada statüsünde sürekli yeni gelişmelere sahne oldu. Yunanistan'ın ve Kıbrıs Rumlarının da çabasıyla adanın Yunanistan'la birleşmesi istenince, Kıbrıs'ta Türklerle Rumlara ve Türkiye ile Yunanistan arasında Kıbrıs uyumsuzluğu ve sorunu ortaya çıkmıştır.

Anahtar kelime: Kıbrıs, Osmanlı Devleti, Türkiye, İngiltere, Yunanistan, Lozan Konferansı, Birinci Dünya Savaşı ve ada Türkleriyle Rumlara.

Kıbrıs Meselesi 1955'lerde veya 1963'de başlamış bir mesele değildir [1]. Bugünkü Kıbrıs Türkü'nün mücadelesi, 1825, 1878 ve 1900'larda Rum Ortodoks Kilisesi'nin yürüttüğü Rum isyanı ve Kıbrıs'ı Yunanistan'a ilhak davasına başladığı günden beri vardır. Kıbrıs 1571–1914 yılları arasında Türk, 1914–1960 yılları arasında İngiliz egemenliği altında yaşadığından sonra 1960'ta Bağımsız bir Cumhuriyet olmuştur. Kıbrıs sorunun uluslararası boyut kazanması, İkinci Dünya savaşı ertesinde başlayan dekolonizasyon süreci ve uluslar arası ilişkilerin demokratikleştirilmesine dönük çabaların yoğunlaşmasıyla eşzamanlıdır.

Konuya direkt girmeden önce Lozan Antlaşmasını üzerinde kısaca durmak gerekiyordur. Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan sonra sıra barış görüşmelerinin yapılmasına gelmiş, Müttefik Devletler 27 Ekim 1922'de ilgili devletleri İsviçre'nin Lozan kentinde toplanacak konferansa davetiye yollanmışlardı. Konferansta Türkiye'yi İsmet Paşa'nın başkanlığındaki bir kurul temsil etmesi kararlaştırıldı. Konferansa katılan diğer devletler İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Sırp – Hırvat – Sloven devletiydi. SSCB Boğazlar, Bulgaristan'da Boğazlar ve Trakya sınırın belirlenmesiyle ilgili görüşmeler

katıldı. ABD ise gözlemci olarak katıldığı halde, oturma ve komisyonlara ve görüş belirtmek suretiyle aktif rol oynadı.

Lozan'a giden Türk heyetine verilen genel talimatlar; adli, mali, iktisadi kapitülasyonlarla ilgili hükümlerin ortadan kaldırılması, arazi konusunda, Yunanistan'dan savaş tazimatı alınması ve duyunu umumiye ile boğazlar meselesiydi. Konferans 20 Kasım 1922'de açıldı. Fakat konferansta tartışılan gündemdeki sorunlar üç beş senelik değil, yüzyılların sorunlarıydı. Bütün devletlerin temsilcileri Türkiye aleyhinde çalışmışlardı. Bu nedenle sorunlar taraflar arasında umulan şekilde gitmedi aksine çok tartışmalı şekilde geçti. Osmanlı Devleti'nin borçları, kapitülasyonlar, İstanbul ve Boğazlar müttefik kuvvetlerince boşaltılması gibi konularda anlaşma sağlanamadı ve 4 Şubat 1923'te kesintiye uğradı.

Lozan Konferansı'nın kesintiye uğraması üzerine Türkiye askeri hazırlıklara girişmiş ve kuvvetlerini Boğazlar yönünde kaydırmıştır. Ancak konferansa katılan bütün devletler yeni bir savaş istemediklerinden Lozan Barış Konferansı 23 Nisan 1923'te tekrar toplandı. Türkiye batılı devletlerle olan sorunlarını çözmeden barış yapmakta yarar görmekteydi. Yapılan ikinci bu tür görüşmelerin sonunda 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalandı ve Türkiye Cumhuriyeti İtilaf Devletleri tarafından resmen tanındı. Türkiye Kıbrıs, Batı Trakya ve Musul gibi önemli topraklarını kaybetti ve Kıbrıs'ın İngiliz idaresinde kalmasını Lozan Barış Antlaşmasınının 20. Maddesi ile tanımak zorunda kaldı. Bu anlaşmayı Yunanistan da tanıdı.

Lozan Barış Antlaşması'nın Kıbrıs'la doğrudan ilgilendiren maddeleri ise; *16 Madde: Türkiye işbu muahedede açıklıkla belirtilen sınırlar dışında bulunan bilcümle arazi üzerinde bağlı ve kezalik işbu muahede ile üzerinde kendi hâkimiyet hakkı tanınmış olan adalardan gayri cezireler üzerinde (ki bu arazi ve cezirelerin mukadderatı ilgililer tarafından tayin edilmiş veya edilecektir) her ne mahiyette olursa olsun haiz olduğu bütün hukuk ve müstenidatından feragat ettiğini beyan eyler. 20 Madde: Türkiye Hükümeti Kıbrıs'ın İngiltere Hükümeti tarafından 5 Kasım 1914'te ilan olunan ilhakını tanıdığını beyan eder.*

21 Madde: 5 Kasım 1914 tarihinde Kıbrıs adasında oturan Türk tebaası, mahalli kanununun tayin ettiği şartlar dairesinde İngiliz tabiiyetine sahip ve bu yüzden Türk tabiiyetini kaybetmiş olacaklardır. Bununla birlikte iki yıllık bir müddet zarfında Türk tabiiyetinde kalmakta serbest olacaklardır, bu takdirde kullandıkları tarihi takip eden on iki ay zarfında Kıbrıs adasını terk etmeye mecbur olacaklardır. Bu muahedenamenin yürürlüğe girdiği tarihte Kıbrıs adasında oturmakta olan olup da yerli kanununun tayin ettiği şartlar dairesinde yapılan müracaat üzerine belirtilen tarihte İngiliz tabiiyetini ihraz etmiş veya etmek üzere bulunmuş olan Türk vatandaşları da, bundan dolayı Türk tabiiyetini kaybetmiş olacaklardır. Şurası şüphesizdir ki, Kıbrıs Hükümeti, Türk Hükümetinin rızası olmaksızın Türk tabiiyetinden başka bir tabiiyet ihraz etmiş olan kimselere İngiliz tabiiyetini vermekten kaçınmak yetkisine haiz olacaktır. Lozan Barış Antlaşması ile adanın statüsü artık kesin olarak beliriyordu. Ayrıca 1878'den beri çeşitli karışıklara ve ihtilaflara sebep olan adanın statüsünü kati olarak tespit etti ve adanın bütün hukuki cihetiyle İngiliz idaresine fiilen sokmuştur. Kıbrıs'ın Yüksek Komiserlerle tarafından idare edilmesi de sonlandırıldı. İngiltere Kıbrıs Adası'na Vali tayin ederek 1925 yılında Crown – Colony olarak ilan ettiler. *İngiltere'nin bu çıkışına Enosis yanlıları derin bir hayal kırıklığına uğradılar. İngiltere İmparatorluğu içinde bit tür muhtariyet kazanmayı bekleyen ilımlılar bile şaşırılmışlardı.*

Fakat Ada'nın, Kıbrıslı Türkler ve Türkiye'nin muhalefetine rağmen Yunanistan'a ilhak edilmek istenilmesi (ENOSIS) adada Türkler ile Rumlar ve ada dışında Türkiye ile Yunanistan arasında "*Kıbrıs Uyuşmazlığı*" diye adlandırılan mücadele ve çatışmaları ortaya çıkartmıştır. Bahsettiğimiz gibi fiilen 1878'de ve resmen 1923'te İngiliz idaresi altına giren Kıbrıs Adasında, 1925–1959 yılları arasında Rumlar, Ada'nın statüsünü değiştirmek için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardı [2]. Bunu güzel örnekleri de adadaki Yunan konsolosları, İngiliz sömürge yönetimine karşı tahrikçi, kışkırtıcı ajanlar olarak etkinliklerine devam ettiler [3].

Bunlardan birisi olan Aleksander Kypru, öylesine çalışıyordu ki, 1931 Ekimi'nde İngiliz yetkilileri güven mektubunu iade etmek zorunda kaldılar. Aynı zamanda Yunan basını da enosis taraftarlığını sürdürüyordu. İngiliz idaresi 1928 yılında, Yunanistan'dan gelen beş gazetenin ada'da satışını, başkaldırıya teşvik ettikleri gerekçesiyle yasakladılar [4]. 1931 ayaklanmasında Kıbrıslı Rumlarla birlikte isyana katılması için Pire'de gönüllülerden oluşan bir komite kuruldu. Atina'da Yunanistan'ın eski Devlet Başkanı Amiral Paul Kunduriotis'in önderliğinde "*Kıbrıs Merkez Komitesi*" oluşturuldu. Peşinden de "*Kıbrıs Dostluk Derneği ve Kıbrıs Ulusal Bürosu*" kuruldu. Bu teşkilatların asıl maksadı Kıbrıs Adası'ndaki İngiliz yönetimine muhalefeti kışkırtmaktı. Birde İngilizlerin Kıbrıs Adasının yönetimi siyasetindeki uyguladığı politikada başarılı olamamıştı. Üçü Türk, dokuzu Rum ve altısı İngiliz olmak üzere halk tarafından seçilen "*Yasama Meclisi*" vardı. 1925'te Yasama Meclisin üyeleri arttırıldı. Kıbrıs Türk temsilcilerinin sayısı aynı

kalırken, Kıbrıslı Rumların ada nüfusunun gerçek durumuna daha uygun olması için on ikiye çıkartıldı. Ancak İngiliz temsilcilerinin de sayısı da dokuza yükseltildi.

Böylece Kıbrıslı Rumların sandalye çoğunluğu kazanmaları önlenmiş oluyordu. Bunun sonucunda, Kıbrıslı Rumlar kendilerini, eskisi gibi güçsüz bir durumda buldular. Kıbrıs'taki İngiliz sömürge yönetimi Kıbrıs'ın ortalama hayat düzeyini yükseltmeyi başaramadı. 1920'lerin sonuyla 1930'larda Ada büyük krizin yansımalarını yaşarken, bu düzey daha da düştü. Bakır ve asbest madenlerindeki binlerce işçi işten çıkartıldı, iş başına şansına sahiplerin ücretleri de düşüktü. Tarım ürünlerinin fiyatları düştü, borçlar arttı. Bu esnada, sömürge yönetimi de artan bütçe açığını kapatmak için vergileri yükseltmeyi sürdürüyordu. 1931'de çiftçilerin % 82'ye varan bir oranı borç içindeydi, bu borcun toplamı 1.800.000 sterlini buluyordu. Bu nedenlerle, Kıbrıslılar, İngiliz sömürge yönetiminden ekonomik ve toplumsal reform konusunda pek az şey bekleyebilirdi. İngiliz sömürge yönetimi çerçevesinde harekât ederek Kıbrıs'taki siyasal statükoyu değiştiremeyen Kıbrıslı Rumlar, istenilen değişiklikleri baskı yaparak gerçekleştirmeyi denediler.

Bu amaçla bir dizi siyasal örgüt kurdular. Bunların en güçlüsü, 1922'de kurulmuş olan "*Milli Örgüttür*". Amacı, Enosis için, gereken her yoldan mücadele etmek üzere, bütün yetişkin Kıbrıslı Rum erkeklerini seferber etmektir. Başkanı III. Cyril'di. Kition, Baf ve Girne piskoposları da örgütün üç bölge sorumlusuydu. Yönetim Kurulu; Meclis, başpiskopos, üç piskopos ve Yasama Meclisinin on iki Kıbrıslı Rum üyesinden oluşuyordu. 1929 senesinde İşçi Partisi iktidara gelmesi üzerine, Rumlar Londra'ya bir heyet göndererek mevcut olan anayasada değişiklikler yapılmasını ve Rumların Ada'da üstünlük sağlamaları durumuna gelmesini teklif ettiler. Ancak bu teklif reddedildi. Muhalefette iken Rumları destekleyen İşçi Partisinin, iktidara geçince bu şekilde hareket etmesi Rumları şaşkına döndürdü. Fakat Hükümetin bu cevabına rağmen Rumlar, kendilerine taraftar olan İngilizlerden devamlı teşvikler gördüler.

Neticede 1930–1931 yıllarında, ayrıca Kıbrıs'ın dört bir tarafında, gençliğin enerjisini milliyetçi ülküler yolunda yönlendirecek "*Milliyetçi Gençlik Kulüpleri*" de kuruldu. 1931 isyanında elebaşılığı rolünü oynayan Meclis üyesi Kitium piskoposu Nikodemos, 18 Ekim'de, bir toplantıya çağırıldığı meclisteki Rum üyelerine meclise sunulmak üzere hazırlandığı bir manifestoyu okudu. Bu manifestoda; "*Yürüyeceğimiz bir tek yol vardır. Enosis bayrağını gün ışığında çekerek, milli kurtuluşumuzu anavatan Yunanistan'a birleştirerek elde etmiş oluruz. Tanrı ve asırlık vatanımız Yunanistan, Megali İdea adına Halkın sesi Hakkın Sesidir. Bizim her hususta tek kurtuluşumuz, milli hürriyetimizdir. Bu da Yunanistan'la birleşmekle mümkün olacaktır. Herkes ileri. Özellikle bu yolun rehberleri, öncü gençler... İleri. Kendilerine ve hukuki olmayan kanunlarına itaat etmeye mecbur olmadığımız yabancı idareciler memleketimizden uzaklaşsınlar*" denilmekte idi [5]. Bu manifestoya baktığımızda bu piskopos Kıbrıslı Rumları isyana teşvik ediyordu. Böylece, Kıbrıslı Rumların büyük çaplı bir ayaklanmasını desteklemek için gerekli örgütler de oluşmuş oluyordu. Artık Ada'yı ateşe vermek için gereken tek şey, herkesin beklediği bir kıvılcımdı. Kavanin Meclisi üyeliğinden ayrılan Nikodemos'un 20 Ekim'de Limasol spor alanında bir başka konuşmasında ise Yunanistan'a ilhaktan bahsetti ve "*menfur, kötü ve ahlaksız İngiliz rejiminin hukuki olmayan kanunlarına karşı halkın hürmet ve itaat göstermemesini*" bildirdi. İsyana başlama parolası olarak da; "*Artık yabancılara, milli duygumuz ve tahsilimiz olduğuna ve Yunan bayrağı altında hür yaşamamız gerektiğini göstermek zamanı gelmiştir İLHAK yaşasın*" diye bağırıyordu [6]. Limasol olayları çok heyecanlı bir şekilde Lefkoşa'daki Rum liderlerine bildirildi. Bu haberler merkezde geniş tepki yarattı. Meclis üyeliğinden istifa eden Kitium piskoposuna uymayan bir kısım Rum üyeleri de bu heyecan kasırgası içinde kendi istekleriyle istifalarını verdiler.

1931 yılı bütçe görüşmelerinde Vali Storrs'un memurlarla ilgili olarak hazırlanmış olduğu vergi tarhları konusundaki kanun tasarısı Kıbrıs Teşrii Meclisinde (Legislative Council) bulunan Rum delegeler tarafından reddedilmiştir. Vali Strros bunun üzerine "*Order in Council*"e başvurdu. Valinin bu davranışı 1931 isyanını tasarlayanlar için gereken kıvılcımı fazlasıyla teşekkül ettirdi. 21 Ekim günü Papaz Dionysios Kykkotis'in liderliğinde çoğunluğu öğrencilerden oluşturduğu Rum topluluğu "*Enosis, Enosis*" diye Yunan Milli Marşı'nı söyleyerek Vali Konağına doğru ilerlediler. Gittikçe artan kalabalık konağın girişindeki silahsız emniyet kuvvetlerinin oluşturduğu barikatları açarak binanın önüne geldiler. Lefkoşa komiseri, polis komutanı ve Sömürge Müsteşarı göstericilerin liderleriyle konuşarak, ortalığı yatıştırmaya çalıştılar ve sakin olurlarsa valinin kendileriyle görüşebileceğini bildirdiler. Fakat Meclis üyeliğinden istifa eden üyelerden Feodotu "*Vali bizi görmeyi reddetti*" diye bağırarak galeyanda olan halkı kışkırttı.

Bunun üzerine konağın camları taşlandı ve birkaç gösterici konağın üstüne çıkarak Yunan bayrağını çektiler [7]. Bu sırada Yüksek Rütbeli bir Kıbrıslı Türk Subayının komutasında 40 silahlı polis olay yerine intikal etti. Vali Sir Ronald Storrs, Lefkoşa kaza komiseri ve bazı ileri gelen İngiliz yöneticiler de vali konağındaydılar. Komiser, kalabalığın önce silah kullanılmadan dağılmasını istemişse de kontrolden çıkan Rumlar tarafından, polis otomobilleri ateşe verilmişti. Bunun üzerine polis ateş açmak zorunda kalmış, bu

arada da vali konağı tutuşmuş, ahşap olan bina on dakika içinde yanıp kül olmuştu. Ayaklanma diğer bölgelere sıçradıysa da Mısır'dan takviye kuvvetlerin getirilmesi ve beş İngiliz savaş gemisinin Kıbrıs limanlarına ulaşmasıyla durum kontrol altına alındı. İsyanın başlatılmasında ve İngiliz aleyhtarlığını tahrikte büyük rolü olduğu düşünülerek Yunan konsolosu Kyrou'nun konsolosluk Exequatur'u geri çekildi. Böylece Kyrou, Kıbrıs'la diğer Britanya dominyonlarının herhangi bir yerinde vazife almamak üzere adadan ayrıldı. *"Teşrii Meclisi lağvedildi. Kitium piskoposu Nicodemus Mylonos ve Girne piskoposu, Rahip Kykkotis, Yasama Meclisinin iki eski üyesi ve Milli Radikal ile Komünist Partinin önderleri de dâhil olmak üzere adadan sürüldüler"*. Birçok hürriyetleri tehdit edici kanunlar çıkarıldı.

Bu kanunlar arasında; Basın kanunu, muhtarların seçim yerine hükümet tarafından tayinleri, hükümetin izni olmadan bayrak çekilmemesi, kaza komiserlerinin izni alınmadan, ayın ve okul zamanını haber verme dışında, çan çalınmaması, ika edilmiş olan 234.345 sterlinlik zararın mesul köy ve kasabalardan toplanması. *"Siyasi partiler kapatıldı, Sansür tesis edildi, Türk ve Yunan tarihinin okullarda okutulmasına son verildi"*. 1931 isyanında 7 kişi ölmüş, 67 kişi yaralanmış ve 400 kişi de tutuklanmıştır. Enosis için ilk silahlı eylem olması yanında, 1931 isyanında diğer önemli bir nokta da, Yunanistan'ın isyandaki rolünün tespitidir. 29 Ekim 1931'de Yunan Başbakanı Venizelos'un Türkiye'nin Atina Büyükelçisine söylediği sözler Yunanistan'ın ne kadar olayların içinde olduğunu göstermektedir; *"İngiltere'nin er geç Kıbrıs'ı Yunanistan'a terk edeceğine kaniim. İşçi Partisi Avam Kamarasında mutlak bir çoğunluğa sahip olsaydı, işçi hükümeti zamanında Kıbrıs'ın Yunanistan'a terk bir emrivaki olacaktı. Esasen muhafazakârlar da Ada'nın Yunanistan'a ilhakına taraflıdır"*. Ayrıca son Rum isyanında İstanbul'daki Rum Ortodoks ruhani reisliğinin gizli faaliyetinin de müessir olduğu ortaya çıkmıştır.

Atina'da senede bir defa intişar eden *"Megas Engiglopedikos Kazamias"* unvanlı 1931 senesine ait takvimin 24 sayfasında müneccim gibi daha evvel zuhurunu bildirdiği hadisat meyanda bu sene Teşrinisani zarfında Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakına dair bir hareketin vukua geleceğini ve bu meyanda on iki adanın da bu suretle ilhakına bir nümayiş yapılacağını yazmaktadır [8]. Bu faaliyet teyit etmekte ve aynı zamanda Atina'da münteşir *"Patris"* gazetesinin 5 Teşrinisani 931 tarihli nüshasının birinci sayfasında dercedilen bir resimde Rum Ortodoks ruhani reisinden sonra en büyük *"Protosingelos"* rütbeyi ruhanisine irtika ettirilen Sinot azalarından Alaşehir metropoliti Maksimosun son Kıbrıs ihtilalını ihdas ve hareketi idare eden en mühim uzuvlardan milli şair Libertis ve Mustafa mebus Lanitis ve Kıbrıs'ın Yunan konsolosu Aleksis Kiro ve belediye reisi hacı Pavlo arasında fotoğrafının bulunması son Kıbrıs isyanı ile Fener Başpapazlığının da alakadar olduğu kanaatini getiriyordur [8]. 1933'de Vali bir Yasama Meclisi'nin yerini almak ve kamuoyunun nabzını yoklamak üzere, vali tarafından atanan altı, daha sonra sekiz Kıbrıslıdan oluşan bir *"Danışma Konseyi"* kuruldu. Aynı yıl içinde İngiltere Müstemleke Nazırı Filip Kanlif Lister 19Nisan 1933 tarihinde Kıbrıs'ı ziyaret etti. Kıbrıslı ahali İslam namına mülakat talep eden heyet kabul edilmiyor. Fakat Kıbrıs Başpiskopos'un görüşme talebi olumlu karşılanıyor [9]. Kiliseye 1931'deki isyanda organizatör olduğu için bu mecliste yer verilmedi. *"Danışma Konseyinin"* elinde pek yetki yoktu, ama en azından memnuiyetsizliklerin açıkça dile getirildiği bir platform işlevi görüyordu. Başka bir deyişle, Kıbrıslıların hükümette büyük bir yerleri yoktu, bir tek bu kanalla seslerini duyuruyorlardı. Rumlar *"Danışma Konseyine"* seçilen Rum üyelerini vatan haini ilan ettiler ve eski anayasanın daha çok geliştirilerek Rumlara daha geniş yetki verilmesini talep ettiler. Böyle bir durum söz konusu olduğu zamanlarda Kıbrıslı Türklerin toplum teşkilatı mevcut olmadığını Türkiye'nin Kıbrıs Konsolosluğundan Yüksek Başvekâlete gönderilen yazısından anlaşılıyor [10].

Kıbrıslı Türklerin anavatanlarına olan sevgisini ve hissettiklerini İnönü'ye gönderdiği mektuplarından anlaşılıyor. *"Kıbrıs'ta İngiltere Hükümetinin idaresinde bulunuyoruz. Biz eski Hilafet idaresinden intikal eden insanlar olduğumuz için durumumuz mesut değildir. Fakat ada kısıp kalan biz Türkler, kendi Türklük seciyelerini bozmamış, kanlarına ecnebi kanı karıştırmamıştır. Bunun için Anavatan muhabbetini hiç unutmadık. Zaten Anadolu'nun kucağındayız, yalnız idare noktasından ayrılmış isekse hissiyat ve maneviyat cihetinden aramızda hiçbir ayrılık kabul etmiyoruz diyorlardı"* [10]. Ayrıca İngiliz Sömürge Yönetimi 1931 İsyanından beri Kıbrıs'ta uyguladığı sıkıyönetim, baskı politikası ve sansürü II. Dünya Savaşının başlaması ve sonlarında gevşetmeye başladığını görmekteyiz. 1950'li yıllar artık dünyanın değişmeye ve yeniden biçimlenmeye başladığı yıllardır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere geri çekilmeye yerini ise ABD almaya başlamıştır.

İngiltere, sömürge altındaki topraklarını asıl sahiplerine iade etme kararı almıştı; fakat Kıbrıs için farklı bir durum söz konusuydu. İngiltere, hem ada üzerindeki etkisini devam ettirmek hem de askeri üsleri kendine mal ederek bırakmak istemiyordu. Bu gerçeği Başbakan Anthony Eden Avam Kamarasında yaptığı konuşmasında *"İngiltere ve Batı Avrupa'nın Ortadoğu'daki petrol kaynaklarını koruyabilmesi için"*

İngiltere'nin Kıbrıs'a ihtiyacı vardır" [11]. Kıbrıs'ta iki farklı topluluk mevcuttu. İngiliz işgalinin ilk 50 yılı sonrasında adadaki Türk nüfus beşte bire dek düştü. Topluluklardan biri Enosis'i savunurken bir diğeri Enosis'e şiddetle karşı çıkmaktaydı. Kıbrıs, İngiltere'ye geçici olarak verilmişti. Şayet İngiltere sömürge altındaki topraklarını asıl sahiplerine veriyorsa bu hak tamamıyla Türklere ait olmalıydı [12]. İngiltere'nin girdiği açmaza bulduğu çözüm, 400 yıllık sömürgeci imparatorluğun bilinen yöntemi oldu. Ada halkı etnik ayrımlar üzerinden bölünerek birbiriyle çatıştırılacaktı. *Düşünülen çatışma için Türk – Rum ayrılığının kullanılması bunun için de Türkiye'nin anlaşmazlığın tarafı haline getirilmesi gerekiyordu. Oysa o güne dek Türkiye, Kıbrıs'la ilgili bir sorunumuz yok deyip karışmıyordu.*

Tabii o zamanlardaki İngiliz politikası için vazgeçilmez çözüm yolu olarak görülebilir ve böylece sonsuza kadar Kıbrıs elinde tutacağını ummuştur. İngiltere'nin öngördüğü bu politikası ada halkının kanlı çatışmalarına yol açtı. Rumlar kendilerine siyaset yoluyla Yunanistan'a katılma kapısını İngiltere tarafından kapalı olduğunu anladılar ve terör yöntemlerine başvurdular. Ada'daki Türkler ise Enosis'e karşı örgütlendiler. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Rumlar da, tekrardan İngiltere'den bağımsızlığını alınması ve Yunanistan'la birleşmesi yönünde bir düşünceye girmiştir. Fakat Yunanistan'ın İngiltere ile kurduğu bağlar sonucunda bu düşünceye soğuk yaklaşması, Rumların milliyetçi beklentilerini karşılamamıştır [13]. Sonuç olarak bu durumları göz önüne alarak değerlendirdiğimizde Ada Türklerin, Rumların artan şiddet eylemlerine ve adayı Yunanistan'a bağlama, yani Enosis fikrine karşı çıkmışlar ve barıştan yana bir tutum sergilemişlerdir.

References

- 1 Rauf Denktash. *Real Peace in Cyprus* / Ed: Dervish Manizade, İstanbul, 1975, P. 67.
- 2 Bahadır Bumin Ozarslan. *Aspects of Cyprus problem in International Law and the approach of European Union*, İstanbul, IQ Kultur Sanat Yayıncılık, 2007, P. 26.
- 3 Ahmet Gazioglu. *Cyprus under the British Rule*, İstanbul: Ekin Basimevi, 1960, P. 35.
- 4 Pierre Oberling. *Way to the Bellapais and Turkish Cypriots forced migration to Northern Cyprus*, Ankara: Gnkur Basimevi, 1988, P. 24.
- 5 Suleyman Ozmen. *Breaking Point of Eurasia – Cyprus*, İstanbul: IQ Kultur Sanat Yayıncılık, 2005, 184 p.; Abdulhaluk Chay. *Bloody Christmas in Cyprus*, Ankara: Turk Kulturununun Arastırma Enstitüsü, 1989, P. 184.
- 6 Erol Mutercimler. *Island for Sale – Cyprus, Unknown Aspects of Peacekeeping Force in Cyprus*, İstanbul: Alfa Yayinlari, 2007, P. 85.
- 7 Turgay Bulent Gokturk. *Turning of the Greek Cypriots Demands for Enosis to Violence Before and After Riots of 1931*, İzmir: Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2010, P. 344.
- 8 Prime Ministry General Directorate of State Archives. 030.10.109.727. — P. 4.
- 9 Prime Ministry General Directorate of State Archives. 030.10.234.578. — P. 12.
- 10 Prime Ministry General Directorate of State Archives. 030.10.124.886. — S. 18.
- 11 Metin Aydogan. *Cyprus, Aegean, European Security and Defence Policy and European Union* / Ed: İrfan Kaya Ulger, EU and Cyprus Present and Future, İstanbul: Gundogan Yayinlari, 2002, P. 137.
- 12 Fulya Yurdagun. *Cyprus problem in the Turkish media between 1955–1965*, İstanbul: 2008, P. 40.
- 13 Ugur Ozgoker. *The Key Point of Turkish Foreign Policy: Cyprus Problem* / Ed: Zhuneyit Yenigun, Ertan Efegil, Changing Turkish Foreign Policy, Ankara: Nobel Yayinlari, 2010, P. 579–580.

Д.Н.Жұматаева

Лозан конференциясында құрылған тепе-теңдіктің жойылуы және Кипр мәселесінің туындауы

1878 жылы Кипр аралында Осман мемлекеті мен Англияның арасында келісім-шарт жасалды. Шартта аралдың ресми құқықтық статусы Осман мемлекетінің қарамағында, ал жергілікті басқарылу жүйесі Англияға берілді. Бұл келісім-шарт Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін жалғасын тапты. Алайда Осман мемлекетінің «Үштік одақ» сапында 1914 жылдың 29 қазанында соғысқа кіруін желеу еткен Англия Кипр аралын толықтай өз бодандығына өткенін жариялады. Англияның бұл бір жақты күштеп бағындыруы 1923 жылғы дейін созылды. Бірақ Түркия Республикасы ағылшындардың Кипр аралын бодандыққа алуын 1923 жылғы Лозан келісім-шартынан кейін ресми түрде таныды. Осылайша Кипр 1960 жылға дейін Англияның отары болды. 1960 жылы Кипр Республикасы құрылды. Бірақ республика өмірі ұзаққа созылмады. Себебі жергілікті румдардың, әрі Грецияның итермелеуі мен аралды Грецияға қосу саясатын жүргізулері аралдағы түріктер мен Түркия Республикасының наразылығын туғызды. Бұл жайт екі халық пен екі мемлекет арасында Кипр мәселесінің туындауына әкеп соқты.

D.N.Zhumatayeva

Beginning of the Cyprus problem with changing of balances established in Lausanne

The agreement between the Ottoman Empire and England was signed in 1878 in Cyprus. According to the contract official legal status of the island passed the Ottoman Empire, and the system of regional government was passed to England. This agreement lasted till the World War I. However England on the 29th October, 1914 as a tripartite alliance which was the initiator of a fate of the Ottoman Empire, declared that Cyprus goes under their power. This compulsory submission of England proceeded till 1923. But the Republic of Turkey officially recognized submission of Cyprus by England only in 1923 on the Lozan agreement. Thus, Cyprus was a colony of England till 1960. The Republic of Cyprus was created in 1960. But it existed not for a long time. Because under the influence of Rumov and Greece the policy of annexation of the island to Greece was generated discontent of Turks and the Republic Turkey. This circumstance generated questions about Cyprus, which is between two states and two nations.

UDC 94 (560)

A.Turlybek

Ankara Üniversitesi, Turkey(E-mail: aslandinara@gmail.com)

Osmanlı Devletinde ikinci meşrutiyetin ilanı ve hürriyet kahramanı Enver Bey

İttihat ve Terakki, Osmanlı Hükümeti'nin Makedonya hususundaki yaklaşım tarzına muhalefet ederek 20 Mayıs 1908'de bir layiha yayımlayarak ilk defa açıkça adını duyurmuşlardır. Bu layiha Manastır'daki tüm konsolosluklara gönderilmiş ve durum protesto edilmiştir. Böylece Cemiyet'in artık Makedonya Sorunu'nu kendisinin tek başına çözeceğine dair kararını meşrutiyetten yaklaşık iki ay önce Büyük Güçlere bildirdiğini anlamaktayız. Olup biten olaylar Padişahı zora sokuyor ve sonunda Sultan II. Abdülhamit Han 23 Temmuz 1908'de "İkinci Meşrutiyeti" ilan eder, Anayasayı yeniden yürürlüğe koyar ve tatil edilmiş olan Meclis-i Mebusan'ı toplantıya çağırır. Meşrutiyetin ilanıyla Enver Bey artık "Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey" olmuştu.

Anahtar kelime: İttihat ve Terakki Cemiyeti, Makedonya Sorunu, Sultan II. Abdülhamit Han ve Enver Bey, İkinci Meşrutiyeti.

İttihat ve Terakki 1908 yılının başlarında Rumeli'de her Vilayetin hemen çoğu kazasında teşkilatlar kurmuştu. Aynı yılın Mayıs'ında İttihat ve Terakki Cemiyeti çalışmalarını gizli olarak sürdürmekten vazgeçip, Makedonya'daki duruma hâkim olmak üzere açığa çıkmayı düşünmüşlerdi. Selanik'te yapılan toplantıda, Avrupa'nın Büyük Devletlerine (Düvel-i Muazzama) Cemiyetin varlığını ve nüfuzunu açıklamak

kararı aldılar. Büyük Devletlere Makedonya'daki karışıklığı ancak Cemiyetin düzeltebileceği ve Avrupa'nın sonuç vermeyen ıslahat çabalarından vazgeçmesi gerektiğini söylenecekti [1].

İttihat ve Terakki, Osmanlı Hükümeti'nin Makedonya hususundaki yaklaşım tarzına muhalefet ederek 20 Mayıs 1908'de bir layiha yayımlayarak ilk defa açıkça adını duyurmuşlardır. Bu layiha Manastır'daki tüm konsolosluklara gönderilmiş ve durum protesto edilmiştir [2]. Böylece Cemiyet'in artık Makedonya Sorunu'nu kendisinin tek başına çözeceğine dair kararını meşrutiyetten yaklaşık iki ay önce Büyük Güçlere bildirdiğini anlamaktayız. Ancak Büyük Devletlerden herhangi bir cevap gelmedi. Sultan II. Abdülhamit yönetimi bu çalışmalardan haberdar olmuştu.

Padişah olup bitenleri doğru saptamak amacıyla Enver Bey'in eniştesi olan Selanik Merkez Komutanı Kaymakam Nazım Bey'i görevlendirmiştir. Selanik'te Cemiyet aleyhine teşkilat yapan Merkez Kumandanı Nazım Bey'in öldürülmesine cemiyet bir karar vermiştir [3]. Enver Bey bu hadiseyi şöyle anlatıyor: *"Zahiren Yunan İhtilal komitesine karşı olmak üzere otuz kişiden oluşan bir istihbarat teşkilatı kurmuştu. Kayın biraderi bulunmak dolayısıyla kız kardeşimin yardımıyla bu teşkilatta olanların isim ve görevlerini ve fotoğraflarını temin etmişim"* diyordu. Enver Bey, eniştesinin çok borçlu olması sebebiyle Saray Mabeynine bağlı olduğunu ve tehlike oluşturmaya başladığını ve Cemiyetin de Nazım Bey'in öldürülmesine karar verdiğini yazar. Birkaç teşebbüs sonuçsuz kalır.

11 Haziran 1908 tarihinde Enver Bey ve babası Ahmet Bey'de Nazım Bey'in evinde üst katta oturmaktaydılar. Kapı çalınır ve Nazım Bey'i bir subayın görmek istediğini söylenir. Nazım Bey biraz tereddütten sonra aşağıya iner. Aşağıdan bir silah sesi gelir ve Nazım Bey bacağından vurulmuştu ve ertesi gün de İstanbul'a hareket etmiştir. Bu olay üzerine II. Abdülhamit, güvendiği adamlarından İskodralı İsmail Mahir Paşa başkanlığındaki bir heyeti incelemeler yapmak üzere Selanik'e gönderdi. Ayrıca Padişah, III. Ordu'da neler olduğunu ve neler düşünüldüğünü anlamak için ordudan iki subay istedi. III. Ordu Müşirliği, Kurmay Ali Rıza ve Topçu Hasan Rıza Bey'i merkeze gönderdiler. Bunlar İstanbul'da Müşir Ethem Paşa ile görüşmeleri esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerinden ve olup bitenden habersiz yalnız askerlikle uğraşan kimseler oldukları intibamı uyandırdılar. Sonra bu iki subay İstanbul'da alıkonuldular. Selanik'te ise bunların tutuklandıkları zannedilmiştir. Ayrıca Enver Bey Manastır'a geldiğinde Saray'ın istihbarat çalışmalarının sıkılaştığını ve artık kendisinden de şüphe edildiğini anlar. Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, Nazım Bey'in eşi olan kız kardeşini Selanik'ten alarak İstanbul'a götürmesi için emir geldiğini ve bu sebeple kendisine izin verildiğini ve yol parasını da vererek biran evvel İstanbul'a gitmesini söyler.

Enver Bey ise Selanik'e gelir ve Cemiyet'in Merkez-i Umumi'si toplanarak Enver Bey'in İstanbul'a gidip gitmeyeceği konusunda tartışılır. Sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik Komitesi, 25 Haziran 1908'de Enver Bey'in dağa çıkmasını ve ayaklanmanın başlatılmasını kararlaştırdılar [4]. Böylece Enver, İstanbul'a davetin arkasındaki gerekçelere hiç güvenmemekle akıllılık ederek ve Resne tepelerinde izini kaybettirme yolunu seçti [5]. Avrupa'da ise, İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Estonya'nın Reval kentinde buluşmaları [6], Cemiyet'in, Reval toplantısından Osmanlı Devleti aleyhine bir antlaşmanın çıkacağını ve kısa bir süre içinde de Makedonya'nın ülke topraklarından yitirileceği ve tüm Rumeli paylaşılacağı kanısına varmışlardı.

Ayrıca bu görüşmeyi *"Hasta Adam'ın"* cenazesinin üstünde üşüşen kartalların, büyük ihtimalle son hamlesi olarak da görmüşlerdir. Süreyya, Reval görüşmesini şöyle anlatıyor:

◆ *Osmanlı Devleti'nin dünya için devamlı ve tehlikeli anlaşmazlık konusu olmaktan çıkarılarak, bazı bölgelerin milletlerarası bir idareye verilmesi,*

◆ *Bu bölgelerden Irak'ın İngiltere, İstanbul ve Boğazların Rus nüfuz bölgeleri olarak bu devlete terk etmesi gerektiği,*

◆ *Osmanlı Devleti hakkında karar alınırken Şark Meselesi ile ilgili diğer devletlerin menfaatlerinin korunması,*

◆ *Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde, Türk ve Müslüman olmayan halkların kendi kendilerini idare hakları üzerinde Rus ve İngilizlerin devam ve sebat etmeleridir* [7].

Anlaşıldığı gibi, Osmanlı Aydınları ve Saray da olup biten hadiseden, devletin parçalanarak paylaşılmaya mahkûm olduğunu algılamışlardı. Görülüyor ki, yabancı kitap yahut gazetelerden öğrenilmiş, hiçbir kültürel birikime dayanmayan teorik bazı doğruların propagandası, genç subayların ayaklarını yerden kesmiş, gerçeklik duygularını zedelemiştir. İttihatçılara göre, parçalanma tehlikesinin artması karşısında, Osmanlı Devleti'nin başına parlamento, yani seçim yoluyla iktidara gelecek güçlü ve sağlam bir hükümetin bulunması son derece önem kazanmıştır. Özellikle Balkanlar'dan, şikâyetlerini kendilerinin ifade edebilecekleri temsilcilerin İstanbul'daki parlamentoya gelmeleri, reformlar yönünde Avrupa Devletleri'nin baskılarını azaltabilir, güçlü bir hükümet de bu baskılara karşı koyabilirdi [8].

Ayrıca, Kralı VII. Edward ile Çar II. Nikola'nın 1907'de Çin, Tibet, Afganistan ve İran üzerinde nüfuz bölgelerini tespit etmiş olmaları, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını paylaşılacağı kanısına varmalarına bir etken olduğunu söyleyebiliriz. Böylece vatansever subaylar iyice ateşlenerek, ne yapılacaksa bir an önce yapılması gerektiği fikrini beslemişlerdir. Böylece Enver Bey, askeri üniformasını çıkarıp dağa çıkacaktır ve etrafına toplayacağı Osmanlılarla, II. Abdülhamit'e Meşrutiyeti tekrar ilan etmesi için zorlayacaktır. Binbaşı Enver Bey silahlı isyanın ilan eder: *"Haziran on iki ve on üçüncü Perşembe ve Cuma günleri arasındaki gecede artık Selanik'i, ailemi, maddi istikbalimi terk ederek, sadece halktan bir fert gibi, hükümetin bütün kuvvetlerine karşı açıktan açığa, silahlı olarak isyanımı ilan ediyorum. Fakat evvel Allah'a ve Peygamber'e sonra da Cemiyetimizin teşkilatına, hükümetin zulmünden bizar olan millete güvenim tam olduğundan, vatanın geleceğini gayet parlak görüyor, bunun için benim maddeten kararlı istikbalimin zulmetine ehemmiyet vermiyorum. Vardar kapısından çıkarken nişanlarımı söktüm. Biraz üzgündüm. Bütün eski hayallerimi, iyi, büyük bir asker olmaktı. Hâlbuki şundan itibaren artık bir hiçim kim bilir nerede ve hangi kurşunla vurularak, kim bilir nerelerde kalacak ve asi diye bir köşeye atılacağım"* diye kuşkulandığını da belirtiyor. Enver'in asıl endişelendiği tereddüdü ise her zamanki gibi ailesi olmuştur. Fakat Tikveş'e gelen Kolağası Mustafa Kemal kendisine birkaç mektupla birlikte Selanik'teki Merkez-i Umumi tarafından *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin* Rumeli Genel Müfettişi atandığına dair belge verir.

Mektuplardan birisi annesi Ayşe Hanım'dandır; *"Enver'im, başladığın işi bitirmeden dönersen sana sütümü helal etmem"* demektedir. Buradan anlaşılıyor ki, Enver'in kuşulanmasına hak veriyoruz ve tabiatıyla o da bir insanoğludur diyebiliriz. Ancak bu mektuplardan Enver'in taşıması zor olan yükünün hafiflediğini ve içinin ferahladığını da anlıyoruz. Askeri bir şeref olan üniformasını üzerinden çıkardığına üzülen Enver, ailesinden gelen bu sevindirici haberleriyle, aldığı yolda kararlı bir şekilde yürümesine yardımcı olduğunu söyleyebiliriz. Öte tarafta Niyazi Bey, Cemiyetten izin alarak dağa çıkmak ve açıkça mücadele etme kararını almıştır. Niyazi Bey dağa çıkmadan önce, tabur deposuna girerek birçok silah, cephane, tabur sandığındaki paraları ve ahaliden bir grup ile 3 Temmuz 1908'de Resne'den çıkarak isyan bayrağı açtı [9]. Aynı zamanda Mabeyn Başkâtipliğine, Rumeli Genel Müfettişliğine ve Manastır Vilayetine de bir bildiri göndermiştir.

Resneli Niyazi Bey, Enver Bey hakkında, ondan büyük güç aldıklarını söyler ve devamla: *"Bahusus Enver Bey gibi efkâr-ı cemiyetin en kuvvetli naşiri sayılan ve harb ü darpta olağanüstü liyakati bilinen bir kurmay subayın, çeteciliğe girişinin şeref ve hizmeti yücelteceği düşüncesi hepimizi sevinç ve övünçle doldurdu. Üzüntü ve karamsar zamanlarımızda, bizi ateşli sözler, ciddi tavırlarıyla coşturup etkileyen bu az bulunur ve her anlamında mükemmel olan, Enver Bey idi"* diye anmaktadır.

Enver Bey isyan bayrağın açıktan sonra halka doğru:

"Muhterem Vatandaşlarım!

Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmış kalması dolayısıyla, otuz seneden beri memlekette hüküm sürerek, birçok namuslu vatan evladının mahvına ve birçok aile yuvalarının sönmeye sebep olan istibdat idaresi, son zamanlarda gene şiddetini göstermeye başladı. Zaten keyfi bir idare neticesi, birçok ihtilaller içinde kana boyanan vatan ve milletimizi büsbütün zayıflatarak yakında mahvedecek olan bu istibdada nihayet vermek lazımdır. Ben içte bu istibdada karşı milletimin haklarını muhafaza için her şeyimi feda ettim. İcap ederse bu uğurda hayatımı da esirgemeyeceğim. Siz, ey vatanın namuslu ve fakat her şeyden habersiz olan evlatları! Sizin de benimle bu yolda yürümenizi veya bu işte tarafsız kalmanızı dilerim. Aleyhime hareket edecek olanların görecekları zararları maddi ve manevi mesuliyeti kendilerine aittir. Yaşasın vatan, yaşasın millet" bir ihtilal beyannamesi yayınladı.

Aynı zamanda Cemiyet'in Manastır şubesi üyeleri 5 Temmuz 1908'de sokaklara *"Kanun-ı Esasinin"* ilanını isteyen beyannameler yapıştırdı. Böylece otuz yıldan beri unutulmuş olan *"Kanun-ı Esasi"* kelimesi yeniden ortalıkta dolaşmaya başladı. Enver Paşa ise, özellikle Tikveş'in köylerinde taşra halkının arasında teşkilatlar kurmak üzere planlar hazırladı ve köylülere yemin töreni yaptırarak teşkilata almaya başladı. Timyanık köyünden başlayarak binbaşı rütbesiyle köylülere şu nutku çekti: *"Biliyorsunuz ki şimdiye kadar birçok yerler elimizden çıktı. Tuna Vilayeti, Bosna ne oldu? Oradaki ahalinin canlarını kurtarmak için mallarını bırakarak kaçtıklarını bilirsiniz. Bunlar ne oldu? Geldiler, bu yerlere sığındılar. Fakat ekserisi aç ve çıplak. İşte, şimdi bizim de başımıza bu belalar gelecek gibi görünüyor. Hükümetin yolsuzluğundan, görüyorsunuz ecnebi zabıtlar geldi. Yarın, öbür gün buralarını, biz işimizi göremiyoruz diye parçalamaya kalkışacaklar. O vakit bize ne olacak? Artık bizim için gidecek yer yok. Denize döküleceğiz yahut düşmanlarımızın ayakları altında çiğneneceğiz. Böyle zamanda karı gibi ölmektense işlerimizi düzeltmek için erkekçe şimdi ölmeyi göze almak yeğdir, değil mi? eğer biz böyle çalışırsak, hem Muaffak oluruz, hem de kalanlarımız rahat eder"* diyordu. Aynı zamanda Nazım Bey'i vuran Mustafa Necip, Enver Bey'in amcası

Halil Bey ve Teğmen Melik Bey'de kıtalarını terk ederek Enver Bey'e katıldılar. Enver Bey bundan sonra bir silahlı kuvvetler yönetmeliği hazırlar ve buna göre kuvvetler oluşturmaya başladı. Enver Bey öncü subayları yanına almak, fakat askerleri karıştırmadan halk ayaklanması yapmak istemektedir. Kendisi de hatıralarında Selanik'teki Merkez-i Umumi'ye, Ağustos ortalarına kadar beklenebilirse, genel bir halk ihtilali yapmayı teklif etmiştir. *"Tikveş kazasındaki yirmi beş bin İslam ahalinin kâmilten hazır olduğunu bildirmiştin"* demektedir.

Enver'in etrafına toplananlardan bir ayaklanmanın ayak sesleri olarak şüphelenen Saray, 7 Temmuz 1908 (24 Haziran 1324) Salı günü Korgeneral Şemsi Paşa'yı Köprülü üzerinden Manastır'a gönderdi. Durum çok nazikti. Şemsi Paşa, Kaçanik'te İttihat ve Terakki'nin tutum ve harekâtı aleyhinde bir toplantı düzenledi. Bu toplantı Müslümanlar arasında kan dökülmesine yol açacak nitelikte idi [10]. Aynı zamanda Şemsi Paşa'nın Manastır'a gelişi Cemiyetin üzerinde bir hayli korku salmıştı. Selanik Heyet-i Merkeziyeti hemen Şemsi Paşa'nın vurulmasına karar vermiş, keyfiyeti Fedai Bölüğüne yazmış, hatta Fedai Bölüğü heyetinden birini celbederek kati talimat vermişti. Bu işi Yakup Cemil Bey deruhte edilmişti. Şemsi Paşa buradaki tahkikatının bir sonuç vermemesi üzerine, Resne üzerine hareket etmeye karar vermişti.

8 Temmuz 1908 günü Şemsi Paşa Saray'la haberleşmek üzere Manastır telgrafhanesine girmişti. Şemsi Paşa, Saray'a *"Erkânı Harp Binbaşı Enver ve Niyazi Beylerin kıyafetini tebdil ederek cemiyeti fesadiyeye (İttihat ve Terakki) iltihak ettiğini ve her ikisinin ölüsünü veya dirisini ele geçireceğini müjdeliyordu"*. Fakat Paşa'nın Saray'la telgraflaşmasının ardından telgrafhaneden çıkarken yirmiden fazla seçme muhafızlarının olmasına rağmen *"İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin"* fedai subaylarından Teğmen Atif (Kamçıl) tarafından vurularak öldürüldü. Şemsi Paşa'nın katli meşrutiyete doğru atılmış bir adımdı. Fakat bu hadise henüz istibdadı yıkacak bir hal olmamakla beraber II. Abdülhamit'e vurulan ve onu en güvendiği adamından mahrum bırakan bir darbe ve Niyazi Bey'i takipten kurtaran ve nihayet cemiyete geniş nefes aldırın mühim bir vaka idi [11].

Sultan II. Abdülhamit, Şemsi Paşa'nın katlinden sonra Müşir Tatar Osman Paşa'yı geniş salâhiyetlerle Manastır fevkalade kumandanlığına tayin ve izam eylemiştir. Bölgenin içerisine düştüğü askeri ve siyasi durumdan sonra II. Abdülhamit'in bu ayaklanmayı bastırabilmesi için Makedonya'daki III. Ordu ve Edirne'deki II. Ordu'dan faydalanmasına imkân kalmamıştı. Ayaklanmayı Anadolu'dan 47 Tabur asker göndererek bastırmayı planladı. Ayrıca Makedonya'daki Rum çetelerinden faydalanılacaktı. Tatar Osman Paşa, Manastır'a geldiği sırada İzmir'den Selanik'e asker sevkine başlanmıştı. Bu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti boş durmayarak el altından teşkilatını kuvvetlendiriyor ve Şemsi Paşa vakasından sonra cemiyete girenler çoğalmıştı.

Cemiyet, Anadolu'dan gelecek kuvvetlerin Niyazi Bey üzerine gitmesini önlemek için Doktor Nazım Bey'i İzmir'e yolladılar. 16 Temmuz'da, 27 Tabur asker İzmir'den deniz yoluyla Selanik'e gönderildi. Doktor Nazım ve Bursalı Tahir'de askerlerle birlikte vapura binenler arasındadır. Bunlar askerlerin bir kısmını daha Selanik'e gelmeden diğer bir kısmını ise Manastır yolunda İttihat ve Terakki Cemiyetine girmelerini sağladılar. Bu birlikler çeşitli bahanelerle Tatar Osman Paşa'nın Ohri'deki isyancılara karşı harekete geçme emrine karşı çıktılar. Niyazi Bey'in dağa çıkıp, bu hareketinin bastırılmamasından sonraki Makedonya topraklarında gerçekleşen bir başka önemli olay da, Firzovik toplantısıdır. 1908 yılının Haziran ortalarına doğru Kosova'da bulunan bazı yabancılar, Firzovik'te bir eğlence düzenlemeyi tasarladılar ve hazırlığa girişirler [12].

Herhalde Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden koparılması yönündeki gelişmelerden ilişkili olan o bölgenin Arnavut'ları, bu hazırlıkları, Avusturya'nın askeri bir işgal hareketini örtmek için düzenlenmiş bir hile olarak yorumladılar ve silahlı olarak Firzovik'te toplandılar. Bu haber dallanıp budaklanarak yayılmış ve topluluğa katılanların sayısı ertesi ay otuz bine kadar yükselmişti. Fakat Avusturya'dan askeri bir işgal söz konusu olmadığı anlaşılıyor. Bu arada toplantının sükûnetle dağılmasını sağlamak üzere Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa tarafından 8 Temmuz'da görevlendirilen ve İttihat ve Terakki yanlısı olan Miralay Galip Bey, bunu meşrutiyetten yana bir toplantıya çevirmeye çalışıyordu. Necip Draga gibi Arnavut ileri gelenleri kendisine yardımcı olurken, İsa Bolatin gibileri de buna karşı çıkıyorlardı. 20 Temmuz 1908 günü Padişaha sunmak üzere Sadrazam ve Şeyhülislam Kosova Halkı adına 180 imza ile çekilen telgrafta bir millet meclisinin toplanması isteniliyordu. Fakat Saray'dan herhangi bir cevap verilmedi. Bunun üzerine 22 Temmuz'da daha bir telgraf çekerek *"Teskin-i heyecan kabil olmuyor, halk müsellahan aşağı doğru akın ediyor"* diye ısrar edildi. Bununla Saray'a karşı isyan bayrağını çeken yalnız ordu değil, artık bir halk isyanının da eklendiğini görmekteyiz. Ayrıca bu isyan devletin en duyarlı ve en göz önünde bulunan bir yerinde oluyordu ve bunu yapanlar da Saray'ın çok güvendiği Arnavutlardı. Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır'ın ardından Ohri'de de faaliyetlerini arttırmışlardı. Ohri'deki *sımf-ı sani* Redif Alayı

Kumandan Vekili Eyup Sabri Bey, asker ve ahaliden teşkil ettiği *Ohri Milli Alayı* Birinci Tabur Kumandanlığını ele alarak 20 Temmuz 1908'de askeri depoyu açtırıp, dokuz yuz mavzerle, doksan beş sandık cephaneyi yanlarına alarak dağa çıktılar. Bu gelişmeler karşısında Müşir Tatar Osman Paşa'nın Cemiyet tarafından, tutuklanması kararlaştırılmıştır. Karar üzerine Resneli Niyazi de birlikleriyle Manastır'a inerek Ordu Müşiri Tatar Oaman Paşa'nın evini sararak Paşa'yı dağa kaldırdılar.

Bu arada Enver Bey'e Merkez-i Umumi'den kâğıt gelir: "*Umumi talep vuku bulacak ve eğer Sultan razı olmazsa İstanbul üzerine yürünecektir. Tikveş'te bulunarak orada toplanan Mustafa Necip Efendi Komutasındaki Birinci Milli Tabur ile Köprülü, İştib Milli Taburlarıyla bir alay teşkili ile harekete hazır bulunmaklığım yazılıyordu*" diyordu. Enver Bey, 22 Temmuz 1908'de arkadaşlarıyla birlikte Köprülüye gelir. Emin ağa'nın evine iner. Asker-sivil şehrin ileri gelenleriyle görüşür. Cemiyetin Köprülü İdare Heytine, ertesi gün Hükümet Konağından Meşrutiyetin ilan edeceğini bildirir ve hazırlık yapmalarını ister. Ertesi gün Hükümet Konağının önünde toplanan halk, yaşasın millet, meşrutiyet, hürriyet diye bağırılmaktadır. Bir hoca dua eder, bir Bulgar Papazı Bulgarca nutuk çeker.

Enver Bey de Türkçe bir nutuk çeker ve meşrutiyeti ilan eder. "*Yaşasın vatan, hürriyet sözlerini hep beraber tekrar ettik. Bu sırada üç top atıldı. Asker selam vaziyetinde duaya katıldı, sonra kışlalarına çekildiler*" demektedir. Kaymakam ve Komutan olup bitenleri genel Müfettişliğe bildirdiler. Enver Bey aynı gün Müfettiş-i Umumi Hilmi Paşa'dan, Sultan'ı taleplerin kabulüne ikna ettirebilmek için aracılık yapmasını rica eder. Aynı şekilde Enver Bey Avusturya gazetesi Neue Freie Press'ye, eğer Sultan Meşrutiyeti tekrar uygulamaya koymazsa Jön Türk Ordusu'nun İstanbul'a doğru harekete geçeceğine dair bir açıklama göndermişti. Eş zamanlı Enver Bey bir telgraf çeker ve "*Hastayı tedavi ettik*" der. Aynı gün Ordu merkezi olan Manastır'da, İttihat ve Terakki Merkez Heyeti hürriyetin ilanına karar verdiler ve Kurmay Binbaşı Vehip Bey (Paşa) bir top arabasının üstünde Meşrutiyet beyannamesini okur. Kolağası Niyazi Bey de arkadaşları da Resne'de hürriyeti ilan ederler.

Bu olup bitenler Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit'i zor duruma sokar. Artık Padişah, Rumeli'deki bütün Ordu Birliklerinde aynı havanın estiğini ve geri dönüşünün olmayacağını görmüştü. Mabeyin Başkâtibi Tahsin Paşa'ya şunları söylüyor: "*Yaşlandım ve yoruldum. Suyun akıntısına gideceğim. Meşrutiyeti her derde deva sanıyorlar, denesinler, görsünler*" demiştir. Çığ gibi kaynayan baskı altında, II. Abdülhamit yeni bir Sadrazam aramıştır. Sait Paşa'yı Kamil Paşa'ya tercih ederek Sadrazam yapmıştır [13]. Meclisi Vükela, Sait Paşa tavsiyesi üzerine, Padişah durumu bir mazbata ile bildirmiştir. 24 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) tarihli bu Mazbata Yıldız'a çekilmiş olan telgraf sayısının 67'ye çıktığını bildirmiştir. Böylece II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908'de "*İkinci Meşrutiyeti*" ilan eder, Anayasayı yeniden yürürlüğe koyar [14; 85, 14; 16, 14; 13, 14; 57, 14; 75.] ve tatil edilmiş olan Meclis-i Mebusan'ı toplantıya çağırır. Enver Bey Hürriyetin İlanını haberini Tikveş'te aldı. Sonra Enver Bey Selanik'e çağrılır. İttihat ve Terakki Merkezi: "*Bugün bütün Selanik halkı akşam treni ile teşrifinize intizar edeceğinden, daha önce hareketinizin bildirilmesi rica olunur*" diye telgraf çekmişti. Selanik'e gelişini Enver Bey'in kendisinden dinlersek: "*Saat bire doğru Selanik'e vardık. Hemen bütün Selanik ahalisi istasyonda idi. Coşkun haykırışlar, seviniş çığlıkları içinde tren istasyona girdi. Bulduğum vagon içinde ve hele kompartimanımın önünde izdiham o kadar artmıştı ki, Kurmay Cemal Bey (Paşa) ve Faik Bey'lerle arkadaşları, bu kalabalığı önleyip bana yol açmak için çok sıkıntı çektiler*".

Selanik halkı Enver Bey'e görkemli bir karşılama töreni yaptı. Enver Bey artık "*Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey*" olmuştu. Talat Bey (Paşa) hürriyet kahramanlarını karşılamak için daha trenden inmeden yanlarına giderek herkesten önce tebrik etmişti. Enver Bey'in elinden tutarak trenden beraber indiler. Seviniş içinde bulunan halka doğru "*İşte Kahraman-ı Hürriyet Yaşasın Enver Bey!*" diye onları tanıttı. Binbaşı Enver Bey burada kısa bir konuşma yapar:

Vatandaşlar!

Hakkımda lütfen gösterilen bu sevgiye teşekkür ederim. Ben buna layık olmak için bir şey yapmadım. Her Osmanlı'nın seve-seve yerine getirmeye koşacağı bir vazifeyi talih bana verdi. Eğer bunu hakkıyla yerine getirebildiysem, bu ödül bana yeterlidir. Hamdolsun, Meşrutiyete kavuştuk. Hürriyetimizi aldık. Fakat bununla vazifemizin bitmiş olduğunu sanmayalım. Asıl zorluk bundan sonra başlar. Yükselme yolunda attığımız bu ilk adımı başarıyla ilerletmek için çok çalışmak, dikkat etmek gerekir. Mamefi bundan böyle Müslim gayrimüslim bütün vatandaşlar elbirliği ile çalışarak hür milletimizi, vatanımızı daima yükselmeye götüreceğiz. Yaşasın Millet! Yaşasın Vatan!

Sonuçta Binbaşı Enver Bey artık siyasetin tam ortasına atılmıştır.

References

- 1 Feroz Ahmad. *Union and Progress (1908–1914)*, İstanbul: Sander Yayinlari, 1971, P. 16.
- 2 Ali Merthan Dundar. *From Panislamism to Great Asia, Ottoman Empire, Japan and Central Asia*, İstanbul: Otuken Yayinlari, 2006, P. 8.
- 3 Suleyman Kani Ertem. *Yildiz and Young Turks The Comittee of Union and Progress and Secret History* / Ed: Osman Selin Kozhaanoglu, İstanbul: Temel Yayinlari, 1999, P. 306.
- 4 Mehmet Hazuisalihoglu. *Young Turks and the Problem of Macedonia (1890–1918)*, İstanbul: Tarih Vakvi Yurt Yayinlari, 2008, P. 94.
- 5 Bernard Lewis. *The Birth of Modern Turkey*, Ankara: Arkadash Yayınevi, 2010, P. 281.
- 6 Jean Paul Garnier. *The End of The Ottoman Empire From Abdulhamid II. to Mustafa Kemal*, İstanbul: Remzi Kitavebi, 2007, P. 92.
- 7 Nevzat Kosoglu. *Enver Pasha*, Ankara: OtukenYayinlari, 2008, P. 52.
- 8 Oral Sander. *Political History From First Centuries to 1918*, Ankara: İmge Kitabevi, 2010, P. 327.
- 9 Suleyman Kani İrtem. *The Constitutional Era 1908 – Young Turks Revolution*, Ankara: Temel Yayinlari, 1999, P. 18.
- 10 Tahsin Uzer. *The History of Crisis in Macedonia and the Last Ottoman Government*, Ankara: Turk Tarik Kurumu, 1979, P. 91.
- 11 İsmail Hakkı Uzuncharshili. *Evidences About the Process of the Second Constitutional Proclamation in 1908*, Ankara: Belleten, 1956, P. 111.
- 12 Sina Akshin. *Young Turks and The Comittee of Union and Progress*, Ankara: İmge Yayinlari, 1998, P. 104–105.
- 13 Tarik Zafer Tunaya. *Proclamation of the Second Constitution and Views to Political Life*, Ankara, 1998, P. 19.
- 14 Baram Hocaoglu. *The Relations between Government and Opposition at the Time of Second Constitution 1908–1913*, İstanbul: Kitapyayınevi, 2010, P. 16.; Hasan Taner Kerimoglu. *Union and Progress and Greeks 1908–1914*, İstanbul: Libra Kitap Yayinlari, 2009, P. 13.; Zafer Kars H. *People Dynamics of 1908 Revolution*, İstanbul: Kaynak Yayinlari, 1997, P. 57.

А.Тұрлыбек

Осман мемлекетіндегі екінші революцияның жариялануы және Әнуар бей

«Бірлік және даму» партиясы Осман мемлекетінің Македонияға қатысты жүргізіп отырған саясатына қарсылық танытып, 1908 жылдың 20 мамырында үндеу тастап, алғаш рет өз аттарын жариялады. Сонымен қатар бұл жолдау Манастирдегі (жер атауы) барлық шет мемлекеттердің елшіліктеріне жіберілді, әрі олардың жүргізіп отырған саясаттарына наразылықтарын білдірді. Ортаға шыққан бұл қайшылықтар II. Сұлтан Абдулхамиттің 1908 жылдың 23 шілдесінде «Екінші конституцияны» жариялауына мәжбүр етті. Ата Заң қайта жүйеге еніп, таратылған парламент қайта шақырылды. Конституцияның жариялануы мен Әнуар бей «Еркіндік қаһарманы — мыңбасы Әнуар бей» деп танылды.

A.Turlybek

Proclamation of the Second Constitutional Era in the Ottoman State and Enver Bey

The party “Unity and Progress” expressed its protest against political relations of the Ottoman Empire towards the Republic of Macedonia. On 20 May 1908, the party announced itself for the first time and declared its convention. The message expressed protest against the leading politics and was spread among all the embassies of the foreign states in Monastir. Enver proclaimed restitution of the constitution in the Ottoman Empire on 10 July 1908 in the political meeting after a threefold salvo of guns. This contradiction forced Sultan Abdulhamid II to announce “The Second Constitution” on 23 July 1908. The constitution was officially declared, and the dissolved parliament was formed anew. And Enver became the Hero of the liberty.

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: karenov_r@inbox.ru)

**Жетісудағы Алашорда үкіметінің мүшесі, Алаш әскерінің
қолбасшысы — Отыншы Әлжанов
(140 жылдығына орай)**

Мақала Жетісудағы Алаш қозғалысының жетекшісі, әскери қолбасшысы, ағартушы және публицист Отыншы Әлжановтың 140 жылдығына арналған. Оның ғылыми мақалаларының негізгі тақырыптары халық ағарту қызметі, жастарды өнер-білімге шақыру, руаралық тартыстарды сынау, жергілікті шаруашылықтарды дамыту, қазақтың ұлттық дәстүрлерінің ерекшеліктері және ауыз әдебиеті болғандығы туралы айтылған. 1916 жылғы көтерілісте Патша үкіметі билігі тарапынан қарапайым қалың қазаққа қысымшылық жасалмауы үшін тырысып баққаны пайымдалған. Оның Алашорда Үкіметінің құрамына сайлануына, Жетісу қазақтарының съезіне дайындық жұмыстарын жүргізуге, халықтық милиция құруға бағытталған сан қырлы қызметі суреттелген. Азамат соғысы жылдарында Ашыққандарға жәрдем жасау комитетін құру, сондай-ақ Жетісу халқын қорғау үшін милиция жасақтарын ұйымдастыру жолындағы айрықша рөлі дәріптелген. Сондай-ақ оның 1918 жылдың жазында қызыл партизандармен болған ауыр шайқаста қайғылы қазаға душар болғаны мәлімденген.

Кілтті сөздер: көшбасшы, Алаш қозғалысы, Жетісу, майдан, Алаш полкі, сарбаздар, үкімет, сапар, «қызыл террор», мақалалар.

Kіріспе

«Алашорда» үкіметінің негізін қалаушылардың бірі, белсенді көшбасшы Отыншы Әлжановтың өмір дерегінде: «1917 жылғы ақпаннан Жетісу облысындағы Алаш қозғалысы жетекшісінің бірі болды. Ол Екінші жалпы қазақ съезінде (Орынбор, 1917 жылдың 5–13 желтоқсаны) Жетісуда құрылған Алаш әскерлерінің қолбасшысы болып, большевиктерге қарсы соғысты ...» [1; 77], — делінген.

1917–1918 жылдары Тарбағатайдың «Қызыл қырандарының» қатыгездігі шектен шығып, тау етегіндегі халыққа зардабы тиіп, қия басқанның көзін жойып, қан қақсатып тұрған. Сондықтан да Тарбағатайдың күнгей беттерінде Алаш жасақтарының бір легі 1918 жылдың басынан құрыла бастайды.

Алаш сарбаздары атпен сапқа тұрғанда аттың түсіне қарай тұрған (көк аттылар бір қатарға, жирен аттылар бір қатарға). Ал жерде жаяу тұрғанда роталар ру бойынша сапқа тізілген. «Байжігіт» ротасы, «Сыбан» ротасы, «Болатшы» ротасы т.с.с.

Алаш полкінде 3 дөңгелекті, атпен сүйретіп жүретін 14 зеңбірек болған. Оларға офицерлер басшылық жасаған. Көшпелі ас-ауқат болған, қазандар дөңгелекті рамаларға орнатылып, атпен тартылып жүреді екен. Жол үстінде ас әзірлене берген. Бағындырған ауылдардың үйлерінде күзет қойып, әр шаңырақта бірнеше сарбаздан тұра береді екен.

Алаш полкі соғысты әрдайым сәтті жүргізген. Әсіресе О.Әлжановтың басшылығы тұсында ірі жеңістерге жетіп отырған [2].

Өйткені Жетісу майданында әскери дайындық сауатты жүргізілген. Атпен шауып келе жатып екі жақтағы қарға шаншылып қойылған шыбықтарды қылышпен шапқанда шыбықтар тіп-тік түсуі керек екен. Гранатаның үстіндегі пестонын таспен ұрып, «быж» ете түскенде лақтыру, мылтықты дәл ату, окоп қазу, қорғану тәсілдері — бәрі жаттықтырылады. «Алаш» гимні де үйретіледі.

Отыншы бірде Лепсіден Көктұмаға (Бақтыға) келіп, сарбаздардың дайындығын көріп, олардың алдында сөз сөйлейді. Оның мына бір қанатты сөзі сарбаздардың жадында мәңгі сақталып қалған: «...Көз алдына елестетіңдер! Ресей үкіметі бұрын ақбоз ат сияқты болатын. Сол ақбоз аттан аттың қасқасындай ғана Ақ үкіметі қалды. Қасқа бара-бара төбелге айналады да, жирен ат болады... Ол үкіметтен жеті ата-бабаңның ұрпағына иненің жасуындай жақсылық келмейді. Тек Құдай қайдасың деп аспанға, көкке шыққанда әлемді шарпып, өз-өзінен құлайды» [1; 77].

Отыншы ұзын бойлы, арық, қара кісі болған. Ол құралайды көзге атқан қас мерген екен. Жаттығу алаңында нағанмен де, мылтықпен де көкке лақтырған тиындарды атып ұшырады екен.

О.Әлжанов қаза болғаннан кейін Жетісу майданында қызылдарға қарсы соғысып жатқан Алаш полкіне тікелей атаман Анненковтың өзі басшылық жасайды.

Отыншы Әлжанов ағартушы-публицист ретінде

Алаш қозғалысының көрнекті өкілі, Алашорда үкіметінің мүшесі, Жетісудағы Алаш қозғалысының басшыларының бірі, ағартушы-публицист, халық мұғалімі Отыншы Әлжанов 1873 жылы 12 тамызда бұрынғы Семей облысы, Зайсан уезі, Нарын болысының 16 ауылында ауқатты отбасында туған.

Отыншының әкесі Әлжан — әйгілі аға сұлтан Құнанбайдың Найман еліне ұзатылған туған қарындасы Тайбаланың бауырына салып алған баласының бірі. Үлкені — Бақтыбайды (Ізғұтты) Құнанбай жиені ретінде өз қолына алып тәрбиелеп өсірсе, Әлжан Тайбала бәйбішенің тәрбиесінде өседі. Әлжан жалғыз ұлы Отыншыны орысша оқытуға ынталы болып, тоғыз жасар кезінде, 1882 жылы 12 қыркүйекте Зайсан қаласындағы ер балаларға арналған бастауыш орыс-қазақ училищесіне берген. Жас шәкірт аталған училищені 1887 жылы үздік бітіреді. Ұлына орта білім беру ниетімен Әлжан Отыншыны сол жылы Омбы қалалық училищесіне оқуға береді [3].

Жас дарын осы училищені 1890 жылы ойдағыдай тәмамдап, Омбы мұғалімдер семинариясында оқыған. Сол кезде Омбы қаласында шығып тұрған «Киргизская степная газета» мен «Дала уәлаятының газеті» атты басылымдарда қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне қатысты мақалалар жазып тұрған.

Сонымен бірге қазақ даласында мектептер ашып, онда қазақ не қазақ тілін білетін мұғалімдердің сабақ беруін, оқу-ағарту саласының басқа да толғақты мәселелерінен сөз қозғап, баспасөз бетіне көтеруі оның белгілі орыс шығыстанушысы және Патша әкімшілігінің ірі шенеунігі, Семей және Ақмола облыстарының Халық училищелерінің директоры А.Е.Алекторовтың көзіне түсіп, қолдауына ие болған.

1905 жылы 10 мамыр – 3 маусым аралығында Санкт-Петербург қаласында «Шығыс бұратаналарын» оқыту мәселелеріне арналған Ерекше мәжіліске Дала уәлаятындағы қазақ мұғалімдерінің атынан барып, сөз сөйлейді. Мәжіліске II Николай патша мен халық Ағарту министрі Глазов қатысқан. 1907 жылы қыркүйек-қазан айларында Санкт-Петербурда Халық ағарту министрлігі ұйымдастырған жиналыста да Әлжанов бұратана халықтардың оқу-ағарту мәселелері жөніндегі 1906 жылы 31 наурыздағы «Ережеге» қатысты пікірін, сын ескертепелерін баяндап шығады [4; 161,162].

Осы мәжілістен оралған соң белгілі орыс шығыстанушысы, Семей және Ақмола облыстарындағы Халық училищелерінің директоры А.Е.Алекторовтың жәрдемімен 1907 жылы Көкпекті 2 кластық орыс-қазақ училищесінің меңгерушісі болып тағайындалады. Өскемен, Зайсан уездеріндегі қазақ мектептеріне басшылық жасау міндетін қоса атқарады. Мектеп ісін жолға қоюда көптеген шаралар ұйымдастырып, мектеп ашуға ел байларын жұмылдырады.

Көкпектіде ол тек ұстаздықпен айналыспай, істі болған, зәбір-жапа шеккен қазақтардың мұң-мұқтажын жоқтап, оларға нақты көмек қол ұшын берді. Дала өлкесіндегі миссионерлік бағыттағы оқу жүйесінің зардапты әрекеттерін әшкереледі. Осы жылдары ол Қошке Кемеңгеровтың апасы Нұржамилаға үйленді [5].

О.Әлжанов Көкпектіде тұрып жатқан қазақтардың жер мен судың түпкілікті иесі бола отырып, оны пайдалануда орыс келімсектері мен саудаға құныққан татар көпестеріне есесі кетіп, теңдік ала алмай отырғанын көріп-білді.

Қазақ жерінен қала үлесіне, әскери жасақтар үлесіне, қазына үлесіне, орман шаруашылығы үлесіне деп кесіп алынған жерлерге қазақ бұқарасының аяқты малы түсіп кетсе иесіне айып салынып, абақтыға жабылып, істі болып жатса, ал тасты, шөлді, қуаң жайылымына жүздеп, мыңдап ала жаздай малын жайған, қазақ жерінің өрісін тарылтып, құтын қашырған орыс алпауыттары мен татар саудагерлеріне ешқандай заң қолданылмады. Осындай шектен шыққан қиянатты көре, біле тұрып Отыншы қол қусырып отыра алмады: заңға жүгініп әділет сұрап, өтініш-арыздар жазды. Отыншының ақ сөзін арсыздықпен теріс жорыған Патша әкімдері оның өзіне пәле жапты. Оның әділеттілік сұрап, заңға жүгінуін қазақ халқын Патша үкіметіне қарсы үгіттеп, қазақ жеріне орыс келімсектерін қоныстандыру саясатына қарсылық көрсету деп білді [6; 64,65].

Жергілікті шенеуніктерден жапа шеккен қазақтардың мұң-мұқтажын жоқтап, оларға нақты көмек берген О.Әлжановтың әрекетінен қауіптенген Патша әкімшілігі орыс келімсектері мен татар саудагерінің атынан жалалы арыз ұйымдастырады. Асыл азамат 1909 жылы Дала генерал-губернаторының жарлығымен тұтқындалып, 6 қыркүйекте Жетісу облысының Лепсі уезіне жер аударылады [4; 162].

Бес жыл мерзімге Үріжарға жер аударылған Отыншы ақыры жаза мерзімі біткен соң да еліне қайтпай осында тұрып қалады.

Әлжановтың тағдырының Жетісу жерімен тығыз байланыста болуы

Алаш көсемдерімен пікірлес, саптас болған Отыншы Үріжар, Мұқаншы, Алакөл маңындағы елді оятуға, олардың хат сауатын ашуға бар күшін салды. 1916 жылғы көтеріліс кезінде де осы елге ес болып, артық қантөгістен қорғап қалған да — сол Әлжанов еді.

Жетісу өңірінде Отыншы халық мүддесін жоқтап, адвокаттықпен айналысады. 1912 жылы Лепсі уезіндегі Қаракөл болысында болған толқуға қатысқан қазақтарға Әлжановтың адвокат ретінде ақыл-кеңес беруі олардың жағдайларының оңалуына ықпал етеді. Жетісуда ол қазақ зиялыларымен, Маман әулетімен, «Мамания» мектебінің мұғалімдерімен, жер аударылып келген қазақ оқымыстылары Ж.Ақпаев, К.Төгісов, тағы басқалармен тығыз байланыс жасады.

1916 жылы түгелдей Патша тарапынан арнайы қаруланған орыс келімсектері ішінен қазан бұзар бұзақылар көптеп шыға бастаған болатын. Олар кешегі 1916 жылғы дүрбелеңде қазақ халқының Патша өкіметіне бас көтеріп, қолына қару алғанын орысқа қарсы жасалған әрекет деп еске алады. Қарусыз, қорғансыз халықты кейде қорқытып, кейде үркітіп ойларына келген бейбастықтарын істеп, ел берекесін кетіре бастаған еді. Осы тұстағы Жетісу елінің жағдайын Семейде шығып тұрған «Абай» журналы төмендегіше: «...1916 жылдан бері соры ашылмай келе жатқан Жетісу қазақтарының бұл жолы тағы да үлкен апатқа ұшырап, басына ауыртпалық түскен көрінеді. Еркек, әйел, кәрі, жас, бала-шаға демей көзіне көрінген қазақты оқтың астына алып өлтіріп, үйін, мүлкін өртеп, малын талап алды» [6; 66], — деп жазды.

«Ел болса ер туғызбай тұра алмайды» деген рас. Үріжардағы қара шекпенділердің бейбастық зорлығына қасқайып қарсы шыққан бір ғана адам болды. Ол — Отыншы Әлжанов еді. Патша үкіметі құлағанда ол Уақытша үкіметтің Лепсі уезі комиссарының орынбасары болды.

Отыншының Жетісу жеріндегі Алаш қозғалысына белсене араласуы

1917 жылы Патша үкіметі құлаған соң О.Әлжанов Алаш қозғалысына белсене араласады. Алаш қозғалысы жетекшілерінің бірі ретінде облыстық, жалпықазақ съездеріне түгелдей қатысады.

1917 жылдың 12–14 сәуір аралығында Верный қаласында Жетісу облыстық қазақ съезін өткізуге атсалысады. Бұл съездің күн тәртібіне соғысқа және Уақытша үкіметке көзқарас, азық-түлік, жер-су мәселесі, рухани-діни іс, сот, оқу-ағарту, мал шаруашылығы, орыстар мен қазақтардың арақатынасын реттеу және 1916 жылы ұлт-азаттық қозғалыстан соң ауған босқындарды Қытайдан қайтару сияқты 17 мәселе қойылып, нақты шешімдер қабылданды. Соғыс мәселесінде — «оны жеңіске жеткенше жалғастыру», Уақытша үкіметке бағынып, оған жан-жақты қолдау көрсету, дін ісінде — «далалық Орал, Торғай, Ақмола, Семей және Жетісу облыстарына ортақ» ерекше діни жиналыс құрып, оны «Қазақстан» деп атау, басқару жүйесінің барлық деңгейлерінде міндетті түрде екі комиссардан — бірі орыс, екіншісі мұсылман тағайындау, жер мәселесінде — «облыс шеттен қоныс аударушылар үшін мүлде жабық деп саналсын» делініп, Қытайға ауған босқындарды мүмкіндігінше қауіпсіз жерлерге орналастыру, қарулы қақтығыстарды болдырмау үшін бұл мәселені Уақытша үкіметтің Түркістан Комитетінің бақылауына беру болды [7; 173].

О.Әлжанов 1917 жылы 21–28 шілдеде Орынбор қаласында өткен Бірінші жалпықазақ съезінде Жетісу облысынан Бүкілресейлік құрылтай жиналысының депутаттығына ұсынылады [4; 162].

Отыншы 1917 жылы желтоқсан айының 5–13 күндері Орынборда өткен Екінші жалпықазақ съезіне қатысады. Съезде құрылған Алаш автономиясының үкіметі – Уақытша Ұлттық Кеңес — Алашорда деп аталынды, ал оның негізгі мақсаттарының бірі Қазақстанды Ресей орталығындағы жеңіске жеткен «социалистік» революциядан («бүлікшіліктен») қорғау болды. Съезд шешімінде көрсетілгендей, Уақытша Ұлттық Кеңес — Алашорданың құрамына Қазақстанның барлық аймақтарынан 15 адам сайланды: Уәлихан Танашев (Бөкей Ордасынан), Халел Досмұхамедов (Орал обл.), Айдархан Тұрлыбаев (Ақмола обл.), Халел Ғаббасов (Семей обл.), Мұстафа Шоқай (Сырдария обл.), Садық Аманжолов (Жетісу обл.) т.б. Алашорда құрамына облыстардан тыс халыққа кеңінен таныс қайраткерлер: Ғалихан Бөкейханов, Жаһанша Досмұхамедов, Әлімхан Ермеков, Мұхаметжан Тынышбаев, Бакыткерей Құлманов, Жақып Ақбаев, Базарбай Мамытов, Отыншы Әлжанов сайланды [7; 42].

Алашорда құрамына сайланғандар түгелге дерлік жоғары білімді зиялылар еді. Олар Петроградтың, Мәскеудің, Қазанның, Томскінің, тағы басқа қалалардың жоғары оқу орындарын

заңгер, экономист, дәрігер, математика, тау-кен және темір жол инженерлері, тағы басқа мамандықтар бойынша бітіргендер. Бұлардың басым көпшілігі өз мамандықтары бойынша қызмет атқарумен қатар ғылыми, шығармашылық жұмыс атқарды.

Отыншы 1918 жылы қаңтарда Верный қаласындағы Жетісу облысы қазақтарының Екінші съезіне қатысып, автономия, милиция құру жұмыстарымен айналысты. Алаш зиялыларының іс-қимылынан қауіптенген большевиктер 1918 жылы 9 наурызда О.Әлжанов, Ы.Жайнақов және С.Сабатаев сияқты Алаш басшыларын тұтқындады [7; 271].

Мәскеудегі Кеңес үкіметінің алдына большевиктердің озбырлығы туралы мәселе қойылғаннан кейін сәуір айында Отыншы абақтыдан босатылып, Лепсі жағына келеді. Азамат соғысы жылдары Лепсіде Жұтаған елге көмек көрсету комитетін құрады. Милиция жасақтап, «елдің басына мынандай пәле туып тұрғанда мен бұларды тастап кете алмаймын, өлсем-тірілсем де бірге көремін» деп елді қорғауға бел байлайды. 1918 жылы 29 маусымда арнайы Далалық Сібір корпусының штабына, Жетісудың әскери атаманы Ионовқа «Верный уезінде большевиктердің бейбіт халықты аяусыз қырғынға ұшыратқанын, Кіші, Үлкен Алматы, Қаскелең, Тастақ станцияларын қиратқанын» хабарлап, телеграмма жолдайды.

Отыншы мен Әсет

Отыншы Әлжановты көрнекті ақын, әнші, композитор Әсет Найманбайұлы жақсы білген.

Әсет татар медресесінде оқып, сауатын ашқан. 15–16 жасынан той-думандарда ән салып, өлең айта бастайды. 18 жасында саудагерлерге ілесіп, әйгілі Қоянды жәрмеңкесіне барған. Сонда ақын қыз Ырысжанмен айтысып, елге танылады.

1913 жылы Әсет Алматыға келіп, жұрт алдында өнер көрсетеді. Осы тұста «Атым Әсет» деп өзін таныстыратын толғауы Жетісу аймағына кеңінен тарайды. Атақты ақын Семей, Жетісу жерлерімен қоса, Бакты шекарасының арғы жағындағы, Қытай жеріндегі қазақ ауылдарын жиі аралаған [4; 166].

Өнер десе ішкен асын жерге қоятын Отыншының үйіне Әсет Найманбайұлының ары-бері өтіп жүргенде талай рет түскені бар. Алаш партиясының мүшесі О.Әлжанов досы Әсеттің құлақ құрышын қандыратын шырқау әндеріне, хисса-дастандарына, халықты өнер-білімге шақырған ғақылия өлеңдеріне өте жоғары баға берген.

Алаш көсемдерінің Шәуешек қаласына сапар жасауы

*Сары Арқа, салқын Қалба, Кербетеге
Қысым көрмей мекенінен ел кете ме?
Суырдай шұбатылып шыққан іннен
Ұл туып енді бұл жерде ер жете ме?*

Бұл өлең осы күнге дейін ел ішінде сақталған.

Отыншы Әлжанов — «қызыл террордың» құрбаны

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін билікті қолға алған большевиктер «қызыл террорды» қолдану мәселесін күн тәртібіне қойды. Оның негізгі себебі басшылыққа келгендердің өз мақсатын орындау болатын. Қарумен билікті басып алған олар елде күшпен тәртіп орната бастады.

Қазақстандағы большевиктік террордың әсері төмендегі жағдайлардан көрінген болатын. 1918 жылы 6 наурызда Қазы Нұрмұхамедұлы, Нұғман Сарыбөпеұлы, тамызда Отыншы Әлжанов өлтірілді. Бұл туралы азалы мақалалар «Қазақ» газетінде жарияланды [8].

Әсіресе О.Әлжановтың қазасы бүкіл қазақ халқын күңіrentкен азалы өлім болды. Бүкіл қазақ даласы аза тұтты. Қазақ тілінде шығып тұрған барлық газет-журналдар арнайы қазанамалар арнады.

Б.Мәметов пен Ы.Жайнақов «Абай» журналында: «...Алаш баласына Отыншының шығыны батады. Орны ойсырайды. ...Жетісудағы ағайындарға басшысынан, көсемінен айрылғаны жан ауырарлық іс болды. Тағдырға шара бар ма?» деп басқарма атынан азалы сөз жазды [9].

Міржақып Дулатов «Жас азаматта» (1918 жылдың 25 тамызы) Отыншы Әлжановтың азаматтық өр тұлғасы, бітім болмысы туралы былай деді: «...Өткен июль айында мен Отыншының елінде болдым. Сол кезде Отыншы марқұмнан хат келді. Хатында жазған екен: «Мұндағы жұрттың басына қиямет-қайым туды, қатын, бала-шағамды алып кетіндер, бұл ел қан жылап, қырғынға ұшырап жатқанда мен жан сақтап, бұларды тастап кете алмаймын, өлсем де, тірілсем де бірге көремін» деп.

Бірге көрді, ұлты үшін өлімнен қорыққан жоқ. Есіл ер Алаш жолында ғазиз жанын құрбан қылды. Топырағың торқа, жаның жәннатта болсын, аяулы Отыншы!

Ұлтың үшін қан жыладың, қамын жедің, қызықты ғұмырың абақтыда, айдауда өтті, сонда да тауың шағылмады.

Қамалға шаптың, қанға боялды, қаза таптың, бірақ арманда кеттің. Алаштың көргенін көре алмадым деме, сендей ұл туған ел ешкімнен кем болмас.

Хош, бауырым!» [10].

Жүсіпбек Аймауытов пен Қошке Кемеңгеров сияқты қайраткер, қаламгерлер де О.Әлжановтың қоғамдық-әлеуметтік қызметін жоғары бағалап, арнайы мақалалар жазды.

Түйін

Алаш зиялылары Шәуешектен қайтып кеткен соң Отыншы Әлжанов Үріжар төңірегінде Алаш жасағын құрды. Сойыл-шоқпар, қылыш-найза, әр түрлі мылтықпен қаруланған жүз шақты аламан осы елге кәдімгідей қалқан болды. «Қызыл қырандар» Үріжарға үкім жүргізгенде, оларға Отыншы ғана қарсы тұра алды. Амал не, қару-жарағы кемшін, шағын қол көп күшке төтеп бере алмады.

Отыншы «Қызыл қырандардың» қолынан мынандай жағдайда опат болады. Ол Лепсіден Семейге шақырылады. Семейден Шәуешекке баруға тапсырма алып, 30-дай сарбазымен Тарбағатайдың Келдімұрат асуынан күндіз асып келе жатқанда «Қызыл қырандардың» тосқауылына тап болады. Сарбаздарына сенген бе, асығыс па, жасырынбай жүрген. Олардың тастай бекініс шебін бұзып өтеді. «Қырандар» да ізіне өкшелей түсіп қалмайды. Атыса-атыса жазықтағы Мұқаншыны бетке алады. Бұлар үш топқа бөлініп алып, 40–50 км бойы атысып қашқан. Ұрымтал жерде қуғыншыларға қайтарма соққы да берген. Балатөбе мен Жайтөбе арасында «Қызыл қырандардың» көрнекті қолбасшыларының бірі оққа ұшады. Отыншы сарбаздарының да қатары сирейді.

Алаш зиялыларының «Алашорда» үкіметі құрылысымен 1918 жылы көктемде Шәуешек қаласына сапар жасағаны белгілі. Бұл сапар жөнінде 1990 жылдары баспа беттерінде хабарланды. Бір топ адаммен А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Р.Мәрсеков және Әсет Найманбаевтың бірге түскен суреті жарияланды.

Әсет сол сапарда ұлт көсемдері Ахмет, Міржақыптармен біраз күн бірге болды. Оларды да ой меңдетіп, ұйқы қашып, шарасыздық шаршатып жүрген кезі екен. Отырыс-мәслихаттарда ән салып, көңілдерін көтерді.

Ахмет пен Міржақып Әсет Найманбайұлын төбесіне көтеріп, қашан қайтқанша қастарынан қалдырмайды.

1918 жылы көктемде А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Р. Мәрсеков бастаған тоғыз адам Шығысқа бет алады. Олардың осы өлкеге келуіне Отыншы Әлжанов мұрындық болады. Ол Алаш зиялыларын Шәуешекке дейін ертіп апарып, ақырында оларды Аягөзге дейін ұзатып салады.

Алаш көшбасшылары Шәуешекке не үшін барды? Жедел баруға қандай қажеттілік болды? Не тындырып қайтты? Бұл сапардың мақсаты мен мәнісі — әлі сені бұзылмаған дүние.

Р.Нүсіпов «Алаш зиялыларының беймәлім сапары» атты қызықты мақаласында [11; 37] бұл мәселелер туралы мынадай әңгіме өрбіткен: «Ахандар (Ахмет Байтұрсынов) тобының Шәуешекке сапарының басты саласы — «Жетісу майданында» қызылдарға қарсы соғысып жатқан 700 Алаш жасағының мұң-мұқтажы еді. Бұл жасақтардың саны 1500-ге дейін жетеді. Жетісуда соғысып жатқан Алаш полкінің жігіттері Лепсі уезіне қарасты Тарбағатайдың күнгей беткейін мекендеген елдің балалары еді».

М.Дулатов «Жас азамат» басылымында: «Өткен январь айында Орынбор съезінің қаулысын қалай орындау жайын кеңесу үшін Алматыда Жетісу облысының съезі болды. Отыншы марқұм сол съезге келген еді. Съезд тарағаннан кейін Отыншының іждаһатымен Түркістан комитетінің бастығы Шкапский арқылы Жетісуда Алаш милициясын құруға қазынадан бес жүз мың сом ақша алып, большевиктен аулақ тұрған Лепсі казначействосына жіберілді...

...Большевиктер күшейіп, Лепсідегі қазаққа тиген бес жүз мыңды алып қойды, жұртқа ойран сала бастады...», — дейді [11; 37].

Бұл өңірде Алаш көсемдері айдан астам уақыт болады. Олар Жетісудағы Ақтармен тізе қосып соғысып жатқан Алаш полкін азық-түлік, ішіп-жеммен қамтамасыз ету үшін Шәуешектегі қазақ және Шанышевтер бастаған 18 татар байынан көмек сұрайды.

Патша үкіметі құлағаннан кейін, соның жұрнағы болып Шәуешекте 18 татар байы қалыпты (оларды Қасымхан Шанышев басқарған). Осы татар байлары қызылдарға қарсы күрескен күштерден

көмегін аямаған екен. Патша үкіметінің Шығыстағы қаржысы 18 татар байларының қоржынында болады. Олар Алаш полкіне қаржылық көмек береді.

Ахандар тобы қайтарында Зайсанға соғып, ондағы дайындықтағы Алаш полкінде біраз аялдайды. Ә.Бөкейханов Ахаң бастаған топты Қалбатауда тосып алады. Істің мән-жайын ұғысқаннан кейін, кешкілікте төбенің басында Әлихан, Ахмет, Міржақып, Райымжан — төртеуі бір-бір жолдан жалғастырып бір шумақ өлең құрастырады [11; 37]:

Кешкісін атысушылар Мұқаншыға кіреді. Жанындағы серіктерін құтқарып, алға жібереді де, Шахмарданов деген подполковник екеуі шіркеуге кіріп, мұнарасынан пулеметтен оқ жаудырып, қуғыншының назарын өздеріне аударады. «Қызыл қырандар» түні бойы атысып, шіркеудің маңына жолай алмайды [1; 78].

Ақыры, өшіккен қызылдар Отыншыны тірідей қолға түсіре алмасын біліп, оны ағаштан өрілген «Құдай үйімен» бірге өртеп жіберуге шешім қабылдайды. Олар таңға жақын шіркеу маңындағы шөп-шаламға от қойып, ол от желмен қарағай шіркеуге тиеді. Осылайша екі боздақ лаулаған отқа оранып, шейіт болады. Ел ішіне Отыншының қазасы төбеден жай түскендей әсер етеді.

Өкінішке орай, қысылтаяң кезде туған халқына қорған бола білген, жанын қиған Отыншы Әлжанов тоталитарлық Кеңес үкіметі тарапынан ұзақ жылдар бойы датталып, қараланып келді. Сондықтан да туған халқының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы қанды майдан соғыста құрбан болған, елінің оқу-ағарту ісіне айтарлықтай із қалдырған, туған халқының әдебиеті, мәдениетіне елеулі үлес қосқан Отыншы Әлжанов есімін ел есіне, ұрпақтар жадында қалдыру бүгінгілердің атқарар борышты істері болса керек.

References

- 1 Nusipov R. *Otyynshy as special personality* // History of Kazakhs, 2009, No. 5 (98), p. 77–79.
- 2 Nusipov R. *Destiny of the Alashsky regiment* // History of Kazakhs, 2010, No. 6 (105), p. 10–12.
- 3 Shakarim. *Encyclopedia* / Editor-in-chief E.B. Sydykov, Families: Tengri publ. house, 2008, p. 169.
- 4 *Semirechye. Encyclopedia*, Almaty: Arys publ. house, 2004, 712 p.
- 5 *Kazakhstan. National encyclopedia*. Vol. 1. / Editor-in-chief A.Nysanbayev, Almaty: Main edition of «The Kazakh encyclopedia», 1998, p. 667.
- 6 *Terror red* / Originators: K.Kasenov, A.Torekhanov, Almaty: Kazakhstan, 1994, 80 p.
- 7 *Alash. Alashorda: Encyclopedias* / Originators: G.Anes, S.Smagulova, Almaty: Arys publ. house, 2009, 544 p.
- 8 Musagaliev A. «*Terror red*» in *Kazakhstan: data and messages* // History of Kazakhs, 2012, No. 3(114), p. 22–25.
- 9 Eskendirula (Abdeshev) M. *Ministers "Alash Ordy"*, Almaty: Altynbek Sarsenbayula's fund, 2008, p. 17.
- 10 Nusupov R. *Fight white and red on the native earth Otyynshy Alzhanova* // History of Kazakhs, 2010, No. 2 (101), p. 59,60.
- 11 Nusupov R. *Unknown travel of leaders of movement Alash* // History of Kazakhs, 2009, No. 2, p. 36–38.

Р.С.Каренов

**О деятельности Альжанова — одного из членов правительства Алашорды
Алашского движения в Семиречье**

(К 140-летию)

Статья посвящена 140-летию полководца, просветителя, публициста, руководителя Алашского движения в Семиречье Отыншы Альжанова. Подчеркнуто, что основные темы его научных статей — учебно-образовательная деятельность, критика родовых «дрязг», развитие местного хозяйства, особенности казахских национальных обычаев и устной литературы. Отмечено, что во время восстания 1916 г. он пытался предотвратить насилие в отношении казахского населения со стороны царских властей. Автором статьи описана многогранная деятельность О.Альжанова, связанная с его избранием в состав правительства Алашорды, подготовкой съезда казахов Семиречья, созданием народной милиции. Выделена особая роль Альжанова в создании Комитета помощи голодающим в годы гражданской войны, в организации милицейских дружин для защиты населения Семиречья. Освещена его трагическая гибель в бою с красными партизанами летом 1918 г.

R.Karenov

**On the activities of Oтынshi Alzhanov — one of the leaders and generals
of the Alash movement in the Semirechye**

(To the 140th anniversary)

The article is dedicated to the 140th anniversary of the Oтынshi Alzhanov, military leader, educator, journalist, head of the Alash movement in the Seven Rivers. It is emphasized that the main theme of his research papers — education efforts, criticism of tribal squabbles, the development of the local economy, particularly the Kazakh national traditions and oral literature. It is noted that during the uprising in 1916 he was trying to prevent violence against Kazakh population from the imperial authorities. Described by its multi-faceted activities associated with the election of the Alashorda Government, preparation of the Congress of Kazakh's Semirechye, the creation of a people's militia. Alzhanov's special role in the creation of the Committees for famine relief in the Civil War, in the organization of police squads to protect the public of Semirechye is shown. Attention is paid to his tragic death in a battle with the partisans in the summer of 1918.

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: karenov_r@inbox.ru)

Уәлитхан Танашев — Алашорда үкіметін құрған дарабоздардың бірі

Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, Алашорда үкіметінің мүшесі, ірі заңгер-адвокат Уәлитхан Танашевтың өмірі мен қызметі суреттелген. Оның төңкеріс жылдары Алаш қозғалысына белсенді атсалысқандығы айтылған. 1917 жылы сәуір айында Хан ордасында өткен Бөкей ордасы қазақтарының съезін ұйымдастырушылардың бірі болғанына көңіл бөлінген. Жалпыресейлік мұсылмандар съезіне қатысып, съездің Атқарушы комитеті құрамына енгендігі көрсетілген. Азамат соғысы кезінде Сібір аумағында бой көрсеткен саяси құрылымдардың өкілдерімен келіссөз жүргізуге қатысқан. Большевиктер диктатурасы орнағаннан кейінгі кездегі оның Кеңес аппаратындағы қызметіне сипаттама берілген. Оның 1937 және 1949 жылдары екі мәрте қуғынға ұшыраған өмірінің соңғы кезеңі зерттелген.

Кілтті сөздер: ұлттық интеллигенция, Батыс Алашорда, тарих, сауалнама, ағарту, қоғам, Алаш қозғалысы, қуғын-сүргін.

Kipicne

Жиырмамыншы ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында мүлдем жаңа жағдай қалыптасты. Ресейлік әскери-монархиялық басқару жүйесі, қазақ жерінің Ресейдің меншігі етіп жариялануы, осыған орай ішкі Ресейден қоныс аударушылар легінің күрт өсуі, қазақ бұқарасының зорлықпен егіншілікке жарамды жерлерден ығыстырылуы, дәстүрлі қазақ шаруашылығының терең дағдарысқа ұшырауы сол қалыптасқан жағдайдың нақты көріністері еді. Сол кездегі қазақ қоғамы дамуының күн тәртібінде қазақ халқының ұлт ретінде жоғалуы, не өзін-өзі сақтауы үшін күреске шығу мәселесі тұрды. Бірақ ендігі уақытта жеке батырлар бастаған қол түзіп, қару асынып көтеріліске шығу нәтиже бере қоймайтын еді. Қалыптасқан жаңа саяси ахуалға лайық жаңа күрес құралдары, әдіс-айла қажет болды. Ең негізгісі халыққа оның алдында тұрған негізгі мақсат-мүдделерін түсіндіріп жеткізетін, сөйтіп оны заман талабына сай күрес құралдарымен қаруландырып, азаттық үшін қоғамдық қозғалысты бастап кете алатын мүлдем жаңа саяси-әлеуметтік күшке сұраныс үлкен еді. Ал ондай саяси күштің қалыптасып келе жатқанын 1905–1907 жылдардағы оқиғалар көрсетіп берді. Ол күш — сан жағынан аз болғанымен, бірақ саяси күрес қазанында қайнап, тез ысыла бастаған ұлттық интеллигенция болатын.

Өткен ғасырдың басында қазақ интеллигенциясы бұған дейін болмаған қарқынмен қаулап өсіп, қалың Алаштың қамын жеген игі бастамалар көтерді. Сол бір жанкешті жылдарда өлкедегі саяси жұмыстардың қызу ортасында жүріп, артына өшпес із, іргелі ой, сүбелі іс қалдырған ұлдардың бірі — Уәлитхан Шарафутдинұлы Танашев.

Батыс Алашорда тарихына байланысты деректерде оның есімі жай ғана аталып өтеді. Шындығында Уәлитхан Танашевтың Жаһанша мен Халел Досмұхамедовтермен есімі қатар аталуы тиіс. Бұл жөнінде күні бүгінге дейін осы тұлғалармен тең дәрежеде қайраткерлік орнын белгілейтін бірегей еңбек жазылған жоқ. Сондықтан көптеген тарихи, ғылыми ізденістерде кездесетін сәйкессіздіктерге қазіргі қолда бар мәліметтер негізінде Уәлитхан Шарафутдинұлы Танашевтың нақты туған жылы және шыққан тегі қандай деген сұрақтарға жауап беру үшін деректерге шолу жасағанды жөн көрдік.

У. Танашевтың өмір сүрген жылдары мен шыққан тегі туралы деректер

Уәлитхан Танашевтың өмір сүрген жылдары әр еңбекте әр түрлі көрсетіледі:

1. Еліміздің Ұлттық энциклопедиясы [1; 211] мен Батыс Қазақстан облысының энциклопедиясында [2; 481] Алаш қозғалысы қайраткерінің туған жылдары — 1887–1968 деп көрсетілген.

2. Журналист Ө.Әлімгереев «Алтын Орда» газетінде жарияланған мақаласында: «Алашорда қайраткерлерінің қатарынан табылатын Уәлитхан Шарафутдинұлы Танашев 1882 жылдың шілдесінде бұрындарғы бағыныс бойынша ішкі Қырғыз Ордасының екінші округі № 4 ауылда (қазіргі Атырау облысы Құрманғазы ауданында) дүниеге келген» [3], — деп жазған.

3. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатындағы 911-іс, 5-қ., 18-т., 2-беттегі 1921 жылы 4-ші қазанда Уәлитханның өз қолымен толтырылған сауалнамада (анкетада) ол өз жасын 38-де деп көрсеткен. Онда ол 1883 жылы туған болуы мүмкін.

4. Д.Сапарова «Есімі ұмыт қалған Алаш арысы — Уәлитхан Танашев» деген мақаласында мынандай деректер ұсынған: «Танашев Уәлитхан Шарафитденұлы 1882 жылы Құрманғазы ауданында балық кәсіпшілігімен айналысатын отбасында дүниеге келген. 1899–1908 жылдары Астрахань гимназиясының толық 8 класын аяқтаған соң, 1908–1912 жылдары Қазан университетінің заң факультетін бітірген. Заң ғылымының кандидаты. Ресей қалаларында адвокат болып жұмыстар атқарған» [4].

Сонымен, 1899–1908 жылдары Астрахань гимназиясының толық 8 класын аяқтағанын және ол кезде қазақ балаларының мектепке жай баратынын ескерсек, әуелі ауыл молдасынан тіл сындырған Уәлитханның аталған гимназияға шынында кеш баруы, сол себепті бес жасқа жасын кішірейтуі мүмкін деген қорытынды жасауға болады. Сонда, У.Танашевтың негізгі туған жылы 1882 жыл да, бірақ құжаттарда 1887 жыл алынып кеткен деген ой түйіндеуге болады.

Енді Уәлитхан Танашевтың шыққан тегіне келер болсақ, оның руы Кіші жүздің Байұлына жататын — Шеркеш.

М.Неталиевтің «Кіші жүз шежіресі. Тарихи-этнографиялық зерттеу» атты еңбегіне сүйене отырып, У.Ш. Танашевтың ата-тегін былайша жіктеуге болады (сызбаны қара.):

1. Кіші жүздің атасы Алшын деп аталады. Бұдан Алау туады. Алаудан — Қыдуар, одан Алқожа, Асанқожа есімді екі ұл болған.

2. Асанқожадан алты бала: Ерқожа, Қыдырқожа, Елтай, Естай, Ата, Қалпақ. Қыдырқожаның бәйбішесінен — Қыдырсиық, Сұлтансиық, Бақтысиық (Бақсиық).

3. Қыдырсиықтан — Шенеш пен Шеркеш туған. Шенештен қалған екі бала — Қосым мен Досым Шеркешті паналап өскендіктен, кейін Шеркештің ұрпағы атанған.

4. Шеркештен екі бала — Аққұба, Бөтік. Бөтікпен — Жайық, одан бас ата Қойыс: Дербіс (Қаракемпір), Сақау, Шүйініш, Қашқыншы, Еламан. Дербістен — сегіз бала: Түрке, Тоқтар, Қошқар, Қоғам, Базар, Жамас, Сатай, Сатылған [5].

5. Уәлитханның арғы атасы Түрке, одан Кедей, Жомарт деген екі ұл тарайды. Соның Жомартынан — Пұсырман, одан — Тұрымбет (Сырым Датовтың атақты билерінің бірі болған).

Тұрымбеттен — Еспембет, одан — Шалабай. Шалабайдан — Оразмұхамбет (Танаш), ал Танаштан — Жақып, Сейдіғали, Дінмұхамбет, Ибрагим, Юнус, Арыстанғали. Балаларының бәрі өз алдарына үй тігіп отау құрғаннан кейін Танаш 1863 жылы (65 жасында) кенже баласы Арыстанғалидың үйінен қажылыққа Меккеге жол тартқан. Сол сапардан кері оралмаған. Сүйегі Меккеде қалған.

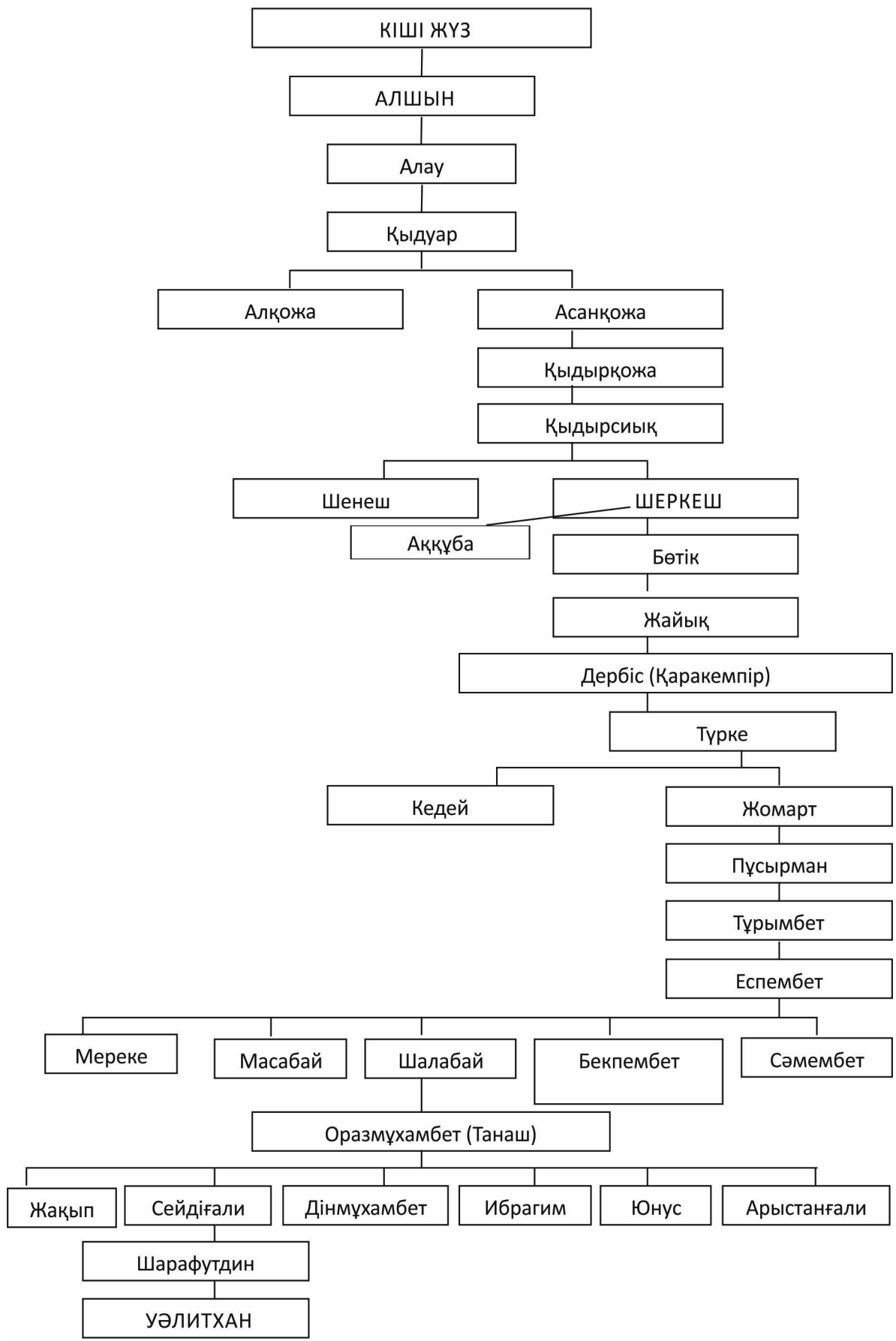
6. Танаштың алты ұлының екіншісі Сейдіғалидан екі ұл — Шарапи (Шарафутдин) және Мұхтар тарайды. Ел ішінде Шарапи, ресми құжаттарда Шарафутдин аталған ол сауатты адам болған. 1928 жылғы тәркілеуде күллі ағайынымен бірге Қарақалпақ жеріне жер аударылып, туысының бәрі Мойнақ балық өңдеу зауытында жұмыс істейді. Өзі 1938 жылдың жазында жүрек талмасынан Ходжеліде қайтыс болады.

Ал Шарафутдин, көне көздердің айтуынша, үш рет үйленген, бәйбішесі Қанипа екеуінен бір қыз, жеті ұл өрбиді. Олар: Уәлитхан, Шиғаб, Шәкір, Әбсаттар, Сабыр, Садық, Марат және Гүлмай. Уәлитхан – осы Қанипадан туған ұл.

7. Танаштың алты ұлының бәрі де орысша, мұсылманша оқып, білім алған, су маржанын кәсіп еткен. Олар өздері өндірген су маржандарын қақтап тұздап, ыстаған күйі Ресейдің Астрахань, Саратов, Еділдің жоғарғы тұсындағы басқа да қала базарларына өткізіп, түскен қаражатқа ауылдың күнделікті тұрмысына аса қажет қант, шай, ұн, сабын, киім, ыдыс-аяқ және маталардың түрлерін әкелген. Жерлестері олардың орнына мал, аң терілері, т.б. өнімдермен айырбастаған.

Кәсіпкерлікпен бірге 1880–1915 жылдары 35 жыл бойы Танаш әулетінен шыққан азаматтар теңіз жағалауы I және II округтарының әкімшілік-басқару жүйесіне де белсене араласып, туған өлкесінің халықтарының тұрмыстық әл-ауқаты мен білім алуларына әжептәуір үлес қосқан.

8. Танаштың немере ағасы Бекпембеттен (Бекмұхамбеттен) туған Мақаш (Мұхамбетжан) Шолтырұлы Бекмұхамбетов ел билеу, әкімшілік қызметтері, ағартушылық істерімен елге танымал болған. Ол Алаш арыстарының бірі — Бақтыгерей Құлмановты өзінің тәрбиесіне алып, әуелі Жәңгір мектебінде, кейін Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетінде дәріс алуына мүмкіндік туғызады.

Сызба. Уәлитхан Танашевтың ата-тегі

Б.Құлманов — Алаш қозғалысының қайраткері. 1890–1903 жылдары Ішкі Орданың Қамыс-Самара бөлігін басқарды. 1906–1907 жылдары Ресейдің Бірінші және Екінші Мемлекеттік думаларына екі рет сайланып, Мұсылман фракциясының белсенді мүшесі болды. 1917 жылы 21 сәуірде өткен Ішкі Ордадағы қазақтардың съезіне қатысып, қырғыз (қазақ) ордасының комиссары болып сайланды. Бірінші жалпықазақ съезінің шешіміне орай Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесінің атқару комитетінде қызмет етті. 1917 жылы Батыс Қазақстандағы Алаш қозғалысына белсене араласып, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидат ретінде ұсынылды. Алашорда үкіметінің ұлттық Кеңесіне мүше болып сайланған [6].

М.Бекмұхамбетов тәрбиесін көрген айтулы тұлғалардың ішінде белгілі қоғам қайраткері Сейітқали Мендешовті айтып кетуге болады. Ендеше, осындай ортада тәрбие мен қамқорлық көріп өскен Уәлитханның да тегін адам болмағаны анық.

Уәлитханның жастық шағы туралы мәліметтер

Ауыл молдасынан хат танып, одан соң орта білімді Астрахань гимназиясынан У.Танашев 1912 жылы Қазанның Императорлық университетінің (Кеңес кезеңінде оған Ленин аты берілді) заң факультетін бітіріп шықты. Әрине, әуелгіде ол Санкт-Петербурдың медициналық академиясына түсуге ынта білдірген, бірақ азиаттығы алдынан шығып, «орын жоқ» деген желеумен Қазан университетіне келді. Мұнда медицина факультетіне түсіп, бар-жоғы бір ай оқыды да, неге екені белгісіз, заң факультетіне ауысты.

Қазан университеті 1804 жылы құрылған. 1917 жылғы төңкеріске дейін тарих-филология, физика-математика, медицина, заң факультеттері болды. Университетте өзінің маңыздылығымен ғылымды байытқан көптеген ғылыми бағыттар дамып, өріс алды. Көптеген ұлы ғалымдар осы университетте білім алып, жұмыс істейді. Мысалы, орыстың ұлы математигі Н.И.Лобачевский университеттің профессоры және ректоры (1827–1846 жылдары) болды. Университет Еділ бойындағы халықтардың мәдениетінің өркендеуіне едәуір әсер етті. Бұл университетте қазақ жастарынан азды-көпті оқып білім алғандар болды.

Уәлитхан университетті ойдағыдай бітіріп, төрт жыл бойы (1913–1917) Қазан қаласы соттары мен адвокатурасында заңгер-адвокат қызметін атқарды. Бірақ аталған қалада алғашқы күннен революциялық қозғалыстарға қатысып, идеялық сана-сезімі өзгерген ол 1917 жылдан бастап маңдайды туған жерге, елге бұрды.

У.Танашевтың Алаш қозғалысына белсене араласуы

Төңкеріс жылдары елге келген У.Танашев 1917 жылы 2–8 сәуір аралығында Орынбор қаласында өткен Торғай облыстық қазақ съезіне қатысты. Съезге 300-ден астам делегат қатысты. Олардың қатарында Торғай облысынан келген делегаттармен қатар Ақмола, Семей, Сырдария облыстарынан және Ішкі Ордадан келген өкілдер де болды. Съездің күн тәртібіне Патша өкіметі құлатылғаннан кейінгі жергілікті өкімет және басқару органдарын құру, Жалпықазақ съезін шақыру, бүкілресейлік мұсылман съезіне өкілдер жіберу, Уақытша үкіметке және ол жалғастырып отырған соғысқа көзқарас, мәдени, діни және шаруашылық істер сияқты мәселелер қойылды [7; 130]. Бұл съезде Танашев мәжіліс төралқасы төрағасының орынбасары болды.

1917 жылы 21 сәуірде Ордада өткен Бөкей қазақтарының съезінде Уәлитхан Шарафутдинұлы Президиум төрағалығына сайланды. Съезд қаулысымен Б.Құлманов бөкей Ордасының комиссары, ал У.Танашев Бөкей Земство управасының төрағасы болады. Бөкей Ордасынан Бүкілресейлік мұсылмандар Кеңесіне өкіл етіп ұсынылып, Ж. Досмұхамедов екеуі Кеңестің атқару комитетіне кіргізіледі. Сондай-ақ Бөкей Ордасынан Құрылтай жиналысына депутаттыққа ұсынылып, тамыз айында Киевке Бүкілресейлік федералистер съезіне барады. Сол 1917 жылы 1–11 мамыр аралығында Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне қатысып, оның атқару комитетіне мүше болады. Ал 5–13 желтоқсан аралығында Орынборда өткен Жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметінің министрі болып белгіленеді [1; 211].

1918 жылы 8 маусымда Самара қаласында құрылған Құрылтай жиналысы мүшелерінің комитетінде (Комуч) қазақ елінің мүддесін қорғауға У.Танашев көп еңбек сіңірген. Ал 1918 жылдың шілде-тамыз айларында Челябинскіде өткен Комуч пен Сібір үкіметінің екі мәжілісіне қатысады. Жаһанша Досмұхамедов екеуі мемлекеттік мәжіліске Комучтың дайындық жұмыстарын жүргізеді. 8–23 қыркүйекте Уфа мәжілісіне қатысады. Онда бүкілресейлік Уақытша үкімет Уфа директориясы құрылады [2; 481].

Мәжіліс (Уфа мемлекеттік мәжілісі, Уфа директориясы) барысында 15 қыркүйек күні Алашорда мүшелері төтенше бас қосу өткізді. Алашорданың төрағасы Ә.Бөкейхан «автономияны жергілікті басқару жүйесі» жөнінде мәселе көтерді. Оған Б.Құлманов, У.Танашев, Х.Досмұхамедұлы, С.Досжанов, А.Бірімжанов, Ә.Ермеков, М.Тынышбаев, Е.Тұрмұхамедов, Б.Жанқадамов қатысты. Олар Ә.Бөкейхан көтерген мәселені талқылай келе, «Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметін таратып, орнына Алашорданың Батыс бөлімін құрды [7; 340].

1918 жылғы 18 қарашада Омбыдағы төңкеріс нәтижесінде Директория құлап, барлық өкімет бөлігі адмирал Колчакқа өткенде Алашорда басшылары жаңа өкіметпен келіссөз жүргізуге талаптанады. 1919 жылы 11 ақпанда өткен ведомстваралық құрылым жөніндегі отырысқа Ә.Бөкейханов, А.Тұрлыбаевтармен бірге қатысқан У.Танашев Колчак өкіметінің өкілдеріне Бүкілресейлік Уақытша Үкіметтің (Директорияның) 1918 жылғы 22 қазан-қарашадағы қаулысына сәйкес қазақ халқының өкілетті органы және Алашорданың бас уәкілдігі жөнінде екі комиссия құрып, олардың құқыларын генерал-губернатордың немесе Үндістандағы статс-секретарьдың құқыларымен теңестіру жөнінде мәселе қояды [2; 482].

Кеңес үкіметімен байланыстан күдер үзген Алаш басшылары, енді ақ гвардияшыл Сібір Уақытша Үкіметі мен Бүкілресейлік Құрылтай Жиналысы мүшелерінің Самара комитетіне сүйеніп, автономияны сақтап қалуға әрекет етті. Бірақ Уақытша Сібір үкіметі 1918 жылы 4 қарашада Алашорда үкіметін таратып жіберді. Қазақстанда бір орталықтанған Кеңестік биліктің орнауы Қазақ (Қырғыз) революциялық Комитетінің (Қазревкомның) құрылуымен байланысты. 1919 жылы 10 шілдеде РКФСР Халкомкеңесінің декретімен Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет құрылды. Бұл Қазревком Қазақ автономиясын құрғанға дейінгі қолына барлық жоғары әскери және азаматтық билікті шоғырландырған орган болды. Қазревком өлкедегі үкіметтің функцияларын атқарды. Оның төрағасы С.Пестковский, мүшелері: Ә.Жанкелдин, Б.Қаратаев, М.Тұнғаншин, С.Мендешев, А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, М.Сералин, В.А.Радус-Зенькович т.б. Алаш Орда тараған соң оның кейбір мүшелері Кеңес өкіметінің жұмысына тартылып, Қазревкомның құрамына кірді [8].

Кеңес үкіметі кезінде басқа да Алаш зиялылары сияқты Уәлитхан Танашевта Кеңес аппаратына жұмысқа тартылды.

Уәлитханның Кеңес үкіметінің жұмысына жегілуі

У.Танашев алғашында Қазақ әскери ревкомының аппаратында Мемлекеттік баспаның бөлімшесін құру жолында біраз жұмыстар атқарады.

1920 жылғы қазан айындағы Қазақ автономиясының Құрылтай Жиналысына Бөкей Ордасынан делегат болып қатысып, Қазақ АКСР-ының Орталық Атқару Комитетінің мүшесі болып сайланады. Сол жылғы қазан айында Қазақ АКСР Юстиция Халық комиссарының орынбасары болып тағайындалады. Осы қызметте жүріп жас Қазақ Республикасының көптеген заң актілерін дайындауға атсалысады [9].

Республикамызда 1920 және 1923 жылдары жүргізілген ауыл шаруашылығы санақтарының және Қазақстандағы жерге орналастыру мөлшерін белгілеген экспедицияны басқарған С.П.Швецовтың мәліметтері бойынша, 1921 жылғы ашаршылықта Қазақстан халқы отыз пайызға дейін азайған. Кейбір елді мекендерде нәубет халықтың бәрін қынадай қырып, болмаса жолда, не өздерінің атамекендерінде шаһит болды. Санақ материалдары (деректері) бойынша, 1921–1922 шаруашылық жылдарында Батыс Қазақстандағы шаруалар шаруашылықтарының саны 1920 жылмен салыстырғанда 23,8 пайызға қысқарған. Ақтөбе, Торғай аймақтарында шаруашылықтардың үштен бірінің жойылып кеткендігін көрсетеді. 1921 жылғы ашаршылық Батыс Қазақстан халқының 31,4 пайызын алып кеткен [10].

Міне, осы тұста, яғни 1921–1924 жылдар аралығында, Уәлитхан Танашев Мәскеуде Бүкілодақтық Орталық Атқару комитетінде (Қырғыз-Қазақ) АКСР-ның Мәскеудегі өкілдік алқа төрағасының орынбасары, Ұлттар Істері Халық Комиссариатындағы, сондай-ақ басқа да жалпыодақтық мекемелердегі Қырғыз (Қазақ) АКСР-ның өкілетті өкілі қызметін атқара жүріп, аштықтан азап шеккен туған халқына азық-түлік жеткізу үшін көп қызметтенді. Тіпті кейбір замандастары «ол сол бір жылдары туған республикасына Германиядан бір вагон астық әкеп таратты» дегенді де айтады. Мүмкін, осындай оралымды істің өтеуі болар. Ол өзінің өмірбаянында: «1921–1922 жылдары республиканың аштыққа ұшыраған аудандарына азық-түлік жеткізу және қабылдау істерін шебер ұйымдастырғаным үшін мені Республика Орталық Атқару Комитеті сыйлыққа сағат беріп марапаттады», — деп жазыпты [11].

Сонымен, 1919–1924 жылдар аралығында Қазақстан Совет Республикасын ұйымдастыру жұмыстарына қатынаса отырып, У.Ш.Танашев сол жылдары республиканың қалыптасуына, онда Совет өкіметінің нығаюына сүбелі үлес қосты. 1924–1937 жылдары У.Ш.Танашев Қазан қаласында Татар АКСР-ы Жоғарғы Соты адвокаттар алқасында жоғары санаттағы адвокат ретінде еңбек етті. Әділет органдарында өз мамандығы бойынша қызмет атқарған Танашевқа ол жылдары Үкімет тарапынан оның беделін түсіруге бағытталған ешқандай әрекет болған жоқ.

Алаш қайраткерінің қуғын-сүргінге ұшырауы

Татар АКСР Ішкі Халық Комиссариаты 1937 жылдың 15 қыркүйегінде У.Танашевты тұтқындап, үстінен қылмыстық іс қозғады. Ол қоғамға қауіпті элементтер ретінде сол қоғамнан алыстатылатын адамдар қатарына жатқызылды.

Ұзаққа созылған тергеу жұмыстарының қорытындысымен оның ешқандай кінәсі дәлелденбегеніне қарамастан, 1939 жылдың 20 сәуірінде КСРО Ішкі істер Халық Комиссариаты ОСО қаулысымен Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті Ерекше Кенесі «контрреволюциялық ұйымға қатынасқаны үшін» деген тұжырыммен оны 8 жылға бас бостандығынан айырды.

1949 жылы Уәлитхан Шарафутдинұлы екінші рет Татар Республикасында репрессияға ұшырап, 1949–1955 жылдары Красноярск өлкесінде айдауда болады. 1955 жылы айдаудан келіп, Қазанда зейнеткерлікке шығады.

1956 жылдың ақпанында ол КСРО Прокуратурасына арыз жазады. Онда 1954 жылғы № 13/5-15506 қылмыстық істі толық ақтауды өтінеді.

У.Танашев жер аударылудан босағаннан кейін оның ісін КСРО Прокуратурасы қарап, нәтижесінде 1957 жылдың 7 ақпанында (Татар АКСР-ның Жоғарғы Соты Президиумы Танашевқа үкім шығарған ОСО-ның 1949 жылғы 6 сәуірдегі қаулысының күшін жойды. Іс қысқарды. Сөйтіп, У.Ш.Танашев толықтай ақталды (Татар АКСР-ның 1955 ж. 16 қыркүйектегі № 31 қаулысы, Жоғарғы Соттың 1957 ж. 15 ақпандағы №44-У-23 анықтамасы) [11; 11].

Контрреволюциялық ұйымға қатынасты деген айып тағылып, бостандығынан айыру, жер аудару жөніндегі 1937 және 1949 жылдардағы үкімдер күштерін жойды, екі іс те қысқартылды. Сөйтіп, ол бұдан былай тыныш, өз ойлағанындай өмір сүруге мүмкіндік алды.

Түйін

Кейінгі жылдардағы Алаш қозғалысына байланысты қандай да бір жиын, съезд ұйымдастыру істерінің бәрінде У.Танашевтың есімі әрдайым аталып келеді. Сондықтан оның Алашордаға қатысты барлық іс-шараларға өзіндік қолтаңбасы бар екендігі айқын сезіледі.

Өз туған елінің келешегіне алаңдаған тұлғаның Алашорда үкіметінің атынан Азамат соғысы жылдары Ресей, Сібір өлкесіндегі құрылған әр түрлі мемлекеттік дәрежедегі ұйымдармен келіссөздер жүргізген, игі бастаманың бастаушысы болған, республика шекарасын белгілеуде досы Әлімхан Ермеков екеуі В.И.Лениннің бір күнде екі рет қабылдауында болып, Ресей территориясына кіріп келген Екінші теңіз жағалауы округі — туған аулының Қазақстан құрамына мәңгілік қалуына атсалысқан Уәлитхан Шарафутдинұлы Танашевтың ұмытылмас еңбектері ұшан-теңіз.

Болашақта осындай арысымызды ардақтап, оның есімін туған жерінде кейінгі ұрпақ жадында сақтайтындай қызмет жасау әрбір патриоттық рухта тәрбиеленуші қазақстандықтың парызы деп есептейміз.

References

- 1 *Kazakhstan: National encyclopedia*. Vol. 8 / Editor-in-chief B.Ayagan, Almaty: Main edition of «The Kazakh encyclopedia», 2006, 704 p.
- 2 *West Kazakhstan region: Encyclopedia*, Almaty: Arys publ. house, 2002, 592 p.
- 3 Alimgereev O. *In total for the sake of Alash!* // Three-copecks piece Horde, 2007, No. 32(394), August, 9–15, p. 6, 7.
- 4 Saparova D. *The forgotten name of the prominent representative of Alashsky movement* // About Ualitkhan Tanashev // *Kazakh*, 2012, No. 9–10 (575-576), March, 2–9, P. 9.
- 5 Netaliyev M. *Family tree of Kazakhs Younger. Historical and ethnographic research*, Almaty: «Arys» publ. house, 2007, P. 22–29.
- 6 Orynbasarova E. *Some data on life and Ualitkhan's Tanashev activity as one of Western Alashorda's leaders* // *History of Kazakhs*, 2008, No. 5,6, P. 232.
- 7 *Alash. Alashorda: Encyclopedia* / Orig.: G.Anes, S.Smagulova, Almaty: «Arys» publ. house, 2009, 544 p.

8 Kuandyk K.E. *S. Istoriya of Kazakhstan (Soviet period and Independent Kazakhstan):* Textbook, Almaty: ZhShS RPBK «Daur», 2012, P. 72, 73.

9 Eskendirula (Abdeshev) M. *Ministers «Alash Ordy»*, Almaty: Altynbek Sarsenbayula's fund, 2008, P. 38.

10 *Kazakhstan. National encyclopedia*. Vol. 1 / Editor-in-chief Ә. Nyssanbaev, Almaty: Main edition of «The Kazakh encyclopedia», 1998, P. 582.

11 Alimgereev O. *In total for the sake of Alash! // Three-copecks piece Horde*, 2007, No. 33(395), August, 16–22, P. 10, 11.

Р.С.Каренов

Уалитхан Танашев — один из видных создателей правительства Алашорды

В статье описаны жизнь и деятельность видного деятеля Алашского движения, члена правительства Алашорды, крупного юриста — адвоката Уалитхана Танашева, одного из организаторов Съезда казахов Букеевской Орды, проведенного в Ханской ставке в апреле 1917 г. Отмечено, что У.Танашев участвовал во Всероссийском съезде мусульман, где вошел в состав Исполнительного комитета съезда, принимал участие в переговорах с представителями политических структур, действовавших на территории Сибири во время гражданской войны. Дана характеристика его деятельности в советском аппарате после установления большевистской диктатуры. Автором освещены последние годы жизни У.Танашева, когда он был дважды репрессирован — в 1937 и 1949 годах.

R.S.Karenov

Ualitkhan Tanashev — one of the prominent members Government Alashordy

Eminent person of the Alash movement, a member of the government Alashordy, big lawyer — attorney Ualitkhan Tanashev's life and work is described. It is emphasized that in the revolutionary years taken an active part in the Alash movement. It is noted that he was one of the organizers of the congress of the Bukeyev hordes of Kazakhs held in Khan's outpost in April 1917. States that participated in the All-Russian Congress of Muslims, which was a part of the Executive Committee of the Congress. It is shown to have been involved in negotiations with the political structures operating in the territory of Siberia during the Civil War. A characteristic of his work in the Soviet apparatus after the establishment of the Bolshevik dictatorship. We explore the final years of his life, when he was arrested twice in 1937 and 1949.

А.С.Сағатова, Е.К.Аринов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: erlan.arinov@mail.ru)

XV–XVIII ғасырлардағы қазақ ойшылдарының Ресей отаршылығына қатысты ой-толғамдары

Қазақ философиясының тарихы үшін XV–XVIII ғасырлардағы қазақ ойшылдарының ресей отаршылығына қатысты ой-толғамдарын зерттеу өте өзекті мәселе болып саналады. Себебі авторлар Ресейдің Қазақ жерін отарлауы XV–XVI ғасырларда басталды деп есептейді. Бұған дәлел ретінде мақалада осы заманда өмір сүрген Асан Қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспанбет, Жиембет, Үмбетей, Бұқар жыраулар сынды қазақ ойшылдарының Ресей империясының отаршылығына қатысты ой-толғамдары келтірілген.

Кілтті сөздер: Қазақ Ордасы, қазақ ойшылдары, отаршылық, заман, қилы заман, зар заман, жер-ұйық, төл сана, бөгде сана.

XV ғасырдың бірінші жартысы қазақ даласында ішкі және сыртқы қайшылықтардың шиеленіскен уақыты болды. XV ғасырдың 20-жылдары негізгі халқын түркі тектес ру, тайпалар құраған Ақ Орда мемлекеті ыдырайды. Нәтижесінде осы территорияда, яғни Еділден Ертіске дейінгі жерде, бір-бірінен тәуелсіз екі саяси бірлестік қалыптасты. Біріншісі — Жайықтан Еділге дейінгі жерлерді қамтыған Ноғай Ордасы, екіншісі Ырғыз, Сарысу, Есіл өзендері бойында — Әбілқайыр хандығы (Көшпелі өзбектер мемлекеті). Ақ Орда халқы енді осы хандықтар құрамына енеді. Әбілқайыр хандығының ішкі әлеуметтік-экономикалық жағдайы билік үшін талас, сонымен қатар Әбілқайыр ханның жүргізген көп соғыстары, оның өз жақтастарын еркінсітіп жіберуі сияқты себептер нәтижесінде көп уақыт өтпей-ақ әлсірей бастайды. Керей мен Жәнібек сұлтандар өздеріне қарайтын елін Әбілқайыр хандығынан XV ғасырдың 50–60-жылдары бөліп алып, ел тарихында алғаш Қазақ Ордасы деген атпен сол кезде Моғолстан мемлекеті иелік еткен Шу, Талас өзендері маңайында жаңа мемлекет құрады. Ал сол кезде біршама күшейген Орыс мемлекетімен арада тұрған Ноғай Ордасы болса, ол да әлсіреп, қазақ даласына келер қауіпті күшейте бастайды. Осы Ноғай елімен аралас отырған қазақтар ішке қарай көшуге мәжбүр болады. Бұл ретте қазақ-ноғай ара қатынасы жайында М.Мағауин былай жазады: «...Қазақ хандығы құрылған кезде оның батыстағы көршісі Ноғай одағы ыдырай бастаған еді. ...Ноғайлар мен қазақтар аралас-құралас отыра берген: кей ауылдар бірге көшіп те жүрген, қазақ хандары мен ноғай билері қыз алысып, қыз берісіп тұрған. Ара-тұра жайлау-қыстаулар үшін, олжа үшін соғысып қалып отырғанымен, ноғайлар мен қазақтар біршама тату көршілік құрған сияқты. Өзара туыс екі орда ноғайлар мен қазақтардың бірге көшіп жүрген уағы қазақ эпосында қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған алтын заман ретінде еске алынады деп жазады Шоқан. Екі халықтың этникалық құрамы бірдей-тін де (ноғай рулары: Найман, Керей, Арғын, Қоңырат, Қыпшақ, Алшын, Қытай, Қаңлы, Алаш, Тама, Қарт Қазақ), тіліндегі, салтындағы айырмашылық жоққа тән еді. Сондықтан көңіліне билеушісі жақпаған рулар бір ұлыстан бір ұлысқа ауып өте берген. Бұл ағым қазақтан ноғайға қарай емес, керісінше болған» [1].

Орталық Азия аймағында, Еуразия мемлекеттері жүйесінде елеулі рөл атқарған ірі мемлекеттің – Қазақ Ордасының – құрылуы бұрыннан бір-бірімен туыс болып жүрген аралас-құралас ру, тайпалардың бірігуіне, қазақ этносының қалыптасуына алып келді. Мемлекет болуы үшін екі негіз болуы қажет еді: Жері және азаматтары. Жер анықталды, яғни, Қазақ Ордасы алғашқы уақыттарда Батыс Жетісу жерін, Шу мен Талас алқаптарын иеленді. Аулы аралас, қойы қоралас болып жүрген ру,

тайпалар этнос қалыптастырушы туыстық қауымдастық құрды. Бірақ мемлекет болуы үшін туыстық қауымдастық қана жеткіліксіз еді, барлық тайпаларды біріктіретін азаматтық сана қалыптастырудың қажеттілігі туған болатын. Азаматтық сана – елдік сана. Бұл туыстас ру, тайпалардың тек өз мүдделерін ойлау емес, түгелдей елдің мүддесін ойлау, яғни тұтастай ел болып бірігу, мемлекеттің ілгері дамуын, өмір сүруін қамтамасыз етуді көздейтін негізгі нысаналы ортақ мақсатқа бірігу. «Төртеу түгел болса, төбедегі келеді, алтау ала болса, ауыздағы кетеді» деген қазақ даналығы бар. Шынында да бірлік мықты болса, алынбайтын қамал болмайтынын Әбілқайыр ханнан бөлініп шығып, Моғолстан жеріне барып мекендеген, кейін аз ғана уақыттың ішінде жерінің аумағын Ертіс пен Қараталдан Сырдария мен Жайыққа, Алтай мен Тянь-Шаньнан Каспий мен Аралға дейін жеткізген Керей мен Жәнібек хандар дәлелдеп берді.

Қазақ хандығы құрылды, қазақ деген этнос қалыптасты. Құрылған хандықты, хандықта өмір сүріп отырған халықты, жерін, суын, жұртын сыртқы жаулардан қорғау мәселесі басты орынға шықты. Себебі М.Мағауин жазғандай: «XV ғасыр – Шығыс Еуропаның тарихында ұлы өзгерістер болып жатқан дәуір еді. Күні кеше Алтын Орданың тепкісінде жүрген орыс елі қайта көтерілді, Мәскеу күшейе бастады, бірлі-жарым қақтығыстарда өз қаруының салмағын көрсетіп те қалды. Орыс мемлекетінің қуаты күн сайын артып келе жатты» [1; 23]. Күшейген орыс елі көршілес жатқан Озақ еліне көз аларта қарады, оны жаулап алудың жолдарын қарастыра бастады. «Осы орайда «XVI–XVII ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары» деп аталатын тарихи құжаттар мен материалдардың жинағында 24-нөмірмен берілген: «Қазақтарды орыстардың боданына тарту жөніндегі Петр I айтқандары бойынша А.Тевкелевтің жазбаларынан» деген құжатқа назар аударма кеткеннің артықтығы жоқ. Сонда Петр I қазақтардың ұлан-ғайыр даласын Орыс империясының құрамына кіргізу үшін ештеңе аямай, үлкен шығындарға қарамай, миллион сомға дейін қаржы шығару туралы нұсқау бергені айтылған. «Қазақ Ордасы – бүкіл Азия елдеріне шығар қақпаның кілті. Сол себепті оны Ресейдің протекциясына кіргізудің Ресей үшін тиімді де қолайлы шаралардың бәрін қолдану керек» делінген нұсқауда» [2]. Қарап отырсақ, Ресей үшін Қазақ елі Орта Азияға кіретін қақпа ретінде саналды және қазақтың асты да, үсті де бай, кең даласы оны қызықтырмай қоймады.

Ресейлік патша үкіметі қазақ даласын жедел отарлауды XVIII ғасырдың басында қолға алды. Бұған түрткі болған дүние Кіші жүз ханы Әбілқайырдың 1730 жылы патша Анна Иоановнаға жазған хаты. Хатта: «...өзіме қарайтын Орта және Кіші жүздің барша қазақтары Сізге бодан болғымыз келеді» [3] делінген. Бұл хатты негізге ала отырып, патша 1731 жылы 19 ақпан күні қазақты бодандыққа алу туралы жарлыққа қол қойды. Осы оқиғадан кейін Ресей империясының қазақ елін ашық түрде отарлау саясаты басталды. «Асты кенге, үсті жемге толы қазақ даласын иемденіп алу үшін не істеу керек? Әрине, жердің үстінде қалқып жүрген қазақты құртып жіберсе болғаны. Жер де, ел де орыстікі болып шыға келеді. Сөйтіп, осыдан 250 жылдай бұрын Ресей қазақты құртудың жоспарын жасаған» [3].

Қазақ елінің Ресейдің отары болуының алдында олардың арасында едәуір саяси байланыстар болды. Орыс мемлекеті өзінің Шығыстағы мемлекеттік шараларын кеңейтуге мүдделік көрсетті. «Мемлекеттік өкіметтің орталықтандырылуына және күшеюіне қарай көршілес жатқан шығыс мемлекеттерінің халықтарымен сауда айырбасын өзара қарым-қатынастың басқа да түрлерін дамытудың мүмкіндіктері арта түсті. Иван IV-нің Қазан, Астрахань хандықтарын, Оңтүстік-Батыс Сібірді жаулап алуы, Кама сауда жолын құруы Қазақ хандығымен тікелей түйісуді жеңілдетті. Орыс мемлекетінің Қазақ жеріне деген ықыласы XV–XVI ғасырлардың екінші жартысынан бастап Ресей ортаазиялық хандықтармен сауда және дипломатиялық қатынас орнатқаннан кейін қатты күшейді» [4]. Осындай байланыстардың соңы Қазақ елінің Ресей империясының отары болуымен аяқталды. XIX ғасырда хандық билік ресми түрде жойылып, қазақ бодан елге айналды.

Көріп отырғанымыздай, Ресей елінің қазақ жерін отарлауы бірнеше ғасырларға созылды. Отарлаудың алғашқы нышандары XV ғасырда-ақ біліне бастады, ал XIX ғасырда толығымен аяқталды. Міне, осындай ел басына төнген ең ауыр да қауіпті кезеңдерде халық арасынан дана ақылгөй адамдардың дүниеге келуі қажеттіліктен туған процесс болатын. Кез келген ойшыл дүниетанымының қалыптасуына оның өмір сүрген ортасы, белгілі бір уақыт кеңістігі, оның саяси-әлеуметтік ахуалы тікелей әсер ететіні даусыз. Адамды заманы, қоғамы өсіретіні шындық. Қазақ хандығы құрылып, оның буыны бекімей тұрып көршілес елдердің қанды тырнағына іліне бастаған кезде елім деп еңіреген ұлдардың тууы заңдылық еді. Хандық дәуірдің басында, қазақ халқының жеке ұлттық санасы, төл дүниетанымы қалыптаса бастаған уақытта, өмір сүрген, даналығы, ойшылдығы, кеменгерлігімен қиын уақыттарда елін дұрыс жолға бағыттап, оған демеу болған

Сүйінішұлы Қазтуған, Асан Қайғы, Тіленшіұлы Шалкиіз, Аймадетұлы Доспанбет, Жиёмбет, Үмбетей, Қалқаманұлы Бұқар жыраулардың Ресей империясының отаршылығына қатысты ой-толғамдарын, өз заманындағы саяси-әлеуметтік процестерге, оқиғаларға қатынасын талқылап көрсек.

Керей мен Жәнібекке Қазақ Ордасын құруда ақылшы болған, жаңа қалыптасып жатқан хандықтың ұраншысы болған, елдік идеясын қалыптастырған, мемлекет қайраткері, ойшыл Асан Сәбитұлы болатын. Ол сол кездегі хан Әз-Жәнібектің Қазақ Ордасының астанасын Астрахан жариялауына қарсы шықты.

*Жәнібек атты жақсы хан,
Еділ менен Жайыққа
Кәуірге қала салдырдың,
Ақылды белден шалдырдың,
Көңілді жаман қалдырдың.
Көңіл қалмай, не қылсын,
Төңірек жүзді, қой көзді,
Әспеттеген балаңды
Атасы нәлет кәуірге
Күндердің күні болғанда
Бас бұлғамай берерсің! [1; 56] —*

дейді. Қамал салып жатқан хан Жәнібекке Асанның бұлай айтуының себебі бұл жер орыс мемлекетінің шекарасына жақын орналасқан еді. Күшейген Орыс патшалығы шығысындағы елдерге көз алартып, жерін кеңейту мақсатында Еділ мен Қазан бойындағы елдерге шабуыл жасап жатқан болатын.

*Қорған салдың бейнет қып,
Қызметің жатыр ішіп-жесп.
Он сан ноғай бүлініп,
Артыңды алар орыс кеп
Оны неге білмейсің?! [1; 57]*

Көреген Асан Қайғы орыстың қазақ еліне де көп ұзамай шабуыл жасайтынын білді. Сырттан келетін қауіптен сақтану үшін «қарындасты жамандап, туысты қайдан табасың» деп елді бірлікке, ынтымақтыққа, бір жерге ұйюға шақырды. «Асан қарындас деп бір ел боп туысқан жұрттың азаматтарын айтып отыр. Діні бір, тілі бір, тарихы бір ру, тайпалар бір жерге ұйып жаңа ұлт болды, оның аты қазақ этносы. Енді осы ұлттық сананы Асан «қарындас», яғни туыс деген ұғыммен бейнелеп отыр. Туысынды жамандасаң, жауға жем боласың, елдігіңнен айрыласың, — дейді Асан Қайғы. Бұл Асан идеясының жанды жері» [5]. «Арғымаққа міндім деп, Артқы топтан адаспа» деп ханға, хан маңайындағыларға халықты ұмытпауды, халықтың қамын ойлауға шақырса, «хансыз елде күн бар ма?», «халықтың жайын хан білер» деп ханның халыққа қажеттілігін түсіндірді, хан мен халықтың арасындағы сенімнің нығаюын тіледі. «Жер-ұйық» идеясын жасады. Жер — мемлекеттің мемлекеттілігінің белгісі, оның негізі. Мемлекет жерсіз болмайды. Жер болғанда да жай жер емес, халық айрандай ұйыптын, бірлікте, келісімде, татулықта өмір сүретін Жер болуы шарт. Асан Қайғының жел маясына мініп, жер аралауының мақсаты елді жаудың құрығы жетпейтін, кең сахараның қойнауына, даланың төсіне қарай көшіру еді. Өзі ақылшы, кеңесші болып отырған хан Жәнібекке:

*Арасынан қытай, орыстың
Қорған сап тыныш жатырсың,
Өзің – Жәнібек, елден асқан батырсың!
Тіл алсаң іздеп қоныс көр,
Желмая мініп, жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Бұл арадан көшпесең,
Айтқаныма түспесең,
Кәуір алар қалаңды,
Шулатар қатың-балаңды! [1; 58] —*

деп «қарындастарына» жақсы жер — Жер-ұйықты іздеп кетеді Асан Қайғы. Бірнеше жыл қазақ жерінің о шеті мен бұ шетінен Жер-ұйықты іздеген Асан ата Қайғы атанды. Оның қайғысы —

халқының қайғысы, ұрпағының қайғысы. Ұрпағы орыстардың қолында болмаса екен деп Асан қайғырады.

*Арқада жатып ақырған,
Аламанды шақырған,
Амалды кәуір алғанда,
Қиямет-қайым болғанда,
Жәнібек атты жақсы хан,
Баланы сенен сұраймын! [1; 57]*

Асанның Жәнібекке баланы сенен сұраймын деуі жайдан-жай емес. Жәнібек болса, хан, ал Асан болса, жырау, ойшыл. Ол халықтың тағдырына, ұрпақтың тағдырына ханның жауапты екендігін жақсы біледі. Сондықтан да ол ханды жауапкершілігін жақсы атқаруына міндеттейді, «баланы сенен сұраймын» деп қатты айтады. Себебі хан халықтың басшысы болғандықтан, халықтың сенімін арқалағандықтан, халықтың болашағын ойлауы, ұрпағының өзгенің құлы болмай өсуіне жағдай жасауға міндетті. Асан Қайғының да, басқа да қазақ жырауларының да толғандырған мәселесі – санасы лайланбаған, рухы сынбаған, тілін де, дінін де, ділін де ұмытпаған ұрпақ өсіру мәселесі болатын. Бұны Қазтуғанның мына бір толғауынан аңғаруға болады:

*...Кейінгі өскен жас бала,
Ақ балтырын түрініп...
...Аузы түкті кәпірдің
Етпегей еді жұмысын!
Бұл қоныстан кетпесең,
Мұны талақ етпесең,
Екеу-екеу сөйлесіп,
Біздің кейінгі жас бала
Аузы түкті кәпірдің
Соқпаса екен пайдасын! [6].*

Жыраулар бостан-бос даурығып жүрген жоқ. Олар болып жатқан оқиғаларды ой елегінен өткізіп барып, «аузы түкті кәпірлердің» күшті болған салдарын көргеннен кейін ғана «қозғалақтайды». Тарихқа үңілсек, бұл кездер Ресей патшалығының Қазан, Астрахань хандықтарын, Оңтүстік-Батыс Сібірді жаулап алып, Қазақ Ордасының шекарасына жақын келіп, Еділдің, Жайықтың, Ертістің бойына әскери бекіністерін, қорғандарын салып жатқан уақыт еді.

*Еділді алса — елді алар,
Енді алмаған не қалар?
Жайықты алса — жанды алар,
Жанды алған соң не қалар?
Ойылды алса — ойды алар,
Ойлашы, сонда не қалар?
Қара мауыты мұшақат
Бүтін тоғай жерді алар [6; 15].*

«Аузы түкті кәпірлер» Еділ мен Жайықты алды. Даналарымыздың көрегендігі дәл келді. Орыс жасақшылары Еділ мен Қазан бойындағы елдерге қайта-қайта шабуыл жасады. Енді олардың көздері қазақ даласының орталығына, оңтүстігіне түсті. Қазақ жеріне «жаяулап келіп», қазақ елінің ішкі (сұлтандар арасына іріткі салу), сыртқы (қазақтарға қарсы қалмақтарды, ойраттарды, Орта Азия елдерін айдап салу) тыныштығын бұзу арқылы қитұрқы отарлау саясатын жүзеге асырып жатты. Қазақ жеріне жымысқыланып кіре берді. XVIII ғасырдың бірінші жартысында-ақ Ресей патшалығы қазақтың біраз жерін басып алды. Ресейдің қамқорында болады деген қазақ халқы оның құлы болып шыға келді.

Қазақ елінің Ресей елімен саяси, сауда-саттық байланысы орнай бастаған заманнан XVIII ғасырдағы отарлық басыбайлықтың алғашқы дәмін тата бастаған заманға дейінгі аралық қазақ халқының қилы заманды басынан кешкен уақыты деп айтсақ болады. Заман – адамдардың өмір сүруінің тарихи-мәдени кеңістігі. Адамдардың өмір сүру қалпының өзгеретіндігін, өмір сүретін тарихи-мәдени кеңістігінің бұзылатындығын елдің ішкі де, сыртқы да жағдайын сараптап, бағамдап болжай білетін қасиеті арқасында Асан Қайғының көзі жеткен. Болашақта ұрпағының басына туар заманды «қилы заман» деп атайды. Қилы заманның сипатын Асан былайша түсіндіреді:

*Мұнан соң қилы-қилы заман болар,
Заман азып, заң тозып жаман болар.
Қарағайдың басына шортан шығып,
Балалардың дәурені тәмам болар.
Ол күнде қарындастан қайыр кетер,
Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер.
Ұл-қызың орысқа бодан болып,
Қайран ел, есіл жұртым сонда не етер?! [7].*

Қарағайдың басына шортанның шығуы табиғатта болмайтын құбылыс. Яғни, бәрі ойдағыдай, өз орнында болатын қалыпты жағдайда судағы шортан шөлдегі қарағайға қалай шықпақ? Ал қилы заманда бұл мүмкін. Бұл метафоралық сөздің мәнісі «қилы заманда» құндылықтардың ауысатынында. Бұрынғы жаман жақсы атанады, қоғамдағы нормалар, заңдар ұмытылып, әуелде істеуге болмайтын, теріс әрекеттер бұл заманда қалыпты құбылысқа айналады және қазақтың ұл-қызы орысқа бодан болады. Асан халқының басына осындай заман келерін болжап, көзі жетіп отыр.

Қазақ болашағын Асан Қайғыдан артық, дәл болжаған ешкім болған жоқ. Ол XV ғасырда отырып-ақ бірнеше ғасырларға болжамдар айтқан. Оның айтқан болжамдары шындыққа айнала бастаған XVIII ғасырда өмір сүрген қазақтың көмекей әулиесі Бұқар жырау да болашақта орыстардан қауіптің болатынын дәл айтып көрсетеді. Оның ойынша, «өзі сары, көзі көк, бастығының аты — поп, құдайды білмес, діні жоқ, жамандықта міні жоқ, аузы-басы жүн кәпірлер» қазақ жеріне «жаяулап келіп», «жемірлерге жем беріп, жағалы шекпен кигізіп, мұртыңа балды май жағып», «ел қамын айтқан жақсыны сөйлетпей ұртыңа ұрып», «қанымызды бауыздамай ішіп, жанымызды өлтірмей алып», «қолымызға теңдікті бермей» отарлаудың ойранын салып-ақ болады. Бұқардың да ойы Асан қайғының ойымен астарлас. Екеуі де қилы заманның болатынын болжап берді. Бір ойшылдың сөзінің мәнісін ойшыл ғана түсінсе керек.

Бұқар жырау мына бір өлеңінде көршілес жатқан орыс империясынан келер жамандықтың бар екенін ескертеді.

*...Он екі айда жаз келер,
Құс алдында қаз келер.
Айтып-айтпай не керек,
Дәуреніңіз аз келер.
Сондай заман жеткенде,
Шаңырағың тұл болар.
Еліңе қауіп төнгенде,
Ата ұрпағың құл болар.
Қараларың қас болар,
Қаскөйлерің бас болар.
Орыстар келер галым боп,
Әулиедей көрінер.
Поптары болар сазандай,
Кітабы болар қазандай...
Ақыретке барғанда,
Ақсүйекті қор тұтқан,
Қараны одан зор тұтқан,
Орыстарды пір тұтқан,
Сорлы болған қазағым,
Татарсың солардан жазаңды-ай [1; 125].*

Осы айтылған сөздердің ақиқаттығын уақыт дәлелдеді. XVIII ғасырда Ресей империясының қазақ елін ашық түрде отарлау саясаты басталды. XIX ғасырда хандық билік ресми түрде жойылып, ханнан күш кетті. Қазақ елі бодан елге айналды. Онымен қоймай XX ғасырда Қазақ мемлекетінің КСРО құрамында болуы елді өз төл құндылықтарынан ажыратты, жамандар би болып, игі жақсылар қор болды. Елдің рухани өмірі өзгеріске ұшырады. Ұлтты жоюға бағытталған, яғни оның тілін, ділін, дінін құрту саясаты қарқынды түрде жүзеге асып, жемісін әлі күнге дейін беріп келеді. Асан Қайғының «қилы заманы» шындыққа айналып, «зар заман» деп зарлаған Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Асан Барманбекұлы, Әбубәкір Кердеріні және Ресей отаршылығына қарсы күресті жаңа деңгейге көтерген қазақ ойшылдарын тудырды.

References

- 1 Magauin M. *Aldaspan*, Almaty: Atamura, 2006, 24 p.
- 2 Salgaruly K. *Think over, Kazakh!* Astana: Foliant, 2009, 142 p.
- 3 Wake up // Social-political, cultural-cognitive magazine, 2010, № 1, p. 33.
- 4 *The history of Kazakhstan, from ancient times till nowadays*, Almaty: Daur, 1994, 184 p.
- 5 Esim G. *The history of Kazakh philosophy*, Almaty: Kazakh university, 2006, 37 p.
- 6 *Poetry about prosperous and suffering times*, Almaty: Jazushy, 2007, 92 p.
- 7 Kenjaly T. *Asan Kaigy*, Almaty: Dike-Press, 2006, p. 218.

А.С.Сағатова, Е.К.Аринов

Размышления казахских мыслителей XV–XVIII веков о российской колонизации

В статье рассмотрена актуальная проблема в истории казахской философии — размышления казахских мыслителей XV–XVIII веков о российской колонизации. Авторами определено начало колонизации казахской земли — XV–XVI вв. В качестве доказательств в статье приведены размышления, связанные с российской колонизацией живших в то время казахских мыслителей Асана Кайгы, Казтугана, Шалкииза, Доспанбета, Жиембета, Умбетей, Бухар жырау.

A.S.Sagatova, Ye.K.Arinov

Thoughts about Russian colonization of Kazakh thinkers who lived in XV–XVIII centuries

Researching the thoughts about Russian colonization of Kazakh thinkers who lived in XV–XVIII centuries is the main question for the history of Kazakh philosophy. Because authors think that Russian colonization of Kazakh land began in XV–XVI centuries. As an evidence for it, there were written thoughts of Kazakh thinkers as Asan Kaigy, Kaztugan, Shalkiyz, Dospanbet, Jiembet, Umbeteym Buhar Jyrau which concern Russian empire.

Ж.И. Даулбаева, З.Б. Малгараева

*Казахский гуманитарно-юридический университет, Астана
(E-mail: zaure69@mail.ru)*

Основные парадигмы соотношения веры и знания в ведущих философских традициях

Статья посвящена теме корреляции веры и знания. Отмечено, что эта глобальная и вечная тема имеет место на каждой исторической арене; каждое новое поколение вносило собственное понимание этой проблемы, и это влияло на духовную атмосферу того времени. Определено, что соотношение веры и знания весьма актуально еще и в связи с тем, что современные трансформационные процессы в социальной среде требуют поиска новых методологий постижения этого социального пространства, формирования новой эпистемологической парадигмы. Авторами установлено, что решение этой проблемы позволит выбрать наиболее продуктивные когнитивные технологии для достижения амбициозных целей, решения задач гармонизации общественных отношений.

Ключевые слова: вера, знание, познание, истина, космоцентризм, теоцентризм, метод, антропоцентризм, правда, ложь, заблуждение, религия, достоверность.

В настоящее время для гуманитарной науки наиболее актуальными являются темы, составляющие основу интеллектуально-духовной культуры человека. Глобальная и вечная тема, имеющая место на каждом этапе истории, — соотношение веры и знания. Каждое новое поколение несло свое понимание в специфику рассматриваемого вопроса, что не могло не оказывать влияния на духовную атмосферу определенного периода истории.

В философии древнегреческих мыслителей проблема соотношения веры и знания принимала форму соотношения знания и мнения, знания чувственного, в котором нет истины, и знания разумного, основанного на логике мысли. Но с принятием Европой христианства проблема веры и знания, веры и разума встала со всей остротой, заставляя по-новому взглянуть на вещи, которые казались ясными. Учение Иисуса Христа, как и учение Будды, имело своим ядром этическую тематику. Для объединения народа под одним общим началом, для укрепления сплоченности разрабатываются целые комплексы, которые впоследствии называются догматикой. Также и «отцам церкви» для упрочения вероучения, ставшего государственным, необходима была разработка системы, содержащей и учение о мире, и учение о человеке и т.д. Частично эта задача решалась включением в священный канон христианства книг Ветхого Завета, особенно Бытия, в котором в мифологической форме изложены космогенезис и антропогенезис, а также миф о грехопадении. Но это все-таки миф. Создание такой системы, как христианство исходило из принципа теоцентризма и явилось теологией. В ходе создания и развития этой системы (она приняла окончательную форму у Фомы Аквинского) её создателям и разработчикам постоянно (особенно на первых порах) приходилось сталкиваться с проблемой соотношения веры и знания, религии и философии, религии и науки. Сложность позиции христианских богословов состояла в том, что философия — свободная деятельность, а теология — деятельность, ограниченная рамками Догмата, попытка выйти из которой всегда расценивалась как ересь.

Основным источником теологов в вопросе соотношения веры и разума были тексты Нового Завета, в особенности «Послания» апостола Павла. Вполне логично, что первые богословы приняли эти и подобные им высказывания за отправные пункты в решении вопроса о соотношении веры и разума, веры и знания, религии и философии, религии и науки. Одним из первых христианских теологов, кто с христианских позиций пытался осветить этот вопрос, был К.С.Ф. Тертуллиан. Вера для Тертуллиана содержится в Символе веры (Тертуллиан называет его Правилем веры): «Не знать ничего против Правил веры — это знать все». Человек от природы, согласно Тертуллиану, обладает разумом и здравым смыслом. Но он поверхностен, а потому не идет ни в какое сравнение с божественным разумом. Поверхностные знания ничего не дают: в Бога надо верить. Многие же просто недоступно ограниченному человеческому разуму. Он бессилен перед такими высшими истинами, как, например, сотворение мира из ничего, непорочное зачатие, воскресение Христа вместе со своим телом и т.д. Эта позиция выражается в приписываемой Тертуллиану формуле: «Верую, потому что абсурдно». Позицию Тер-

туллиана — позицию ярого фидеизма — можно объяснить историческими условиями его жизнедеятельности.

Вместе с тем стоит помнить, что сторонники этого варианта жили не только во II и III вв. Фома Кемпийский жил почти на тысячу лет позднее Тертуллиана, а между тем стоял на тех же позициях.

Такое же понимание веры мы видим у русского философа Л.Шестова. Это непримиримый критик рационализма, который, по его мнению, узаконивает человеческие страдания. Научные, логически доказуемые знания ограничены. Вера — это «второе измерение мышления», преодолевающее истины разума, освобождающее от власти необходимости, и путь к тому, для кого все возможно, и упование на Бога живого, что, сметая всякую уверенность и прочность, сопряжено с ожиданием, надеждой, тоской, страхом и трепетом.

Для всех трех мыслителей (двух теологов и одного религиозного философа) характерно одно и то же понимание соотношения веры и знания. Что является для них общим? Это, во-первых, безоговорочный примат религиозной веры над разумом; во-вторых, все они исходят из положений апостола Павла и, в-третьих, враждебно относятся к разуму и философии, не приемля диалектики.

Следующая версия соотношения веры и знания представлена в учении крупнейшего теолога периода патристики — Аврелия Августина, Блаженного Августина). Сторонниками такого истолкования были Климент Александрийский, Ориген, Ансельм Кентерберийский, Р. Бэкон и другие. Августин не отрицал философию, но из всех античных философов считал только Платона и неоплатоников наиболее приблизившимися к истинам христианства.

Для «линии Тертуллиана» вопрос стоял так: или духовная вера в религии, или знание (разум). Августин заменил дизъюнкцию конъюнкцией: и религиозная вера, и разум (понимание, знание).

Августиново понимание соотношения веры и разума резюмируется в формуле: «Верю, чтобы понимать». Такое же отношение мы видим у Ансельма Кентерберийского. В трактате «Почему Бог человек» Ансельм пишет: «Ибо я не ищущего того, чтобы понять, дабы уверовать, а я верю, дабы понять» (цит. по: [1; 15]).

Представители рассматриваемой парадигмы соотношении веры и разума, веры и знания приоритет отдают вере. Вера есть условие и гарант понимания. В то же время чем в более поздний исторический период живет и работает мыслитель, тем большее значение он придает разуму и знанию. Это, конечно, объясняется, прежде всего, социально-историческими условиями. Так, во время Р. Бэкона усилился интерес к естественнонаучным идеям и даже исследованиям. В то же время мы видим, что представители данного варианта решения проблемы веры и знания не ставили специального вопроса о сущности веры, разума и знания. Под верой, насколько это ясно, они понимают доверие и уверенность. Просто это доверие не кому-либо, а только и именно Богу.

Следующий вариант соотношения веры и знания предложен был Фомой Аквинским. Фома исходит из того, что «человек соотносится с Богом как с некоторой своей целью. Между тем, — утверждает он, — цель эта не поддается постижению разумом...» [2]. Поэтому существуют две науки на разных основаниях — философия, основывающаяся на человеческом разуме, и теология, основывающаяся на Божественном Откровении. Конечно, пишет Фома, разуму не запрещается получать знания о Боге. Однако истина о Боге, добытая разумом, дается немногим; большинству же она недоступна, ибо предстает в замутненном и искаженном виде. Поэтому, отмечает Фома, то, что преподано Богом в Откровении, следует принять на веру. Ибо оно сверхразумно.

Итак, мы представили три версии соотношения веры и разума (и знания) в русле той парадигмы, которая отдает приоритет вере. В Новое время, когда уже в полную силу о себе заявило экспериментальное математическое естествознание и когда религия стала сдавать позиции лидера культуры, стала складываться другая парадигма, которая уже отдавала приоритет разуму и знанию, по сравнению с верой и истинами Откровения.

Начало Нового времени — это не только начало опытного естествознания, довольно быстро освобождающегося от опеки религии и церкви, но и появление светской философии. Появляются промежуточные формы (дуализм, плюрализм). Материализм опирался на естествознание, которое становилось все более и более материалистичным. Ведь ещё Ньютон допускал Бога как составной элемент своей концепции Природы, а свою механику («натуральную философию») создавал как основание этики («моральной философии») и теологии. Но уже Лаплас не нуждался в «гипотезе» Бога. Природа стала отождествляться с материей, а материя стала толковаться как мертвое, бездуховное вещество.

Одновременно превозносятся разум и знание. Об этом свидетельствуют произведения родоначальника философии Нового времени Ф.Бэкона. Появилась версия решения проблемы соотношения

веры и знания, аналогичная по содержанию варианту Тертуллиана, но с противоположным знаком. Его представителями являются П.Гольбах, К.А.Гельвеций, Ж.О.Ламетри, Д.Дидро, Л.Фейербах, З.Фрейд и другие.

Самой развернутой критикой веры отличается философия Фейербаха. Как известно, он рассматривал религию как отчуждение человеческой сущности. Поэтому и вера (религиозная) выступает как проявление превратного сознания. Веру в Бога Фейербах отождествляет с верой в чудеса: «Вера в бога и вера в чудеса... — одно и то же. Чудо и бог отличаются друг от друга лишь так, как действия от действующего существа» [3]. Вера не ведает сомнения, она авторитарна, считает Фейербах.

В атеистическом варианте истолкования соотношения разума и веры, знания и веры обращает на себя внимание однозначное возвышение разума и знания и принижение веры. При этом вера однозначно отождествляется с религиозной верой и рассматривается довольно абстрактно.

Другая версия истолкования соотношения знания и веры, разума и веры была выработана внутри деизма — философской позиции, признающей существование Бога как безличной первопричины мира, творца мира, не вмешивающегося в ход мировых событий после акта творения. Наиболее известные ее представители — Дж.Локк, Д.Юм, Г.В.Лейбниц, Ф.Вольтер, Жан-Жак Руссо, А.Коллинз и другие. Среди деистов были как материалисты, так и идеалисты (например, Юм и Лейбниц — идеалисты), как сторонники эмпиризма, так и сторонники рационализма.

В своей концепции Дж.Локк, с одной стороны, ставит знание выше веры. «Интуиция и доказательства, — пишет он, — суть две степени нашего познания. То, что не достигается тем или другим, с какой бы ни принималось уверенностью, есть лишь вера, или мнение, а не знание, по крайней мере, для всех общих истин» [4; 14]. Вера отождествляется им с мнением и согласием; это для него отношение ума к вероятностным, правдоподобным положениям. Это положение принимается за истинное на основании аргументов, убеждающих нас, но в то же время не дающих достоверного знания о положении дел.

Иное дело, пишет Локк, когда речь идет об откровении, о тех свидетельствах, которые оно дает. Простое свидетельство откровения есть высшая достоверность. Ведь это свидетельство исходит от Бога, а он и сам не обманывает и обманутым быть не может. Оно дает нам уверенность, не допускающую сомнения. «Мы только, — уточняет Локк, — должны быть уверены в том, что это есть божественное откровение и что мы понимаем его правильно...» [4; 14].

Таково понимание веры и разума, веры и знания в деизме. В чем-то оно напоминает то понимание, которое содержится в «теории двух истин»: надо отдать должное и вере, и знанию. Однако если в конечном счете представители теории двух истин отдавали предпочтение вере, то деисты отдают его разуму и знанию. Изменилась сама духовная ситуация. Лейбниц пишет и издает «Теодицею», т.е. богооправдание и оправдание именно разумом. В Средние века такое было невозможным и невысказанным. Лейбниц пишет о согласии веры и разума. «Я, — пишет он, — предполагаю, что две истины не могут противоречить друг другу; что предмет веры есть истина, открытая Богом необычайным способом, и что разум есть связь истин, но именно таких (когда его сравнивают с верою), которых человеческий ум может достигать естественным способом, без помощи света веры» [5].

Итак, были рассмотрены основные парадигмы истолкования соотношения веры и знания, веры и разума в истории западной философии и теологии. В этой философской традиции определяются следующие две крупные парадигмы: 1) приоритет отдается вере и 2) приоритетными выступают разум и знания. Исторически первая господствовала в Европе со времени утверждения христианства и до начала Нового времени. С Нового времени вступает в права вторая парадигма. Первая же не исчезает, но господствует в теологии (например, в неомизме) и в религиозной философии.

Такие же парадигмы соотношения веры и знания можно выделить и в другой ведущей философской традиции — арабо-мусульманской философии. Ислам во многом родствен христианству и иудаизму, но в каких-то пунктах более последователен, чем они. Так, например, ислам не признает идеи троичности Бога. Более жесткой в нем является идея предопределения. Ислам дал значительный импульс арабской культуре в целом, духовной, в особенности. Но, разумеется, он не начинал на пустом месте.

Многими учеными отмечается, что возникновение ислама явилось само по себе новым типом знания, но в этом смысле всякое новое явление, религиозное или светское, если не по форме, то по содержанию, приносит новый тип знания. Христианство с его Новым Заветом также явило людям новый тип знания. Однако имеется в виду не содержание и не форма выражения знания. Речь идет о принципиальной установке по отношению к знанию как к таковому. Новый Завет с самого начала

ставил знание ниже веры. И это повлияло на способ решения проблемы соотношения веры и знания, веры и разума в течение почти полутора тысячелетия в западноевропейской культуре. Ислам как религия изначально нацеливает на совершенно иное отношение к знанию. Исследователи единодушно отмечают, что в Священных текстах ислама – Коране (по-арабски «Аль-кур’ан» — чтение) и Сунне — знание преподносится как важная духовная ценность. Часто приводятся следующие слова пророка Мухаммеда: «Поиск знания есть религиозный долг каждого мусульманина» и «Ищите знание, если оно [так же далеко, как] Китай, ибо поиск знания есть религиозный долг мусульманина» (цит. по: [6]).

Отношение ислама к знанию как к ценности (хотя, в конечном счете, несамостоятельной, а подчиненной религиозным ценностям) способствовало тому, что в средневековом арабо-мусульманском мире существовало и развивалось не только религиозное, но и светское знание.

Такое положение дел способствовало также формированию классической арабской философии, существование которой приходится на IX–XVI вв. Родоначальником ее является аль-Кинди, а завершителем — Ибн Хальдун.

Как и в западноевропейской теологии и философии, в арабской средневековой теологии и философии можно выделить две парадигмы в решении проблемы соотношения веры и знания, а именно: 1) приоритет веры по отношению к знанию и разуму и 2) приоритет знания и разума относительно веры. Но прежде надо отметить, что само соотношение парадигм на арабо-мусульманском Востоке с самого начала было иным, чем на христианском Западе. На Западе — в силу того, что христианская религия задала именно такой импульс – исторически сначала доминировала первая парадигма, а затем ей на смену пришла вторая. На средневековом Ближнем Востоке эти две позиции возникли почти одновременно. Они зародились в ходе формирования исламской теологии. Причем позиция абсолютно-го примата веры над знанием (позиция Тертуллиана) в исламской теологии Средних веков, отстаиваемая так называемыми традиционалистами, или ортодоксами, не оказала существенного влияния на арабскую средневековую философию.

Итак, позиция абсолютного приоритета веры над разумом была присуща ортодоксальному направлению в исламской теологии (представленным прежде всего ханбалитами и захаритами). Для средневековой арабской философии была присуща позиция приоритета знания над верой, до известной степени заданная Кораном и Сунной. Правда, как доказывает Ф. Роузентал «... «знание» (‘ilm) и «вера» в Коране приравнены одно к другому. Однако, — тут же уточняет он, — это тождество не осталось неизменным для последующих поколений мусульманских мыслителей» [7; 107]. Тем более не осталось оно неизменным у арабских философов, хотя все они жили и творили свои учения под знаком ислама.

И подобно тому, как в западноевропейской теологии и философии в рамках каждой из двух позиций толкования соотношения веры и знания нами были выделены различные версии и варианты, так и в рамках общей для всей арабской средневековой философии позиции приоритета знания над верой можно выделить ряд вариантов. Представители, или сторонники, первого варианта абсолютный приоритет отдают разуму и знанию (это представители фальсафа, или восточного перипатетизма, начиная от аль-Кинди и кончая Ибн Рушдом и Ибн Хальдуном). Прямо противоположным вариантом является суфизм. Между этими крайними вариантами решения вопроса о соотношении знания и веры находятся вариант, разработанный представителями «Чистых братьев», или «Братьев чистоты», и вариант, разработанный аль-Газали. Первый из вариантов ближе к варианту перипатетиков, а второй — ближе к суфийскому.

Для представителей фальсафы проблема соотношения разума и знания, с одной стороны, и веры — с другой стояла не непосредственно в такой форме, а в форме проблемы соотношения науки, философии и теологии (а также религии).

Общее направление данному варианту истолкования соотношения веры и знания задал аль-Кинди. Для него истина есть, во-первых, высшая ценность, во-вторых, она не имеет однозначной этнокультурной атрибутики. Истина общечеловечна, интернациональна (говоря современным языком). Одна из задач человека — постижение и «накопление» истинного знания. Поэтому на пути приобретения истины не должны становиться препятствием этнические, культурные, религиозные различия.

Истина, согласно аль-Кинди, постигается именно на пути пополнения и расширения наших знаний. Но у истины, отмечает он, ныне имеется немало врагов, которые выдают себя за ее сторонников. Но на самом деле, эти люди очень ограниченные, их знания настолько малы для того, чтобы их мнение принималось на веру. Они больше заинтересованы не в истине, а в достижении выгод (как общих для всех, так и своих собственных). Им присуща, по выражению аль-Кинди, «скотская зависть», ко-

торая мешает их рассудку постичь истину, закрывает ее непроницаемым покрывалом. Эти люди, от мечает аль-Кинди, претендуют на главенство, а потому и торгуют верой. А кто продает веру, тот лишается ее, «и воистину нет веры у того, кто противится приобретению знания об истинной природе вещей и кто называет приобретение такого знания неверием.

Ибо в знании об истинной природе вещей заключается знание о божественности, знание о единственности Всевышнего, знание о добродетели, знание обо всем полезном и о пути, ведущем ко всему полезному, знание о том, как держаться в стороне от всего вредного и как остерегаться его. Приобретение всех этих знаний есть как раз то, что сделали посланники Аллаха...» [8]. Таким образом, чем полнее и истиннее наше знание о действительности, тем лучше мы постигаем ее Творца и тем больше узнаем о добродетельном образе жизни. Следовательно, подлинное знание обладает не только познавательным, но и этическим содержанием. А будучи таковым, оно становится моментом религиозного отношения к миру и Богу, т.е. совпадает с верой. Таким образом, согласно аль-Кинди, подлинная вера достигается на пути постижения истины, на пути правильного познания. Следовательно, под верой он разумеет вовсе не духовную веру, а веру познавательную.

Идеи аль-Кинди были унаследованы аль-Фараби и Ибн Синой. У аль-Фараби теория познания также исходит из признания первой причины всего сущего — Аллаха; а человек является обладателем творческого начала, дарованного ему Богом, — разума. Систематически, со всех сторон аль-Фараби изучает проблему разума. При решении гносеологических проблем аль-Фараби, так же как и аль-Кинди, отстаивает общую для всех мусульманских течений мысль о космическом «деятельном», или «активном», Разуме. В теории познания учение о разуме выступает как учение о трех разумах: страдательном, действительном и приобретенном. Цель жизни человека – это единство с деятельным разумом.

По аль-Фараби, разум человека, в отличие от Божественного, «субстанционально недостаточный». И поэтому он не может довольствоваться пассивным созерцанием, а должен постоянно развиваться, двигаясь к совершенству. Для этого необходимо, чтобы человеческий разум перешел из своей потенции в актуальность.

Деятельный разум дает чувственному миру его формы. От деятельного разума человеческий разум получает чистые интеллигибелии. «Это он превращает разум в возможности в разум в действительности и он же претворяет умопостижимые в возможности в соответствующие умопостижимые в действительности» [9]. Для иллюстрации этой функции аль-Фараби приводит аналогию между солнцем и глазом. Солнце – деятельный разум, который делает возможность — глаз — действительным.

Знание философское, по аль-Фараби, это наука, которая может доказать сущность предмета. Знание характеризуется тремя основными характеристиками: доказательностью, объяснительностью и единством со степенями подчинения.

Критерием доказательности знания является логическое доказательство и факт, имеющий свое подтверждение. Объяснительность заключается в том, что определяются причины, сущность и условия предмета. Единство, соединенное со степенями подчинения, означает единство многих наук, дающих полное знание об исследуемом предмете.

Ибн Сина признавал способность прорицаний человеком. Это способность разума, которая позволяет его обладателю весь сложный путь перехода от восприятия к обобщению, через совокупность знаний и выводов, сжать в единовременный акт постижения. Таким образом, философская мысль мусульманского средневековья показывала, что пророческая мысль аналогична интеллектуальной мысли. Человек, обладающий знаниями, совершенствующий свой ум, может достичь тех же высоких ступеней познания откровения. Ибн Сина считал, что за пророчеством стоят те же психологические процессы, которые вызывают сновидения. «Это последняя стадия человечности, связанная со степенью ангелов. Такой человек является на земле заместителем Бога. Существование заместителя не противоречит разуму, и для человечества это необходимо» [10].

В связи с идеей пророчества, Ибн Сина отводил большое внимание интуиции. Вера основывается на интуиции. В душе живет Вера. Сама душа вечна, через душу человек причастен к вечным и неизменным основам жизни. «Всякий раз, когда я терялся (в решении) какой-либо проблемы или не мог определить средний термин в силлогизме, я ходил в мечеть и, совершая молитву, взывал к творцу всего, пока он не открывал мне скрытого и не облегчал трудного. К вечеру я возвращался домой, ставил перед собой светильник и занимался чтением и писанием. А когда одолевал меня сон или я ощущал слабость, то я выпивал кубок вина, дабы вернулась ко мне моя сила. Затем я вновь приступал к чте-

нию. Когда же мною овладевала дремота, то мне воочию снились эти вопросы и сущность многих из них прояснялась во сне» [11].

Другой вариант истолкования соотношения веры и знания представлен в учении «Чистых братьев», или — иначе — «Братьев чистоты». Роузентал пишет: «С точки зрения почти всеобщей исламской тенденции к отождествлению веры и знания совершенно неожиданным выглядит стремление «Чистых братьев» к различению этих терминов» [7; 114].

Ф.Роузентал приводит следующую выдержку из трактата «Братьев чистоты»: «Поскольку многие ученые незнакомы с различием между *'ilm* и *iman*, мы должны прежде разъяснить, в чем оно состоит. Многие спекулятивные теологи (*mutakallimun*) называют веру «знанием». Они говорят, что вера есть знание, полученное путем традиционного обучения (*sam'*), тогда как познание через аналогию (*qiyas*) есть знание, полученное путем интеллекта. Поэтому мы хотим сразу объяснить, что такое знание в действительности. Философы (*hukama'*) говорят, что знание — восприятие (*tasawwur*) душой отличительных характеристик объекта познания в его сущности. Если это знание, то душа не постигает его в его реальной природе, когда информация о нем приходит путем традиционного обучения. Соответственно, подобная информация не есть знание, но вера (*iman*), признание (*iqrar*), верование (*tasdiq*). По этой причине пророки сначала добивались признания (*iqrar*) у своих народов, затем призывали их уверовать (*tasdiq*), а по достижении ясности (*bayan*) они побуждали народ к изучению истинных предметов знания (*al-ma'arif al-haqiqiyah*)» (цит. по: [7; 114,115]). Ещё один фрагмент из трактата «Братьев чистоты»: «Знание — это образы познаваемого в душе познающего. Знай, что не бывает знания без обучения и усвоения науки. А обучение — это побуждение, исходящее от души, знающей актуально, к душе, знающей потенциально. Усвоение знания — это восприятие душой форм познаваемого. Знай, что душа воспринимает формы воспринимаемых предметов тройко: во-первых — посредством чувств, во-вторых — посредством доводов, в-третьих — посредством размышления и созерцания» [12; 137].

Из этих двух фрагментов вытекает, что знание выше веры. Вера здесь фактически определяется как доверие к содержанию информации, получаемой от кого-то другого — учителя или пророка. Следовательно, вера выступает как всего лишь предварительная ступень на пути к достоверному знанию. Следовательно, вера «Братями чистоты» толкуется не как религиозный, а как познавательный феномен. Правда, значение веры для человека этим не исчерпывается. В «Послании» сказано: «Так же как человек с помощью богатства обеспечивает себе наслаждение от еды и питья в земной жизни, так с помощью знания он достигает пути к будущей жизни и с помощью веры находит ее» [12; 148]. И эта вера, как можно судить по контексту, есть вера-уверенность в знании этого пути. То есть это светская, познавательная вера.

Таким образом, представители союза «Братья чистоты» более последовательно, чем представители фальсафы проводили разграничение между религией, с одной стороны, и философией и наукой — с другой. А поэтому они разграничивали веру религиозную, духовную веру, и веру гносеологическую. Не случайно их союз был настолько законспирирован, что до сих пор неизвестно, кто в него входил.

Существует третий вариант соотношения веры и знания в арабской философии, в частности, в суфизме. Е.А.Фролова, приводя слова Ибн Рушда: «Те явления, причины которых не воспринимаются, остаются пока неизвестными и должны быть исследованы...», пишет: «Так обозначились в арабско-мусульманской философии две линии в развитии самого знания: линия поступательного движения рационализма и линия его критики [...]. Восторжествовало направление антирационалистическое, интуитивистское, обратившееся к возвеличиванию веровательного начала знания. Наиболее верными его представителями были аль-Газали и суфии» [13].

Суфийская гносеология определена соответствующим ей способом мышления. Это мышление образное, эмоциональное, интуитивное. Знание для суфиев предстает как мистическое озарение, как постижение объекта познания через внутреннюю вспышку, «нур», или свет. Разум человека ограничен, он не способен постичь Божественное, и для этого Бог посылает пророков, святых, просветленных, которые могут через свой богатый духовный опыт свидетельствовать о нем. Суфий обретает это знание, пройдя весь мистический Путь, достигая через стоянки махабба и ма'рифа, состояния фана.

В гносеологии суфизм вносит свой определенный вклад, разрабатывая своеобразное отношение к вере и знанию. В отличие от традиционного богословия, суфизм понимает веру не просто как внешнее выполнение религиозных обязанностей, а как внутреннее переживание истины через сердце, «иман». Вера суфия — это результат постоянного труда над собой, над своими пороками. Вместе с

этим суфий выступает в активном качестве, вера нужна для достижения высшей ступени знания. Знания, конечно, мистического. Это знание находится на высшей ступени достоверности, на уровне хакк ал-йакин — на уровне идентификации, слияния с наблюдаемым, приводящее к полному исчезновению наблюдающего. Это обретается в состоянии экстаза — фана.

Рациональное знание возможно лишь как познание проявлений божественной сущности. Знание выступает здесь как духовное овладение реальностью, основанное на тончайшем наблюдении окружающего мира. Ибн-Араби и аль-Газали, кое в чем соглашаясь со спекулятивной теологией, считали, что рациональное познание способно дать только неполное, приблизительное знание о бытии и Боге. Логическое, рациональное знание применимо для получения знания о внешних, видимых, физических предметах.

Вера выступает как внутреннее убеждение, устремленность к Богу, «иман в сердце». Следствием такого понимания веры и знания является сама нравственная особенность суфизма. Согласно суфизму, ислам — истинное вероисповедание, но не исключительно истинное. Ислам — это знание о Боге и соответствующее этому знанию действие. Однако ни одна вещь не является иной по отношению к Богу и, значит, никакое знание не является иным, нежели знанием о Боге. То же самое относится и к действию: все делается только ради и во имя Бога. Поэтому существенной особенностью суфизма является толерантность. Всякое поклонение есть поклонение Богу и, значит, поклонение Истине, но при обязательном условии, что оно не претендует быть исключительным. Согласно Ибн-аль-Араби, нельзя отрицать истинность ни одного из вероисповеданий: идолопоклонничество древних арабов, религия египтян (коранический Фараон предстает отъявленным врагом единобожия и истинной веры), любые законы и вероучительные своды любых религий — истинны. Напротив, те, кто пытался доказать их безусловную ложность, действовали в ущерб истинному исповеданию. Единственное, что может быть неистинным в любой из религий, — это ее притязание на исключительную истинность и неприятие истинности остальных религий: «У истины много ликов, бери же из них тот, который соответствует настоящему моменту, ведет к безопасности этого мира и незыблемости веры».

В отличие от арабской философии, в Западной Европе еще до появления христианства уже существовала великая философская традиция. Может, преследуя экономические, идеологические цели, народам Западной Европы насильственно навязывалось христианство. Поэтому в средневековой Западной Европе — особенно на первых этапах — придавалось абсолютное значение приоритету веры. Истинность и достоверность приписывались только текстам Ветхого и Нового Завета. В философской традиции средневековой Западной Европы древнегреческая философия была объявлена как ересь, тогда как в арабо-мусульманской философии мы видим сильнейшее влияние древних греков, как рационалистов, так и неоплатоников.

Существует еще одна особенность западно-европейского Средневековья. Если принимать во внимание то, что античное классовое общество, как в Греции, так и в Риме, естественным образом выросло из архаического общества и там имелась глубокая преемственная связь, и в нем отрицалось и переделывалось не заимствованное извне, а свое собственное. Тогда утверждение феодализма являлось навязыванием чуждого способа производства и феодализацией варварских народов Западной Европы. Этот процесс феодализации совпадал с христианизацией, т.е. с обращением языческих, политеистических народов в монотеистическую христианскую веру. Это было дополнительным фактором для настаивания на приоритете веры.

В арабо-мусульманской цивилизации дело обстояло иначе. Во-первых, в самой доктрине ислама акцент был поставлен как на вере, так и на знании. Причем знание здесь возводилось в культ. Веру принимали, но преподносилась она как знание. Вместе с тем арабо-мусульманская цивилизация естественным образом произошла из предшествующего ей состояния, т.е. она не была привнесенной религией, как это обстояло в Западной Европе. Пророк Мухаммед — сам араб и проповедовал на арабском языке. На арабском языке написан Коран и другие священные тексты. Иисус Христос проповедовал на еврейском языке, хотя иудаизм не принял Новый Завет. Все устные проповеди записывались апостолами и впоследствии были переведены на греческий. Христианство стало государственной религией Рима, поэтому языком христианства стала латынь. А.Я.Гуревич писал: «То был сакральный язык, гарант единства веры. Профаны им не владели. Быть грамотным значило знать латынь» [14; 16]. Но простые верующие владели лишь родными языками, а в церкви священник выступал на латыни. «Истины христианства, — продолжает А.Я.Гуревич, — должны были излагаться преимущественно на латыни, и именно на латыни нужно было обращаться к богу. В Европе прочно забыли, что Вульгата есть перевод Библии, и господствовало убеждение, что латынь это и есть тот именно язык, на котором

господь высказал свое учение...» [14; 17]. По мере того, как христианство получало распространение, в разных странах молитву читали на переведенном языке. Например, после закрепления на Руси христианства, молитвы и все священные тексты читаются на русском языке. Другое дело, что язык Библии был законсервирован, хотя в то время как естественный язык претерпевал изменения, церковный оставался неизменным.

А для ислама арабский язык считается языком не только пророка, но и самого Аллаха. Поэтому обращение к Богу должно осуществляться на арабском языке. Поэтому ислам естественным образом вошел в сознание арабов, став их общенациональной религией. И поскольку пророк Мухаммед возвещал на родном языке арабов, то они воспринимали это как передачу им готовых предписаний и знаний. Поэтому от арабов требовалось понимание и усвоение этих сведений. Посвящаемые должны были принимать их на веру, но понимать как знание. Уже в этом усматривается акцент не столько на веру, сколько на знание.

Арабо-мусульманские философы, как отмечает Е.А.Фролова, столкнулись с проблемой веры не столько в своем противостоянии с ортодоксальной религией, сколько «на территории» самой философии. «Рациональное знание, — пишет Е.А.Фролова, — вновь встретилось с верой, но не внешне, как в смысле коллективной веры, недоказуемой до конца, но подтверждаемой опытом и это было раньше при определении функций философии и религии, а внутри самого знания в качестве особого и непременно его измерения. Обращение индивида за критерием достоверного знания к себе, к *cogito*, было осознанием того, что начало знания, какие-то простые достоверности, исходные принципы вытекают из личного переживания, из личной веры (но в то же время осознаваемой как возможное состояние не одного, а многих индивидов) и в этом порождающей доверие к возможностям разума. Вера полагается как основа знания...» [15; 20]. То есть вера здесь есть доверие разуму, вера в возможности разума. Это ярко представлено в воззрениях Ибн-Рушда. Прямо противоположную позицию занимали суфии и поздний аль-Газали. Признавая значимость рационального познания истины, они отдавали предпочтение ее интуитивному постижению. Представители суфизма, борясь с засильем софистики и демагогии навязать всем унифицированную веру, предложили «совершенно иную основу веры, определяемую не кем-то извне, а каждым индивидуальным человеком...» [15; 73]. В этом понимании веры синтезируются и религиозная и познавательная вера. В отличие от тертуллиановской позиции, где источником веры служит исключительно и только Священное писание, для суфия вера — результат собственного опыта. Суфий верит в Бога, как в идеальное Я, в Бога, который в нем и вокруг. Идолопоклонник для суфия именно тот, кто видит Истину только в одном проявлении.

Таким образом, сами социокультурные условия в средневековой западной Европе и в средневековом арабо-мусульманском мире по-разному обусловили необходимость трактовки соотношения веры и знания. Этими условиями следует объяснить и то, что на средневековом арабском Востоке философия сформировалась и расцвела раньше, чем на средневековом Западе. И этими условиями объясняется то, что позиция абсолютного приоритета веры у арабов культивировалась только у ортодоксальных теологов, но не исповедовалась никем из великих арабских философов, тогда как на Западе позиция, характерная для Тертуллиана, находила своих приверженцев в философии еще очень длительное время, вплоть до XX в.

References

- 1 Grigoryan S.N. *Progressive philosophical thought in the countries of the Middle East of the IX–XIV centuries* // The Chosen works of thinkers of the countries of the Middle East by the IX–XIV centuries, Moscow: Sotsekgiz, 1961, p. 3–36.
- 2 Foma Akvinsky // *Anthology of world philosophy*, In 4 t., Vol. 1, Antiquity and Middle Ages philosophy, p. 2, Moscow: Mysl, 1969, p. 824.
- 3 Feuerbach L. *Lectures about essence of religion* // The Chosen philosophical works, Vol. II, Moscow: Politizdat, 1955, p. 755.
- 4 Lock John. *Experience about human understanding*. The book of IV // *Compositions in 3 t.*, Vol. 2, Moscow: Mysl, 1985, p. 3–201.
- 5 Leibniz G.V. *Experiences about God's clemency, freedom of the person and the evil beginning* // *Compositions in 4 t.*, Vol. 4, Moscow: Mysl, 1989, p. 75.
- 6 Stepanyants M.T. *East philosophy*. Introduction course. The chosen texts, Moscow: Prod. East Literature firm of the Russian Academy of Nauka, 1997, p. 71.
- 7 Rouzentel F. *Knowledge celebration. The knowledge concept in medieval Islam*, Moscow: Nauka, 1978, p. 372.

- 8 Al-Kindi. *About the first philosophy* // The Chosen works of thinkers of the countries of the Middle East by the IX–XIV centuries, Moscow: Sotsekgiz, 1961, p. 60.
- 9 Al-Farabi. *About word meanings reason* // Al-Farabi. About reason and science, Alma-Ata: Nauka, 1975, p. 22,23.
- 10 Ibn Hsing. *Danish us (Knowledge book)*, Stalinabad: Tadjhikgosizdat, 1957, p. 280.
- 11 Ibn Hsing. *The chosen works*, Vol. 1, Dushanbe: Irfon, 1980, p. 58.
- 12 *"Brothers of purity". Fragments from "Messages"* // The Chosen works of thinkers of the countries of the Middle East by the IX–XIV centuries, Moscow: Sotsekgiz, 1961, p. 133–160.
- 13 Frolova E.A. *Belief and knowledge problem in the Arab philosophy*, Moscow: Nauka, 1983, p. 72.
- 14 Gurevich A.Ya. *Problems of medieval national culture*, Moscow: Art, 1981, p. 359.
- 15 Frolova E.A. *The relation of the Arab philosophers to a problem of knowledge and belief, science and religion* // Philosophy and religion in the foreign East, Moscow: Nauka, 1985, p. 166.

Ж.И.Дауылбаева, З.Б.Малғараева

Басты философиялық дәстүрлердегі сенім және білімнің арақатынасының негізгі парадигмалары

Мақала білім мен сенімнің сәйкестілігі жөніндегі негізгі парадигмаларды қарастыруға арналған. Білім мен сенімнің әр түрлі сәйкестілігі заманның тарихи-мәдени ерекшеліктерімен байланысты болатыны көрсетілді. Әр заманның өкілдері сенім және білім арақатынасының тақырыбына өз түсінігін берген және сол арқылы әлемнің рухани дамуына өз әсерін тигізген. Сенім және білім арақатынасының өзектілігі қазіргі әлеуметтік ортадағы өзгеріс үрдістердің аталмыш әлеуметтік кеңістіктің, жаңа эпистемологиялық парадигмалар қалыптасуларының жаңашыл әдіснамалық қамтуларын қажет етеді. Авторлар қоғамдық қатынастар үйлесімділігі мәселелері, қажетті амбициялық мақсаттардағы продуктивті когнитивті технологияларды шешу керектігі жайлы айтты.

Zh.I.Daulbayeva, Z.B.Malgarayeva

The main paradigms of a ratio of belief and knowledge in leading philosophical traditions

This article is devoted to the theme of correlation of faith and knowledge. It is a global and eternal theme, taking place on every stage of history. Every new generation carried there own understanding in the specific of this problem, and it influenced on the spiritual atmosphere of that time. The ratio of belief and knowledge is very actual also because modern transformational processes in the social environment demand search of new methodologies of comprehension of this social space, formation of a new epistemological paradigm. The solution of this problem will allow to choose the most productive cognitive technologies for achievement of the ambitious purposes, solutions of problems of harmonization of the public relations.

М.Ж.Жумагулов, Н.С.Акматова

*Национальная академия наук Кыргызской Республики,
Институт философии и политико-правовых исследований, Бишкек (E-mail: nazgulya@mail.ru)*

Особенности развития экологического сознания в условиях современного Кыргызстана

Статья посвящена рассмотрению роли, сущности экологического сознания, основанного на возрождении этноэкологических ценностей, экологических (социоприродных) философов в условиях современного Кыргызстана. Отмечено, что в развитии экологического сознания в современном обществе, Кыргызстане в частности, приоритетной линией является гуманизация, как неотъемлемая парадигма экологического сознания. Она должна признавать не только биосферу как высшую ценность, но и человека как личность.

Ключевые слова: экологическое сознание, человеческое общество, экологическая ситуация, экологический кризис, философское осмысление экологической культуры.

Современная экологическая ситуация (экологическое бытие) вообще в мире представляет собой не что иное, как рассогласованность (несоответствие) между уровнем преобразования природы и глубиной знаний и соблюдением социумом законов природы, учетом их на данном этапе развития. Современная экологическая ситуация — это такое сложившееся в результате предметно-практической деятельности человека состояние окружающей среды (ее систем и подсистем), при котором нарушена полноценная жизнедеятельность общества. Экологическая ситуация, в том числе в Кыргызстане, является результатом человеческого пренебрежения природными изменениями. Конечно, экологическая ситуация имеет чрезвычайно сложные проявления в социальном и природном окружении. Экологические проблемы многообразны по содержанию, характеру, масштабам, факторам (техногенный, социокультурный, социально-экономический, природный и др.). Заметим, что каждая ситуация «уникальна» по своему, в зависимости от особенностей ее проявления. Поэтому такие явления нельзя правильно и объективно оценить, понять и объяснить только посредством отдельных, разрозненных, локальных замеров, исследований. Сегодня необходим принципиально иной, интегральный подход, органически соединяющий в себе аналитические и синтетические логические операции в единстве их синхронических и диахронических аспектов, произведенные на основе обобщения эмпирических данных об экологической ситуации.

Современные экологические проблемы в нашей стране можно оценивать как сложноструктурированное явление, имеющее биосоциальные предпосылки и конкретные уровни экологических нарушений в социоприродной целостности. Тем самым в эпицентре экологических проблем оказывается сам человек.

Экологические бедствия в большинстве своем в реалиях Кыргызстана несут на себе в основном печать социального неблагополучия в обществе, а связанная с этим неразвитость экологического самосознания неминуемо ведет к агрессивно-потребительскому отношению к среде обитания. Например, на территории Кыргызстана есть 35 хвостохранилищ и 25 горных отвалов. Из них 30 хвостохранилищ содержат отходы уранового производства, 5 — с отходами производства цветных металлов. При проектировании и заложении хвостохранилищ не были учтены потенциальные оползни, паводковые или селевые явления. Многие хвостохранилища формировались в пределах населенных пунктов, как Майлуу-Суу, Мин-Куш, Каджи-Сай и др. В случае разрушения хвостохранилищ, особенно в районе г. Майлуу-Суу, произойдет экологическая катастрофа не только на территории нашей страны, но и в соседних республиках. В целях обеспечения их содержания в безопасном состоянии необходимо проведение мероприятий по реабилитации и рекультивации. Работы эти ведутся эпизодически, что связано с недостатком выделяемых средств. В связи с рассмотрением таких экологических проблем возрастает актуальность рассмотрения вопроса о формировании, развитии экологического сознания человека.

Экологическое сознание человека в современном обществе в условиях глобализации находится в постоянном непрерывном развитии, изменении. Экосознание человека, выступая в качестве альтернативы техноэкономическому отношению к окружающему миру, является одним из главных опреде-

ляющих условий социокультурной динамики современного общества. Развитие экологического сознания человека — это постоянная гуманная, «обдуманная» гармонизация взаимоотношений в системе «человек-общество-природа», коэволюционное развитие всех составляющих элементов социоприродной системы. Человеческое сообщество, конечно, давно осознало, что сегодня необходима экологизация не только научного познания, но и всех сфер деятельности человека [1]. В этом плане ответная реакция научного мира состоит в переосмыслении мировоззренческих основ как естественных, так и социальных наук с учетом экологической переориентации всего процесса познания, образования в целом. Итак, сегодня приоритет в преодолении кризиса, предполагающий самосохранение человечества, отдается развитию соответствующих форм сознания, т.е. экологического сознания.

На сегодняшний день все более актуальным становится рассмотрение проблемы ухудшения экологической ситуации, так как связь между вероятной «гибелью» природы и «гибелью» человека очевидна. В области науки и в различных сферах общественной жизни человечество предпринимает попытки и различные меры по урегулированию экологического кризиса. И вполне очевидно, что необходимо формировать новое восприятие, новое видение мира, заключающееся в переоценке ценностей и системы морали, выработывая традиции и приоритеты, ориентируясь на совершенно новые экологические ценности, идеи. Кыргызстан тоже нуждается в создании такой мировоззренческой концепции, которая учитывала бы все особенности развития современной техногенной цивилизации. Очень к месту, по нашему мнению, здесь привести слова Канта: «Надлежащим образом занять свое место в мире и правильно понять, каким надо быть, чтобы быть человеком?» [2].

Мы утверждаем, что решение экологических проблем в условиях антропологического кризиса и сегодня напрямую зависит от формирования, развития экологического сознания, структурирования экологического сознания как рефлексии. В свете отмеченного, естественно, необходимо постоянное наблюдение за всеми изменениями в современной экологической ситуации, уделение особого внимания роли и способам формирования экологического сознания человека в контексте современной глобализации мира. «Наши современные нравственные основы, наш духовный мир и поведение в биосфере, которые сложились в результате естественной эволюции, больше уже не соответствуют тем условиям жизни, в которые погружается общество» [3].

В условиях современного глобализирующегося мира главной особенностью экологического сознания является «экологический императив». Духовный, научный и экологический потенциал общества в целом, проходя через призму социокультурных, экономических, политических реформ, нравственного обновления, отражаясь во внутреннем имманентном мире человека, становится важнейшим фактором решения проблемы оздоровления экологической обстановки и устойчивого развития человечества. При рассмотрении структуры экологического сознания мы должны признать, что в нем, естественно, присутствует нравственная сторона, т.е. человеческая предметно-практическая деятельность должна учитывать социально-экологические идеалы, ценности и согласовываться с ними.

Таким образом, взаимоотношения индивида, личности, общества с природной средой включают определенные этические регулятивные нормы, и применяемые по отношению к человеку этические понятия «добро» и «зло», «ответственность» и «безответственность», «долг» и др. теперь распространяются и на сферу взаимоотношений социоприроды. Развитие современного экологического сознания общества должно быть направлено на эконравственное воспитание личности, включающее весь спектр взглядов (экономических, правовых, нравственных, эстетических) на природный мир, научное обоснование необходимости экологизации материальной и духовной жизни общества.

В условиях глобализации актуальней было бы рассматривать данную проблему, учитывая необходимость целостного подхода к решению экологических проблем в общепланетарном масштабе, но, даже осознавая единство природы и общества, как показывает практика, человечество не может действовать в непосредственной целостности. «Абсолютной гармонии человека с природой препятствует фундаментальный характер диалектического противоречия между этими двумя частями единой системы». В настоящее время происходит переосмысление многих ценностных ориентаций человека с точки зрения гармоничного взаимодействия общества и природы. В связи с этим у системы образования, научного экологического знания развивается социокультурная функция — воспроизводство у людей ценностей экогуманитарной культуры, системного научного мировоззрения, адекватно отражающая место человека в общественной жизни и социоприродной целостности. Н.Н.Моисеев писал: «Вероятно, необходим какой-то компромисс между «невмешательством» и «покорением» природы: воздействовать на биосферу, адаптируя ее к нашим целям и потребностям, и сами эти цели и потреб-

ности адаптировать к возможностям биосферы, меняя многие привычные стандарты. Вот такое взаимное приспособление и понимается сегодня под коэволюцией человека и биосферы».

В развитии экологического сознания в современном обществе, в Кыргызстане в частности, приоритетной линией является гуманизация, поскольку адекватная оценка экологической ситуации в современном мире уже показала, что выход из кризисного состояния заключается в поиске новых парадигм устойчивого развития человечества, в непрерывном воздействии на сознание людей и его изменений, в формировании культуры гуманной, ориентированной на экологическую этику. В данном аспекте гуманизация, как неотъемлемая парадигма экологического сознания, должна признавать не только биосферу как высшую ценность, но и человека как личность. Таким образом, гуманизм на протяжении исторического бытия был и остается ведущей мировоззренческо-экологической ориентацией человечества, способной обеспечить экологическую культуру народа.

Развитие современного экологического сознания, безусловно, должно включать идеи о сохранении устойчивости биосферы как непреходящей человеческой ценности, о постоянных поисках способов урегулирования социоприродных противоречий и, что особенно важно при рассмотрении данной проблемы в Кыргызстане, возрождении и использовании аксиологического содержания этнокультурных традиций природопользования кыргызов. В этом плане необходимо возрождение, развитие и усвоение гуманистических ценностей культуры, в которых сконцентрированы целые комплексы высших идеалов, целей и ориентаций, выработанных еще кочевыми кыргызскими племенами.

Через интеллектуализацию, рационализацию процесса предметно-практической жизни общества, в целях сохранения гуманистических основ бытия с учетом этнокультурных ценностей, можно способствовать развитию экосознания личности.

Философское осмысление экологической культуры в целях достижения качественно нового состояния во взаимодействии человека и природы входит в круг важнейших задач, определяющих перспективы человеческого бытия в условиях глобализации, когда личностное осознание социоприродных противоречий актуализирует необходимость изменения ориентиров последующего общественного развития. Это предполагает определение аксиологического содержания экологической культуры, ее системообразующих компонентов, в частности, экологического сознания. Аксиологическое содержание экологического сознания состоит в усвоении ценностей, норм, принципов, этнических экологических традиций древних кочевников (кыргызов), в развитии ценностных ориентаций, гуманистических принципов и мировоззренческих установок. В этом аспекте концептуальное исследование социоприродного бытия в новом геополитическом пространстве приобретает все более новое звучание, размах, открывая различные стороны неразрывной связи между судьбой человечества и планеты, особо подчеркивая ее социально-экологические аспекты, возрождая на новой основе инновации архаического экологического сознания кыргызов об общности жизни человека и природной среды.

Экологическое сознание как составная часть общечеловеческой культуры является не только совокупностью духовно-нравственных ценностей, созданных людьми, но и специфическим для каждого периода истории способом адаптации этноса (народа) к экосистемам и организации их жизнедеятельности, определенным приемом разрешения противоречий существования и функционирования общества с учетом данности природной целостности. Экологическое сознание как сложное образование выражает динамику, изменчивость в исторической преемственности этапов функционирования, становления, взаимодействия общества и природы, т.е. его формирование обусловлено особенностями природного, социально-экономического, социокультурного окружения, национальным менталитетом, образом жизни и т.д. Поэтому в современной философии возник обостренный интерес к экологическому сознанию как к фактору не только социального, но и социоприродного развития.

Становится очевидным, что экологическое сознание и его ценности содержательно изменчивы и имеют конкретно-исторический характер, выражают заинтересованно-деятельные, рационально-иррациональные отношения людей к природному бытию. Об этом свидетельствует диалектика человеческой цивилизации, в частности народов Востока, в контексте гуманистического направления субъект-объектных отношений. Раннее осознание кыргызским народом возможных экологических проблем в контексте социокультурного развития – уникальное явление в мировой духовной культуре. У кыргызского народа издавна сложились определенные формы взаимодействия с природной средой: номадические и оседлые виды этики и экономики, отношения к природе, которые необходимо возродить в новых условиях и на новой основе. В этой связи особую значимость приобретает историко-

логический анализ сущности экологического сознания наших предков в контексте развития номадической цивилизации.

Богатая, уникальная система экологического сознания кочевых кыргызов нашла адекватное выражение прежде всего в обыденном мировоззрении, мифологии, мифо-религиозном видении мира кочевниками. Данная система, показывая уровень развития мироощущения, мировосприятия и миропонимания номадов, разворачивается в цивилизационном пространстве и социальном времени. При этом усложняется не только имманентная, но и мировоззренческая сущность протофилософской формы экологического сознания кыргызов, в которой содержатся социокультурно значимые экологические философемы [4].

Отсюда историко-философский интерес к сущности экологического сознания древних кыргызов вызвал, с одной стороны, необходимость системного усвоения общечеловеческих и национальных, этнических, духовных (в том числе экологических) ценностей, а с другой — практикой экологизации различных сфер человеческого бытия, дальнейшего использования социоприродных философем в подходе к решению экологической проблемы.

На основе отмеченного выше изучение интересующей нас проблемы должно рассматриваться сквозь призму времени, и внимание должно акцентироваться на раскрытии генезиса и сущности, особенностей экологического сознания кыргызского народа. Можно констатировать, что рассмотрение сущности протофилософской формы экологического сознания кыргызов в контексте исторического бытия номадов оказывается разработкой сравнительно новой и, вследствие этого, весьма далекой от обстоятельных и тем более общепризнанных, устоявшихся решений.

Экологическое сознание древних кыргызов, воплощая в себе глубинный смысл человеческого существования, гуманистические ценности, мировоззренческие парадигмы, соотношения общечеловеческого и национального, этнического и этического с учетом конкретно-исторически детерминированного отношения людей к природной действительности, представляет собой диалектическое единство экологемы, экосистемы и философемы. Богатое и сложное содержание протофилософской формы экологического сознания кыргызов как ядро обыденно-традиционного мировоззрения кочевников, его предрелигиозные экспликации придают новый смысл и значение самым различным сферам человеческой жизнедеятельности и выражают меру их экологизации в процессе развития мировой цивилизации. Все отмеченное выше объясняется особым типом экоментальности, которая больше опиралась на принцип гармоничного отношения к природе.

В современном Кыргызстане экологические движения развиваются достаточно активно, но в сельской местности подобная деятельность почти отсутствует. Здесь как раз необходимо и актуально обращение к истокам архетипов экологического сознания кыргызов, что дает возможность выделить самобытность, особенность парадигм экологического мышления в сравнении с другими народами.

Таким образом, необходимо в целях решения экологических проблем решить следующие задачи:

- 1) формирование и развитие экологического сознания в обществе, ориентируясь при этом на этноэкологические традиции и ценности кочевого кыргызского народа;
- 2) общественность должна быть вовлечена и активно участвовать во всех процедурах принятия решений по вопросам окружающей среды;
- 3) граждане страны должны иметь права на свободный доступ к информации по охране окружающей среды.

References

- 1 *The interaction of society and nature*, Moscow: Nauka, 1986, p. 173.
- 2 Kant I. *Appendix to "Observations on the sense of the beautiful and the sublime"* // Vol. 6 t., Vol. 2, Moscow: Mir, 1964, p. 204.
- 3 Moiseev N.N. *Universe. Information. Society*, Moscow: Sustainable World, 2001, p. 17.
- 4 Moiseev N.N. *Once again, the problem of co-evolution* // Problems of Philosophy, 1998, № 8, p. 28.

М.Ж.Жумагулов, Н.С.Акматова

Қазіргі заманғы Қырғызстан жағдайындағы экологиялық сананың даму ерекшеліктері

Мақала қазіргі заманғы Қырғызстанның жағдайындағы философтардың этноэкологиялық және экологиялық (әлеуметтік табиғи) құндылықтарды жандандыруға негізделген экологиялық сананың ролін, мәнін қарастыруға арналған. Қазіргі заманғы қоғамдағы экологиялық сананың дамуындағы, оның ішіндегі Қырғызстанда басымдылықты тізбекке экологиялық сананың бөлінбес парадигмасы ретінде тек биосфераның құндылығын ғана мойындамау керек, сонымен қатар тұлға ретіндегі адамды да мойындау қажеттігі жөнінде айтылған.

M.Zh.Zhumagulov, N.S.Akmatova

Features of the development of environmental awareness in today's Kyrgyzstan

The article considers the role and essence of environmental consciousness, based on reviving ethnoecological values, environmental (socio-natural) philosophy in modern Kyrgyzstan. In the development of environmental consciousness in the modern society, Kyrgyzstan, in particular, the priority is to humanize the line as an essential paradigm of environmental consciousness, must recognize the value of not only the biosphere as a supreme value, but also as human beings.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТИ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

УДК 101.3. 305 (055.1)

А.К.Эшиев, К.Асанова, Б.М.Исаков, Н.К.Нарматов

*Жалал-Абадский государственный университет, Кыргызстан
(E-mail: asylbekeshiev@gmail.com)*

Биологические факторы трансформации маскулинности

В статье показано, что в структуре современных маскулинностей наблюдаются статусные противоречия нормативным ожиданиям, вызванные глобальными трансформациями, иначе названные кризисом маскулинности, имеющие несколько этапов, одним из которых является конец XX – начало XXI вв. Отмечено, что пол является значимым фактором и зависимой переменной в здоровье населения, наряду с социальным классом, возрастом, этничностью, расой. Выделено особое значение культурных практик и психологических установок в отношении здоровья. Доказано также, что на него влияют уровень дохода и образования, характер занятости, этническая принадлежность и гражданство. Авторами дан анализ биологического фактора трансформации маскулинности.

Ключевые слова: маскулинность, трансформация маскулинности, биологические факторы трансформации маскулинности, гендерный состав населения, средняя продолжительность жизни, кризисный центр.

В настоящее время в научной литературе есть немало монографий и статей, посвящённых трансформации, кризису маскулинности, изменению традиционной роли мужчины в семейной жизни. Приступая к рассмотрению данного вопроса, отметим, что современные мужчины оказываются перед лицом множества экономических, политических и культурных вызовов, а формы их поведения и представления о нормах стремительно меняются. Безусловно, в структуре современных маскулинностей наблюдаются статусные противоречия нормативным ожиданиям, вызванные глобальными трансформациями, и, по нашему мнению, пришло время пристальнее взглянуть на происходящие в обществе процессы.

С.Орлянский пишет, что причин трансформации маскулинности в современном обществе немало, и выделил основные — биологическую, социокультурную, психологическую. Остановимся на каждой из них детальнее [1].

Самыми яркими представителями биологической школы были Б.Ц.Урланис и В.А.Геодакян, которые объясняли причины трансформации мужчин с биологической и медицинской точек зрения, увязывая этот процесс с повышенной смертностью мужчин, подверженностью новым заболеваниям. Они сделали попытку доказать, что мужчины являются «слабым полом».

Статья Б.Урланиса «Берегите мужчин» [2] получила широкий общественный резонанс в 1970-е гг. В статье автор обратил внимание на вопрос повышенной смертности мужчин, что связано с тем, что коэффициент смертности мужского пола превышает коэффициент смертности женского на равных возрастных промежутках жизнедеятельности [3; 116].

Автор выделил причины сверхсмертности мужчин:

1) наибольшее количество случаев насильственной смерти среди молодых мужчин, чем среди женщин;

2) несчастные случаи, являющиеся главной причиной смерти мужчин во многих возрастных группах, особенно среди молодёжи, связанные с увлечением мотоциклами, автомобилями, занятием экстремальными видами спорта и т.д.;

3) преждевременное старение мужского организма, которое является не физиологическим, а патологическим;

4) повышенная мертворождаемость мальчиков в сравнении с девочками и смертность мальчиков до одного года;

5) склонность мужчин к вредным привычкам: алкоголизму, курению, неумеренности в еде [3; 124,127].

К примеру, в Кыргызстане более половины мужчин злоупотребляют курением. Судя по опросам, проведенным в 2006 г., 73% мужчин в возрасте от 25 до 45 лет злоупотребляют курением. Если взять возрастной период от 18 лет и до пенсионного возраста, то курящие среди них составят более 50 %. Среди женщин процент курящих составляет 12%. Спустя 6 лет ситуация не улучшилась. Таким образом, приходим к выводу, что в Кыргызстане, как и в любой развивающейся стране, в последнее время отмечается увеличение количества курящих [4].

На сайте «The Men's Almanac» — мужского электронного журнала мы нашли статью «XXI век — эпоха нарушения прав мужчин», в которой говорится, что «ни одна международная декларация или закон, принятые в различных странах мира, не были направлены на защиту прав мужчин. А может права мужчин просто ни в чем не нарушаются? или все же нарушаются? Судите сами:

- мужчин принуждают служить в армии;
- мужчин лишают или ограничивают в отцовских правах;
- мужчины лишены репродуктивных прав, то есть прав на желанное отцовство;
- мужчины позже уходят на пенсию;
- мужчины за одни и те же преступления получают большее наказание;
- мужчины чаще подвергаются всем видам насилия;
- мужчины меньше живут» [5].

Также в статье отмечено: «О том, что мужчины рано умирают и чаще заканчивают жизнь самоубийством, знают многие, но никогда положение мужчин не рассматривалось и не анализировалось комплексно. Вряд ли вы где-нибудь найдете более-менее полную картину положения мужчин, список ниже — лишь слабая попытка закрыть эту брешь.

- Средняя продолжительность жизни мужчин на 12 лет меньше, чем у женщин.
- Ежегодно более одного миллиона мужчин умирают от болезней сердца и сосудов, что примерно в десять раз больше, чем женщин.
- Смертность мужчин в молодом возрасте (15–24) в три раза превышает смертность женщин.
- В возрасте семидесяти лет и более количество мужчин в четыре раза меньше, чем женщин.
- От травм, полученных на производстве, мужчин погибает в десять раз больше, чем женщин.
- От всех видов насилия мужчин погибает в два раза больше, чем женщин.
- Ежегодно заканчивающих жизнь самоубийством мужчин в шесть раз больше, чем женщин.
- 70% страдающих наркоманией — мужчины (обычно молодые мужчины).
- 80% больных СПИДом — также мужчины.
- 85% всех бездомных — мужчины.
- Мужчины составляют 95% всех обитателей тюрем» [5].

Считаем, что данные Урланиса о причине сверхсмертности мужчин говорят о наблюдении явно угрожающей тенденции увеличения мужской смертности над женской, о сокращении средней продолжительности жизни мужчин относительно женщин. Согласно данным из общего количества младенческой смертности на 1000 родившихся на мальчиков приходится 25,4 случая, что составляет 56%; на девочек — 20,1, или 44% [4]. Что касается детской смертности по полу (число умерших детей в возрасте до 5 лет на 1000 родившихся), то картина не более утешительная: мальчики — 29,2; девочки — 23,6 [4]. В Кыргызстане число родившихся и умерших по полу имеет следующие показатели: родившиеся мужчины — 74788, женщины — 71325, умершие мужчины — 20372, женщины — 15802 [4].

Б.Урланис приводит данные о том, что средняя продолжительность жизни мужчин в СССР в 1968–1971 гг. составляла 64,5 года, а женщин — 73,5: следовательно, мужчины жили на 9 лет меньше женщин [6].

Для сравнения: в современном Кыргызстане средняя продолжительность жизни женщин 73 года, мужчин — 65 лет. Разница составляет 8 лет. При этом ожидаемая продолжительность жизни при рождении по полу составляет у мужчин 65,3 года, у женщин — 73,5. Таким образом, разрыв — 8,2 г. [4].

Соответственно, можно сделать вывод о том, что средняя продолжительность жизни мужчин в середине — конце 80-х г. XX в. была намного выше, чем к концу XX — началу XXI вв. На наш взгляд, это связано с результатами антиалкогольной кампании. В то время, когда резко сократился выпуск алкогольной продукции и в несколько раз выросли на неё цены, снизилось потребление алкоголя. Также велась активная пропаганда здорового образа жизни. Мы помним информации о том, как на многих предприятиях регулярно проводились спортивные мероприятия, было множество спортивных объединений, клубов и кружков, где дети и взрослые могли повышать уровень физического развития.

В Кыргызстане средний возраст населения по полу у мужчин — 26,3 года, у женщин — 28,1 года. Разница составляет 1,8 г. Дисбаланс полов отмечается после 35-ти лет, и в возрастах старше 80-ти численность женщин более чем в 2 раза, чем мужчин. Основную часть жителей старше трудоспособного возраста составляют женщины, так как продолжительность их жизни больше, чем мужчин. Кроме того, пенсионный возраст женщин наступает на пять лет раньше. В начале 2011 г. доля лиц старше трудоспособного возраста среди мужского населения составляла 4,1 %, среди женщин — 8,9 % [4].

Мы, несомненно, согласны с мнением Б.Урланиса, что настало время, когда охрану материнства надо дополнить охраной отцовства. Мужчины должны стать предметом особой заботы специальных лечебно-профилактических учреждений. Необходимо создать наряду с женскими консультациями мужские, которые будут способствовать повышению продолжительности жизни мужчин в нашей стране [6; 137].

Если посмотреть на статистику Кыргызстана, число умерших от болезней нервной системы составляет у мужчин 283, у женщин — 217; от болезней системы кровообращения у мужчин — 8828, у женщин — 8816; от травм и других внешних воздействий у мужчин — 3145, у женщин — 809 [4]. Б.Урланис пишет что современная структура причин смерти мужчин старше 45 лет характеризуется преобладанием хронических болезней, требующих для своего успешного лечения раннего распознавания [8].

Одним из методов решения проблемы Б.Урланис видит в том, что в мужских консультациях должна быть развёрнута работа по сплошной диспансеризации мужчин старше 45 лет. Это так называемая первичная профилактика, назначение которой — предупреждение заболевания среди здоровых людей, тех, кто ни на что не жалуется и к врачу не обращается [6].

Добавим, что в отличие от Кыргызстана во многих странах мира созданы кризисные центры и общественные организации для мужчин, основной целью которых является оказание им психологической, юридической, социальной и медицинской помощи.

В.А.Геодакян выделил два потока информации о мужчинах — генеративный и экологический. Генеративный (передача генетической информации из прошлого в будущее) он связывает с женским полом (консервативным), а экологический (информация от среды, из настоящего в будущее) — с мужским (оперативным). В связи с этим, отмечает автор, у мужчин и у женщин по-разному происходит адаптация в меняющихся условиях. Женщины приспосабливаются к ситуации, а мужчины выходят из неё, находя новое решение. Мужчины берутся за новые, требующие поиска неординарные задачи, а женщины доводят решение знакомых задач до совершенства [7; 60–69].

По мнению исследователя, приписывая женскому полу консервативную миссию, а мужскому — оперативную, теория связывает эти параметры популяции с условиями среды и эволюционной пластичностью вида. В стабильной (оптимальной) среде, когда нет необходимости ничего менять, сильны консервативные тенденции, а эволюционная пластичность минимальна. В движущей (экстремальной) среде, когда требуется повысить пластичность, усиливаются оперативные тенденции [3; 61].

Согласно Геодакяну, у женского пола более широкая норма реакции, которая позволяет ему (полу) за счёт модификационной пластичности покинуть зоны отбора, сохранить и передать потомству весь спектр исходных генотипов. У мужчин же узкая норма реакции заставляет его (пол) остаться в зонах элиминаций и подвергнуться интенсивному отбору. Поэтому мужской пол передаёт следующему поколению только узкую часть исходного спектра генотипов, максимально соответствующую условиям среды в данный момент [7; 61,62].

Далее Геодакян пишет о том, что мужчины всегда и везде первыми осваивали все профессии, виды спорта. Но мужской пол обладает авангардной ролью не только в освоении различных видов деятельности, но и в подверженности различным заболеваниям и мутациям. Кроме того, мужской пол чаще подвержен «новым» болезням, или, как их еще называют, болезням века, цивилизации, урбанизации: атеросклерозу, раку, шизофрении, СПИДу, а также социальным порокам: алкоголизму, куре-

нию, наркомании, азартным играм, преступности и т.д. Но у мужчин преобладают творческие способности, пространственное воображение, абстрактное мышление, юмор. Выдающиеся учёные, композиторы, художники, писатели, режиссёры в основном мужчины, среди женщин же много исполнителей [7; 67].

Таким образом, исходя из изложенного выше, приходим к выводу, что средняя продолжительность жизни мужчин намного меньше средней продолжительности жизни женщин, что обусловлено не только увлечением вредными привычками и более частыми среди мужчин несчастными случаями, но и тем, что мужской пол является наиболее подверженным воздействию различных неблагоприятных условий, как внешних, так и внутренних. Согласно с мнением представителей биологической школы о том, что мужчин необходимо защищать не только от внешних воздействий окружающей среды, но и от самих себя, и именно мужской, а не женский пол является «слабым».

Что касается гендерного состава населения Кыргызстана, то численность всего населения составляет 5477620 человек, из них мужчин — 2703688, женщин — 2773932. И интересно, что постепенно, с возрастом, это соотношение меняется, о чем свидетельствует кыргызская статистика. Приведем соответственно следующие цифры: до 4 лет общее количество населения составляет 627 320, из них мужчин — 320314, женщин — 307314; в возрасте 20–24 года общее количество населения 598084, из них мужчин — 299313, женщин — 298771; в возрасте 40–44 года общее количество населения — 323470, из них мужчин — 158341, женщин — 165129; в возрасте 55–59 лет общее количество населения — 178436, из них мужчин — 82131, женщин — 96305; в возрасте 65–69 лет общее количество населения — 55927, из них мужчин — 24388, женщин — 31539; в возрасте 75–79 лет общее количество населения — 49488, из них мужчин — 18963, женщин — 30525; в возрасте 100 лет и старше общее количество населения — 425, из них мужчин — 53, женщин — 372 [4].

Как известно, охрана здоровья населения является основной целью политики здравоохранения, реализуемой в государственных программах, принимаемых решениях, в практике работы медицинских учреждений. Считаем, что если социальные права закреплены кыргызским законодательством, как и законами многих стран, то большое значение имеют гарантии оказания своевременной медицинской помощи, качественного медицинского обслуживания всего населения. При этом нужно обращать внимание на различия по полу, возрасту, этничности, социальному статусу, социальные условия, которые дифференцируют эти группы населения по уровню здоровья.

Мы уже отмечали о том, что гендерная специфика здоровья населения стала предметом анализа научных исследований с конца XX в. Для того чтобы представить гендерно-специфическую картину заболеваемости, попытаемся проследить различия фактических показателей нарушения здоровья у мужчин и женщин. Анализ международной статистики помогает оценить факторы риска для здоровья женщин и мужчин. Ситуация в Кыргызстане, конечно, имеет свои особенности, тем не менее существуют универсальные для населения всего мира корреляции пола и здоровья.

Следуя анализу Н.С.Григорьевой, разберем вопрос о том, насколько различия в здоровье мужчин и женщин определяются образом жизни и иными социальными причинами, а не сугубо физиологическими факторами. Как пишет автор, в большинстве стран мира регистрируется низкая продолжительность жизни и высокий уровень смертности мужчин во всех возрастах, поэтому межполовые различия смертности обсуждаются в первую очередь многими демографами и социологами. Только в четырех странах мира регистрируется равная продолжительность жизни у мужчин и женщин или даже несколько большая продолжительность жизни мужчин – Бангладеш, Индия, Мальдивы и Непал [9].

Считаем, что показатели заболеваемости населения не отражают полной реальности, а представляют лишь приблизительную оценку. Ведь многие заболевания остаются незарегистрированными по различным причинам, например, из-за отсутствия доступа к медицинской помощи, пренебрежительного отношения населения к своему здоровью и др.

Что касается смертности, то, по нашему мнению, анализируя его показатели, нужно рассматривать также такие данные, как качество медицинских услуг, уровень жизни населения, социальные гарантии в области здравоохранения, способность женщин и мужчин управлять своей жизнью, справляться с рисками, вести здоровый образ жизни и др.

Считаем, что именно пол человека — один из важных факторов и зависимая переменная в здоровье населения. Также немаловажными факторами являются такие, как доступ к своевременной и качественной медицинской помощи, удовлетворительное функционирование системы здравоохранения, развитость медицинской инфраструктуры и, конечно, возможность населения оплатить высококачественные методы лечения и профилактики болезней.

Таким образом, по мнению исследователей, пол индивида, уровень дохода и образования, характер занятости, а также этническая принадлежность и гражданство во многом определяют состояние и прогноз здоровья. Положение индивида в социальной системе во многом объясняет качество его здоровья, и свидетельства социальной стратификации здоровья могут быть обнаружены в любом обществе. К примеру, в Кыргызстане, как во многих странах, давно признано, что туберкулез считается социальной болезнью. Цифры показывают, что средняя смертность от туберкулеза по полу (количество человек на 100 000 населения) составляет среди мужчин — 423, среди женщин — 180 [4].

Рассмотрев биологические факторы трансформации маскулинности, мы пришли к следующим выводам:

1. Жесткое определение границ мужской роли ведет к нарастанию тревоги, что часто проявляется в чрезмерных усилиях быть маскулинным, в паническом страхе делать что-то женское. В результате мужская идентичность формируется, прежде всего, как результат отождествления себя с некоторой статусной позицией, или с социальным мифом, «каким должен быть мужчина». В структуре современных маскулинностей наблюдаются статусные противоречия нормативным ожиданиям, вызванные глобальными трансформациями, иначе названные кризисом маскулинности, который имеет несколько этапов, одним из них является конец XX – начало XXI вв.

2. Одна из множества причин трансформации маскулинности в современном обществе — биологические факторы, повышенная смертность мужчин, подверженность новым заболеваниям, угрожающая тенденция превалирования мужской смертности над женской, сокращение средней продолжительности жизни мужчин относительно женщин. Представители биологической школы считают, что мужчин необходимо защищать не только от внешних воздействий окружающей среды, но и от самих себя. Они считают, что именно мужской пол, а не женский является «слабым».

3. Пол является одним из значимых факторов и зависимой переменной в здоровье населения, наряду с принадлежностью к социальному классу, возрастом, этничностью, расой. Особое значение приобретают культурные практики и психологические установки в отношении здоровья. Уровень дохода и образования, характер занятости, а также этническая принадлежность и гражданство во многом определяют состояние и прогноз здоровья. Положение индивида в социальной системе во многом объясняет качество его здоровья. Свидетельства социальной стратификации здоровья могут быть обнаружены в любом обществе.

4. Эталоны мужского здоровья и мужской силы не в меньшей степени романтизированы и требуют жертв. В результате мужчины терпят боль, подчиняясь культурным требованиям: не замечать болезнь, работать без отдыха, не жаловаться, не обращаться к врачам по «пустякам» и др. В нашем обществе многие мужчины не могут обеспечить свои семьи так, как они считают необходимым, при этом они должны постоянно играть диктуемую роль «агрессивной мужественности». Все это создает значительный эмоциональный и психический стресс.

5. Не менее важным является то, как гендерные проблемы воспринимаются на уровне микрополитик, в ежедневной практике учреждений медицинского и социального обслуживания. В связи с этим необходимо ставить на повестку дня задачи по улучшению здоровья населения, что требует наличия политической воли, законодательно закрепленных решений и практической деятельности по их исполнению. В здравоохранении необходим гендерный подход, т.е. учет гендерных различий при анализе системы здравоохранения и формировании политики в области охраны здоровья. Проблемы здоровья должны поменять свой масштаб и выйти из области компетенции только Министерства здравоохранения. Они должны стать одними из первоочередных вопросов и для социально-экономической политики.

6. Также считаем, что государственная политика в области здравоохранения, как главный компонент социальной политики, должна использовать гендерный подход, который необходим на всех этапах реализации данной стратегии проводимых реформ, начиная от оценки общей ситуации и кончая законодательством.

References

- 1 Orlyansky S.A. *Transformation of the traditional way of men in contemporary culture: Ouch. benefits*, Stavropol: News Bureau, 2009, p. 64.
- 2 Uralnis B.C. *Take care of men* // Literary Gazette, 1978, June 7.
- 3 Uralnis B.C. *The evolution of life expectancy*, Moscow: Statistics, 1978, 302 p.
- 4 The Men's Almanac — male online magazine / <http://web.worldbank.org>

- 5 The Men's Almanac — male online magazine / <http://menalmanah.narod.ru/menrights.html>.
- 6 Uralnis B.C. *Again, take care of men* // Favorites, Moscow: Eureka, 1985, p. 229,230.
- 7 Geodakyan V.A. *Theory of evolution of sex* // Nature, 1991, № 8, p. 121.
- 8 Cohn J.S. *Russian man and his problems* // Gender kaleidoscope. Course of lectures, Moscow: Aletheia, 2002, p. 230.
- 9 Grigorieva N.S. *Gender Dimensions of Health* // Theory and Methodology of gender studies: a course of lectures, Moscow: MCGS, 2001, p. 252.

А.К.Эшиев, К.Асанова, Б.М.Исаков, Н.К.Нарматов

Маскулиндік өзгеруінің биологиялық факторлары

Мақалада қазіргі заманғы маскулиндіктің құрылысында жаһандық өзгерістердің ықпалынан туындаған нормативтік тосуларға статустық карама-қайшылықтар бақыланатындығы айтылды, алайда маскулиндік дағдарысы бірнеше кезеңдерден тұрады, олардың бірі ретінде XX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың басы аталады. Жыныс әлеуметтік тап, жас ерекшелік, этникалық, нәсілмен қатар тұратын халықтың денсаулығындағы ауыспалылыққа байланысты болатын маңызды факторлардың бірі болып, денсаулыққа қатысты мәдени практикалар мен психологиялық нұсқамалар ерекше мазмұнға ие болады, табыс пен білім деңгейі, жұмыспен қамтылу сипаты, этникалық шығу тегі мен азаматтығы көбінесе оның денсаулығының жағдайын анықтайтын болады. Авторлар маскулиндіктің өзгеруіндегі биологиялық фактор туралы жайлы сөз қозғады.

A.K.Eshiyev, K.Asanova, B.M.Isakov, N.K.Narmatov

Biological factors of transforming of masculinity

The article points out that the structure of modern masculinity observed status contradictions regulatory expectations due to global transformations, otherwise called crisis of masculinity, has several phases, one of which is the end of XX – beginning of XXI century. Gender is one of the significant factors and the dependent variable in health, along with social class, age, ethnicity, race. Are particularly important cultural practices and attitudes towards mental health, income, education, occupation, and ethnicity and nationality largely determine the health status and prognosis. The article refers to a biological factor transformation of masculinity.

А.К.Эшиев, С.Термечикова, К.А.Тойгонбаева

*Жалал-Абадский государственный университет, Кыргызстан
(E-mail: asylbekeshiev@gmail.com)*

Экономические аспекты трансформации маскулинности

Статья посвящена анализу экономических аспектов трансформации маскулинности. Отмечено, что в кыргызском обществе происходит немало изменений во всех сферах жизни, которые стали одним из факторов трансформации маскулинности. Среди главных авторов выделены экономические факторы. Указано, что огромные изменения в экономике после распада СССР, переход на рыночные отношения значительно повлияли на систему гендерного разделения труда. Определено, что, стремясь быть успешным во всех сферах жизни, мужчина испытывает все большее давление со всех сторон. Авторами статьи сделан вывод о том, что происшедшие перемены не повергли многих мужчин в так называемый кризис маскулинности.

Ключевые слова: гендер, гендерные исследования, «мужские» исследования, маскулинность, трансформация маскулинности, экономические факторы трансформации маскулинности, гендерные стереотипы, гендерные роли.

Культура общества с давнего времени вызывала и вызывает огромный интерес у различных исследователей, в том числе занимающихся вопросами гендерных отношений. Зарождение первой волны феминизма в конце XVII в. способствовало росту исследований вопросов взаимоотношений мужчин и женщин в обществе. Начиная с середины XX в. в европейских странах появляются общественные организации, в основном созданные женщинами, видевшие свою цель в изменении отношения между мужчинами и женщинами. Таким образом они старались поднять проблемы женщин, обратить на них внимание общества, изменить общественное мнение по данному вопросу. Эти процессы являются началом процесса развития гендерных исследований, и «женских» исследований (women's studies) в частности. Все это вызвало огромный общественный резонанс в связи с тем, что в научном обществе начали появляться мнения о понижении социокультурного статуса мужчин. Начинают подниматься вопросы о мужской идентичности, о различных тенденциях изменения социальной роли мужчин, о кризисе маскулинности, новом месте и роли мужчин в обществе. Таким образом, в конце XX в. постепенно появляются исследования в области гендерологии, которые начали развиваться в двух направлениях: «женские» исследования (women's studies) и «мужские» исследования (men's studies).

Но все же в современных гендерных исследованиях «женские» исследования составляют подавляющее большинство публикаций по отношению к «мужским» исследованиям. Мы вынуждены отметить, что тема маскулинности интересовала немногих ученых, занимающихся гендерными исследованиями. На наш взгляд, это связано с тем, что мужская тема, как в гендерных исследованиях, так и вообще в научном дискурсе, представлена недостаточно широко и полно и требует дополнительного внимания и освещения. Также другим фактором недостаточного внимания тематике мужчин, маскулинности, мужественности стал феминистский дискурс, сформировавший устойчивое убеждение, что женщины являются наиболее дискриминируемой группой, с огромным количеством политических, экономических, правовых и множества других проблем.

Сегодня в постсоветском пространстве «мужские» исследования постепенно становятся важной частью современных гендерных исследований, интерес к ним все возрастает. «Мужские» исследования в постсоветской, и особенно в кыргызской, науке находятся на начальном этапе развития, характеризующемся, прежде всего, накоплением эмпирического материала. Постепенно накапливается объём знаний о феномене маскулинности и происходящих в этой сфере трансформациях, что требует обстоятельного научного анализа, поскольку теоретико-методологические основы этой отрасли знаний только формируются. На наш взгляд, отчасти это связано с осознанием не меньшей, чем у женщин «проблематичности» и неоднозначности мужской идентичности, новыми культурными и социальными вызовами маскулинности, обнаружением не маскулинности, а множества маскулинностей и выдвиганием на передний план новых ненормативных, альтернативных форм.

Что касается Кыргызстана, то в отечественной науке практически отсутствуют работы, посвященные анализу социокультурной трансформации роли мужчин в современном обществе. Другими

словами, налицо общественный заказ на всестороннее исследование и восполнение имеющегося пробела в гендерных исследованиях – изучение трансформации места, роли и образа мужчины в современном обществе.

В конце XX – начале XXI вв. определились новые приоритетные направления в сфере общественных отношений, и на этом фоне намечаются векторы трансформации мужчин и женщин как членов современного урбанизированного и политизированного общества.

В данной статье мы поставили цель — проследить трансформацию места, социальной роли мужчины в обществе и определить угол ее сдвигов.

Как известно, культура — это набор отношений, ценностей, убеждений и форм поведения, разделяемых группой людей и передаваемых из поколения в поколение с помощью языка или другого средства коммуникаций. Современные исследователи всё больше осознают потребность кросс-культурного подхода. И в этом мы видим следующие причины:

1) наука стремится быть универсальной, и нам необходимы кросс-культурные исследования, чтобы выяснить, верны ли наши результаты для других культур;

2) желание избежать предположения, что если что-то распространено в нашей культуре, то оно является «нормальным» и типичным для всего человечества;

3) значение культуры: ведь наше поведение и наши мысли подвержены её влиянию, а кросс-культурная методика поможет определить, до какой степени различные процессы меняются под влиянием разных культур.

С момента приобретения независимости в кыргызском обществе, как и во всех постсоветских странах, происходит немало изменений во всех сферах жизни общества, которые стали одним из факторов трансформации маскулинности.

И.С.Кон отметил: «Трансформация традиционных мужских ценностей и канонов маскулинности — общее неумолимое требование времени. Нравится он нам или нет, этот процесс давно уже идёт во всём мире... Но смешение дескриптивных, аскриптивных и прескриптивных черт маскулинности может породить опасные иллюзии.

Хотя каноны маскулинности и феминности взаимосвязаны, представления жизни и образы меняются и обновляются быстрее мужских, а женские представления о мужчинах и представления мужчин о самих себя часто не совпадают. При этом одни склонны преувеличивать, а другие — уменьшать масштабы происходящих перемен» [1].

Так, например, огромные изменения в экономике после распада СССР, переход на рыночные отношения значительно повлияли на систему гендерного разделения труда. Характерной чертой современного общества является все более активная деятельность женщин в социальной, экономической, политической и других областях. Многие мужчины, в свою очередь, активно выполняют женские виды деятельности — осваивают женские профессии швеи, повара, модельера и т.д.

Что касается экономических факторов, то эксперты отмечают, что структурные изменения в Кыргызстане по-разному повлияли на положение мужчин и женщин. Но все же, по мнению экспертов, наиболее острые социальные последствия экономического спада, оказывающие непосредственное воздействие на положение женщин, — это бедность, безработица, слабая социальная поддержка со стороны государства, которые подвергают более суровому испытанию женщин, глубже воздействуют на их жизнь из-за их репродуктивной роли в обществе и ответственности за благополучие семьи. Эта ответственность выражается в том, что традиционно женщины играли важную роль в формировании семейного дохода. Поэтому женщины несут несоразмерно более тяжелое бремя реформ [2].

Надо отдать должное тому, что в отличие от мужчин женщины оказались более мобильными, гибкими к изменениям, произошедшим в стране. Они продолжали и продолжают работать, как это было и в советское время, в низкодоходных отраслях экономики. Также начали заниматься «челночным» бизнесом, мелкой коммерцией и самозанятостью. И в большинстве случаев они показали примеры того, что и женщины могут выполнять роль кормильца [3].

Стереотипное мнение общества том, что именно мужчина должен быть «кормильцем», и последствия развала экономики стали причиной массовой безработицы, следующей за ней массовой миграции многих мужчин и женщин в зарубежные страны. Добавим к сказанному, что гендерный аспект миграции состоит в том, что мотивы эмигрировать у мужчин и женщин разнообразны: бедность, отсутствие перспектив, надежда найти работу, достичь материального благополучия, обрести новые перспективы. Мужчины эмигрируют для работы на стройках, для ремесленничества, сбора

урожая; женщины – для надомной работы, для коммерции. Сотни тысяч рабочих мигрантов из Кыргызстана ежегодно едут в более обеспеченные соседние страны — Россию и Казахстан — в надежде избежать нищеты. Многие из них являются нелегалами и не имеют разрешения на проживание и работу. Люди, которых не в состоянии защитить собственная страна, оставлены на милость работодателя. Они не могут требовать компенсации в случае ненадлежащего обращения или производственной травмы или минимальной оплаты своего труда. Они также беззащитны перед вымогательством со стороны полиции, которая запугивает их депортацией.

Мигранты в Казахстане и России, как правило, выполняют низкооплачиваемую работу на стройках, сборе хлопка, лесозаготовке, в сфере питания и уборки. 15-часовой рабочий день и 6-дневная рабочая неделя — норма для этих людей. Они живут в стесненных условиях, по несколько человек в одной комнате; их обычно размещают в подвальных помещениях, палатках или других не подходящих для проживания людей местах. Рабочие мигранты первыми попадают под увольнение во время сокращения объемов рынка рабочей силы. Кроме этого, власти страны сокращают квоту на приезжую рабочую силу.

Конечно, семьи, отправляющие мужей за границу, не остаются в накладе. Деньги, которые сезонные рабочие отправляют домой, составляют значительную часть семейного дохода. Эти деньги являются основным доходом для многих семей. Однако жизнь оставшихся дома членов семей также нелегка. Женщины, оставшиеся без кормильцев, берут на себя все заботы о детях и стариках. Социальные последствия рабочей миграции включают в себя феномен «брошенных жен» — это женщины, чьи мужья-мигранты прекращают посылать деньги семьям и не возвращаются домой, так и оставаясь в стране, в которую когда-то уезжали для временного заработка.

В 2012 г. мы провели анкетный опрос среди молодежи (Ошская область — 100 человек, Иссык-кульская область — 100 человек, Чуйская область и город Бишкек — 100 человек, Жалал-Абадская область — 200 человек). Общий объем выборки составил 500 человек, из них 250 мужчин и 250 женщин, выборка квотная, репрезентативная по полу и возрасту. И в качестве примера приведем ответы наших респондентов на вопросы.

По мнению наших респондентов, социальная невостребованность и, как следствие, безработица сказываются на мужчинах следующим образом:

- 1) мужчины теряют своё главенствующее положение в семье как добытчика и кормильца — (249 человек, из них 56 % женщин и 44 % мужчин);
- 2) состояние безработицы приводит к алкоголизму и другим вредным привычкам (149 человек, из них 73 % женщин, 27 % мужчин);
- 3) мужчины утрачивают способность работать по ранее выбранной специальности (102 человека, из них 66 % женщин, 34 % мужчин).

Что касается того, что изменения в структуре гендерных ролей преломляются в нивелировании (стирании различий) социокультурных стереотипов маскулинности и феминности, то добавим, что в современной семье функция кормильца определяется тем, кто приносит больше денег в семью. Другая составная часть этой функции, или роли, — общественный престиж основного вида занятия кормильца, прежде всего мужа. Высококвалифицированная профессия мужа определяет социально-экономическое положение семьи в целом. Не менее важно, чтобы обе составляющие — престиж и зарабатывание денег — совпадали. К примеру, если мужчина работает преподавателем — это высокопрестижное, но малооплачиваемое занятие. В то же время жена работает продавцом: у нее малопрестижное, но высокооплачиваемое занятие. При таком раскладе ролей могут возникнуть проблемы в определении того, кто в семье выступает кормильцем. И, к сожалению, невольно приходишь к выводу о том, что из двух характеристик — престиж и деньги — сегодня важнее оказываются деньги, а завтра, когда дети подрастут, и их придется вводить во взрослую жизнь, приоритетным окажется престиж.

В подтверждение своих слов приведем пример ответа наших респондентов на вопрос: «Какие профессии пользуются особой популярностью у современных мужчин?». Большинство респондентов — 165 человек (из них 52,4 % мужчин и 53,5 % женщин) считают, что наиболее востребованная специальность — юрист. Второй по популярности ответ — экономист. Так ответили 134 человека (из них 57,2 % мужчин и 42,8 % женщин). 131 человек (из них 48,6 % мужчин и 51,4 % женщин) указали, что самая популярная специальность — программист. Те же специальности, которые пользовались большой популярностью в советские времена, в настоящее время утратили свою значимость. Так, профессии военного, преподавателя и врача выбрали всего 70 человек.

На открытый вопрос: «Какие социальные функции, на Ваш взгляд, должны выполнять мужчины и женщины?» большинство респондентов (275 человек, из них 53,9 % женщин и 46,1 % мужчин) ответили, что мужчина должен выполнять исторически сложившиеся функции защитника, кормильца, добытчика, а женщина — работать по дому. Такие функции являются исторически сложившимися в патриархальном обществе. Лишь 225 человек, из которых 77 % женщин и 23 % мужчин, указали, что мужчины и женщины должны выполнять равные функции.

На вопрос: «Есть ли связь между изменением образа мужчины с изменением социальной роли женщины?» положительный ответ дали 268 человек (из них 56 % мужчин и 44 % женщин), отрицательный — 132 человека (из них 34 % мужчин и 66 % женщин), не знали, как ответить, — 100. Таким образом, мы видим, что большинство респондентов считают, что такая связь есть и связано это с факторами, которые выявлены в ходе нашего исследования.

Большинство респондентов считают, что трансформация образа мужчины связана с изменением социального положения женщины из-за возрастания ее роли в современном обществе, — так ответили 255 респондентов (из них 44 % мужчин и 56 % — женщин). По нашему мнению, это связано с тем, что женщины пытаются, и безуспешно, добиться полного уравнивания прав с мужчинами. Уже сейчас женщины наравне с мужчинами выполняют сложную работу, в том числе требующую значительной физической нагрузки, занимают руководящие посты во всех сферах жизнедеятельности общества.

Также, по мнению респондентов, трансформация образа мужчины связана с тем, что женщины выполняют социальные функции мужчин, — так ответили 165 человек (из них 46 % мужчин и 54 % женщин). По нашему мнению, женщина стала выполнять традиционно мужские функции, когда несколько пошатнулись представления о том, что мужчина является опорой семьи и общества в целом, во времена «перестройки». Именно в этот период неожиданно для всего кыргызского общества, как для мужчин, так и для женщин, возник серьезный вопрос с рабочими местами, когда большое количество мужчин, причём с высокой профессиональной подготовкой, остались без работы в связи с приватизацией и закрытием множества фабрик, крупнейших заводов и предприятий. «Советский мужчина» был растерян, когда возник гендерный кризис постсоветского периода. Именно тогда женщины, чтобы прокормить свою семью, взяли на себя мужские обязанности. В этот кризисный период женщины проявили силу и решительность и доказали, что совсем не они являются «слабым полом». Спустя некоторое время, когда несколько стабилизировалась экономическая и политическая обстановка в стране и женщины почувствовали себя увереннее, укрепился их социальный статус в обществе, они вправе задать вопрос, кто же на самом деле является «слабым» полом.

Трансформация образа мужчины также связана с изменением социальной роли женщины в связи с тем, что мужчина и женщина зачастую не могут найти компромисса в отношениях, так называемого гендерного компромисса. Так ответили 80 респондентов (из них 36 % — мужчины и 64 % — женщины). Именно неумение найти компромисс в отношениях является причиной большинства гендерных конфликтов.

Таким образом, считаем, что происходящие в стране изменения повлекли за собой трансформации маскулинности. Информационная революция нивелировала традиционный образ мужчины. Появляются новые образы и субкультуры, происходит изменение доминирующих образов мужчин в культуре. Сегодня в кыргызском обществе нет общепринятых стандартов, которые предписывали бы, как мужчинам следует справляться с этими ролями. Но все же структура ролевых норм мужчины в кыргызской традиции связана с ожиданиями, в связи с чем кыргызскому мужчине порой сложно поддерживать стандарт мужской роли.

Рассмотрев вопрос, сделаем выводы:

1. В настоящее время – век всеобщей глобализации, по нашему мнению, происходят значительные изменения взгляда на место мужчин в обществе, трансформируются мужские ценности и мужские гендерные роли в современном обществе и культуре.

2. Принятие новой модели маскулинности как требование времени дает возможность мужчинам более продуктивно решать многие проблемы и вопросы, лучше справляться с кризисными проявлениями в структуре мужской идентичности, что, на наш взгляд, способствует личностной самореализации мужчин.

3. Стремясь быть успешным во всех сферах жизни, мужчина испытывает все большее давление со всех сторон. По нашему мнению, происшедшие перемены не повергли многих мужчин в так называемый кризис маскулинности.

References

- 1 Cohn I.S. *Russian man and his problems* // Gender kaleidoscope. Course of lectures, Moscow: Aletheia, 2002, p. 240.
- 2 *Gender and the strategy of economic development of Kyrgyzstan*, Bishkek: OFTSIR, 2003, p. 42.
- 3 *Gender mainstreaming: the social and economic costs and benefits: A Case Study* / UNDP, Bishkek: Publ. House of Al Salam, 2003, p. 42.

А.К.Эшиев, С.Термечикова, К.А.Тойгонбаева

Маскулиндіктің өзгерісіндегі экономикалық аспектілер

Мақала маскулиндіктің өзгерісіндегі экономикалық мәселелерді талдауға арналған. Маскулиндіктің өзгеруінің факторы қырғыздардың қоғамының өмірінің барлық сфераларында көрініс тауып жатқандығы туралы айтылды. Олардың ішіндегі ең маңыздысы — экономикалық факторлар. КСРО құлдырағаннан кейінгі экономикадағы зор өзгерістер, қоғамның нарықтық қатынасқа өтуі еңбектің гендерлік бөлінісіне маңызды түрде әсерін тигізді. Өмірдің барлық сфераларында жетістікке ие болуға ұмтыла отырып, еркек адамдарға қоғамның барлық жақтарынан қысым түсетін сияқты. Авторлардың пікірінше, болып жатқан өзгерістер еркек адамдарды маскулиндік деп аталатын дағдарысқа жыққан жоқ.

A.K.Eshiyev, S.Termekhikova, K.A.Toygombayeva

Economic aspects of the transformation of masculinity

This article analyzes the economic aspects of the transformation of masculinity. The article said that in Kyrgyz society are a lot of changes in all spheres of society, which have become one of the factors of the transformation of masculinity. Among the main factors identified by the author economic factors. Huge changes in the economy after the collapse of the Soviet Union, the transition to a market economy has significantly affected the system of gender division of labor. Trying to be successful in all areas of life, a man is under increasing pressure from all sides. The author believes that the changes done are not many men plunged into the so-called crisis of masculinity.

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

ӘОЖ 950 «05»

Ж.Б.Қожабекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (E-mail: zere_2008@mail.ru)

Түрік қағанатының сыртқы саясатындағы Қытайдың алатын орны

Мақалада Түрік қағанатының Қытаймен қарым-қатынасының негізгі тұстары қарастырылған. Түрік қағанаты мен Қытай патшалықтары арасында экономикалық қарым-қатынастардағы соғды көпестерінің алатын орны талданды. Ұлы Жібек жолы бойы жүргізілген саудада соғды көпестерінің рөлі анықталды. Қытай территориясында табылған соғды көпесінің моласындағы түрік билеушілеріне қатысы бар ойма суреттер талданды. Түрік-қытай қарым-қатынасының қызығушылық тудыратын тұстарының бірі — әулеттік некелер, соның ішінде түрік билеушілеріне ұзатылған қытай ханшайымдарының Түрік қағанаты тарихында және керісінше қытай патшаларына ұзатылған түрік ханшайымдарының Қытай тарихында алатын орны жан-жақты зерттелді.

Кілтті сөздер: Аньцзя моласы, Ашина ханым, әулеттік некелер, қытай ханшайымдары, соғды көпестері, Түрік қағанаты, Ұлы Жібек жолы, Чжоу және Ци патшалықтары, Цяньцзинь ханша.

Түрік қағанаты мен Қытай елі арасындағы орнаған қарым-қатынас шеңбері өте кең әрі екі ел өмірінің барлық саласын қамтиды. Шекаралас орналасқан империялар саяси, дипломатиялық, сауда-экономикалық, әскери, мәдени салада өте тығыз байланыс орнатып, мемлекеттердің даму тарихына әсер ететіндей бір-біріне зор ықпалдарын тигізді. Біз мақаламызда осы сан салалы байланыстың қытай деректері мен соңғы археологиялық мәліметтері негізінде тек кейбір қырларына, түрік-қытай қарым-қатынасындағы соғды көпестерінің алатын орнына, әулеттік некелердің құрылуы және Түрік қағанатының көркею тұсында ел басқарған қағандардың қытай еліне қатысты ұстанған саясатына тоқталуды алдыға мақсат етіп қойдық.

Түріктер мен қытайлар арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынас деректерге сүйенсек, 530–40 жылдар шамасында шекаралас аймақтарда сауда-саттық жасаудан басталады [1; 120]. Сауда-саттықтың негізгі көзі жібек саудасы болды.

Екі ел арасындағы кең көлемді саяси-дипломатиялық, әсіресе сауда-экономикалық, әскери және құдандалық, тағы басқа байланыстардың бәрінде соғдылықтар елшілік, дәнекерлік рөл атқарды, түрік-қытай арасындағы керуен саудасын да соғдылықтар өз міндетіне алған. Соғды көпестері тек Қытаймен екі арада ғана емес, Түрік қағанатының Парсы және Византия империялары арасындағы саяси-дипломатиялық мәселелерде елшілік қызмет атқарды [2]. Түрік қағанаты жерінен өтетін Жібек жолы бойында сауда-саттық соғдылықтар арқылы жасалды [3]. Түріктердің қол астына Қытайдан Иранға дейін созылған, Оңтүстік және Солтүстік Сібірге баратын Ұлы Жібек жолы қарады. Осы территорияны бақылауда ұстаған мемлекет халықаралық сауданы да өз бақылауында ұстады. Тарихта осындай артықшылыққа тек ғұндар мен Түрік қағанаты ғана қол жеткізе алды [4]. Соғдылар осы жол арқылы сауда-саттық жасап, түрік ақсүйектерін асыл металдардан жасалған ыдыс-аяқпен, сәнді қару-жарақпен, ат әбзелдерімен қамтамасыз етіп отырған. Түрік қағандарының жеңісті соғыстарынан түскен олжаларын саудалады. Алтайда, Тувада, Монғолияда, Тянь-Шаньда жүргізілген қазба жұмыстары [5] барысында соғдылардың сауда қызметі нәтижесінде түріктерге жеткен күміс құмыралар, алтын мен күмістен жасалып, асыл тастармен әшекейленген бұйымдар, қола, алтын, күміс қапсырма әшекейлер, айылбастар, күміс жүзіктер, тас және шыны моншақтар табылған [6]. Түрік қағанатының қағандары Тумэнь, Істеми, Таспар және Мұқан халықаралық қатынастарда Ань-

Напанто, Маниах, Аньцзя (аталған соғды сартбауына төменде тоқталатын боламыз), Ань Суй-цзе, Ши-шихуси, Кан Су-ми, Ань Ту-хан сияқты соғдылардың қызметтерін пайдаланған [7].

Бұл тарихи құбылысты жазба деректермен қатар осы заманғы археологиялық зерттеулер де дәлелдеп отыр. Көшпелі өркениет пен отырықшы өркениеттің түйіскен жерлері болып саналатын Қазақстанның Жетісу өңірі, ҚХР-дың Оңтүстік Шыңжаң, Ганьсу, Нинся, Шаньси, Ішкі Монғол провинцияларының жерінен көптеген ортағасырлық соғды сауда колонияларының жұрттары, соғды сартбауларының (колония басшысы, керуенбасы) кесене молалары, соған қатысты қытайша, соғдыша эпиграфиялық жазбалар табылған [8; 26].

Осындай ескерткіштердің бірі 2000 жылы Қытайды ғана емес, бүкіл дүние жүзін дүр сілкіндерген, Қытайдың ежелгі астанасы Чаньань, қазіргі Си-ань қаласының солтүстік іргесінен кездейсоқ табылған ірі қорым-зират. Қорым Солтүстік Чжоу (557-581 жж. тұтас Солтүстік Қытай мен Орталық Қытайдың бір бөлігін билеген ғұн тектес Юйвэнь әулеті құрған патшалық) патшалығының билік құрған тұсына дәл келеді. Ал Солтүстік Чжоу патшалығы осы жылдары құрылғанына аз ғана уақыт болған Түрік қағанатына жыл сайын алым-салық төлеп, түріктердің вассалына айналған болатын.

Қорымдағы он бес моланың біреуі соғды сауда колониясының сартбауы Аньцзянның моласы болып шықты. Марқұмның құрметіне арналған қытайша жазылған құлпытастан оның бұқаралық соғды және Тунчжоу аймағының (қазіргі Шаньси провинциясындағы Дали) сартбауы екендігі, 579 жылы қайтыс болғандығы анықталды. Мола осы күнге сол қалпы сақталып жеткен. Моланың тас тақтасының бетіне түгелдей барельефпен соғды колониясының ішкі-сыртқы өмір-тіршілігінің барлық саласы, түрік елшілерін қабылдауы рәсімдерінің көріністері, сартбаудың Түрік мемлекетінің ордасына сәлем бере барған кездегі салтанатты қабылдау рәсімдерінің көріністері және т.б. бейнеленген [8; 36]. Суреттер түрлі-түсті бояумен безендіріліп, кейбір тұстары жұқа алтын жапырақшалармен безендірілген. Аньцзяның моласындағы суреттер Қытайдың көне астанасының іргесіндегі соғды колониясы Түрік қағанатының билігінде және қадағалауында болғандығының айқын дәлелі. Ал Қытай патшалықтары сартбаулықты Түрік мемлекеті тарапынан сауда және дипломатиялық миссия ретінде қабылдады [8; 40,41].

Тас табыт қабырғаларында бейнеленген суреттердің түріктерге қатыстыларына қысқаша тоқтала өтсек. Тас табыттың алдыңғы қалтқысындағы алты бөлек тас ойманың біріншісінде соғды колониясы басшысының түрік қағанының ордасында қабылдауда болған сәті бейнеленген. Түрік билеушілері мен соғды колониясының өкілдер тобының бір жолғы ресми кездесуінің салтанатты да, думанды рәсімі өте тартымды, шынайы көрсетілген.

Ойма суреттің төртіншісінде қара сәйгүлікке мініп, нөкерлерін ерткен түріктердің қолбасшысы мен соғды колониясы сартбауы кездесіп, өзара сәлемдесіп тұрған сәті бейнеленген. Ойма суреттің төменгі жағында тағы да сол түрік қолбасы мен соғды сартбауының шатырдың ішінде қызу сұхбаттасып отырған сәті көрсетілген. Барельефтің бесіншісінде соғды сауда керуенінің Түрік ордасына соғып, қонақ болып жәрмеңке құрған сәті суреттелген. Ойма суреттің алтыншы бөлігінде соғды сартбауы Аньцзяның өз сарайында жыр-думан, сауық-сайран құрып, аса салтанатты жағдайда түрік ақсүйегін қабылдап, сый-қошемет көрсетіп, қонақасы беріп жатқан көріністері бедерленген. Сонымен қатар тас табытта түріктер мен соғдылардың бірге аң аулап жүрген көрінісі бейнеленген. Қытай археологтарының зерттеуі бойынша, бұл суреттегі кейіпкерлер түрік ақсүйектері мен соғдылар [8; 37–40]. Аньцзя моласының аса бай, салтанатты кешені осы күнге дейін Орталық Азия мен Қытайдан табылған соғдылық ескерткіштердің ішіндегі бірегейлерінің бірінен саналады. Тас табыттағы ойма суреттердің жалпы саны 101 бөліктен тұрады, мазмұны өте бай. Онда соғды колониясының сартбауы Аньцзяның көзі тірісіндегі тұтас өмірі мен қызметі, наным-сенімдері, тағы басқалары түгел қамтылып суреттелген.

Жетісу, Шығыс Түркістан, Орталық және Солтүстік Қытаймен Монғолияға дейін Түрік мемлекетінің иелігінде болған соғдылық сауда колониялары кең қанат жайып, Ұлы Жібек жолы бойында сауда-мәдени байланыстарды мейлінше жандандырып отырды. Ұлы Жібек жолы бойымен Қытай мен Шығыс Түркістанан батысқа жібек мен асыл бұйымдар жеткізілсе, шығысқа қарай заттар Орта Азия, Үндістан, Жерорта теңізі мен Шығыс Еуропадан әкелінді [9]. Түрік қағанаты иелігінде соғдылардың колониялар тұрғызып, сауда-саттықпен, қолөнермен айналысуы түрік билеушілерінің рұқсатынсыз және қолдауынсыз мүмкін емес еді. Соғды колониялары Қытай мен Түрік қағанаты арасында сауда-экономикалық қатынастарда түріктер тарапынан делдал қызметін атқарып, Түрік

қағанатының қолдауы мен қамқорлығына ие болды. Солардың бірі болған сартбау Аньцзя иелігіндегі Тунжоу аймағындағы соғды колониясы [8; 41].

Түрік-қытай қарым-қатынасының қызықты тұстарының бірі — әулеттік некелер. Түрік қағандары әр кезде қытай патшалықтарынан қалыңдық алып отырған. Бұл әулеттік некелердің өзіндік бірнеше себептері бар. Әулеттік некелер екі ел арасында достық-одақтық қарым-қатынас орнату үшін, әсіресе Түрік қағанатының құрылу тұсында, Түрік қағанаты күшейіп қытайларға қауіп төндірген тұста қытайлардың түріктерге қыз беріп орнаған бейбіт қарым-қатынастарын одан ары жалғастыру мақсатында, ал қытайдың біртұтас Суй патшалығы құрамында бірігіп, түріктердің ішкі жанжалдан әлсіреген тұсында түріктердің «күйеу бала ретінде кішірейіп, қытайлардың қайың ата ретінде қамқорлық таныту» [1; 75] мақсатында жасалып отырған.

Түрік қағанаты тарихында ең алғашқы әулеттік неке түрік қағаны Тумэнь қағаннан басталады. Қытай деректеріне сүйенсек, түріктер жужандарды жеңу үшін Батыс Вэй патшалығының қолдауына ие болуға тырысады. Екі жақ арасында елшілік қарым-қатынастың негізі 545 жылы түріктерге қытай тарапынан соғды елшісі Ань-Напанто келуімен басталды. Қытай елшісінің келуі қытайлардың сол уақытта түріктерді одақ құруға лайықты күш деп тапқандығын білдіреді [10]. Елшіліктің сәтті аяқталғанының дәлелі ретінде келесі жылы Тумэнь өз елшісін сый-сияпатпен қытайларға жібереді. Батыс Вэй патшасы мен Тумэнь арасында орнаған дипломатиялық қарым-қатынас екі жаққа да тиімді болды. Күшейіп келе жатқан солтүстік көшпелі тайпалармен достық қарым-қатынас қытайларға бақталас Ци патшалығына қарсы артықшылық берсе, түріктер жужандарды жеңу үшін өзіне одақтас іздеді. Осы уақытта Қытайдың Орта жазық аймағы мен солтүстігінде Лян (502–557 жж.), Солтүстік Ци (550–577 жж.), Батыс Вэй (535–557 жж.) патшалықтары өмір сүрген [11; 69].

Екі ел арасында орнаған одақтық қарым-қатынас әулеттік некемен бекітіледі. 551 жылы Вэй әулетінің ханшайымы Чанле Тумэньге ұзатылады [1; 121]. Вэй әулеті мен түрік елі арасындағы әулеттік неке түріктерге қытайлар тарыпанан әскери және саяси қолдауға ие болуға мүмкіндік берді [12]. Түріктердің жужандарға қарсы бас көтермей тұрып Батыс Вэй патшалығы мен жужандардың билеушілері де одақтық қарым-қатынас орнатып, бұл одақты әулеттік некемен бекіткен. Қытай патшасы Вэнь-ди жужан қағанының қызын әйелдікке алып, оның бауырына өз әулетінің ханшайымын береді [13; 117]. VI ғасырдың ортасында әулеттік некелер достық және әскери одақ құруда маңызын одан ары арттырады. Дегенмен, телелерді бағындырғаннан кейін Тумэнь жужан қағанына қыз айттырып жаушы салған кезде, ашуланған жужан елбасшысы Анахуань Тумэньге елші жіберіп, «сен менің темірші құлым бола тұрып олай сөйлеуге қалай батылың барды?» деп жауап береді [1; 121]. Өзіне бағынышты елдің көсеміне қыз беруге жужан қағаны намыстанады. Алайда жужан қағаны бас көтеріп келе жатқан түрік елінің күш-қуатын, Вэй патшасына қарағанда, уақытында есептей алмады. 552 жылы [1; 130] Тумэнь жужандарды жеңгеннен кейін жужандардың бір бөлігі қытайларға қарай, бір бөлігі батысқа [14] қарай ығысады.

Қытай ханшайымдары түрік дәстүріне сай әмеңгерлікке де бағынған. 580 жылы Таспар қағанға ұзатылған Цяньцинъ ханшайымды, қағанның өлімінен кейін Ышбара қаған әмеңгерлікпен алады [11; 74]. Қытай ханшайымдарының Түрік қағанатының тарихында немесе мәдениетінде айтарлықтай рөл ойнағандары жайлы деректерде мардымды мәліметтер кездеспейді. Тіпті қытай ханшайымдарымен әулеттік некеден туған балалар Түрік мемлекетінің жоғарғы басқару әкімшілігіне де жолатылмаған [13; 119]. Қытай деректерінде қаған мен қытай ханшайымының ұлы таққа отырғандығы жайлы бір ғана оқиға аталып өтіледі [15]. Сонда да қытай ханшайымдарының ықпалы жайлы бірең-сараң деректерді мысалға келтіре кеткен жөн.

Суй патшалығы Чжоу патшалығын алмастырғаннан кейін (581 ж.), Юйвэнь әулетінен шыққан, Шаболуе (Ышбара, Таспар қағаннан кейін 581 жылы таққа отырады) қағанның әйелі, Цяньцинъ ханша өз әулетінің жойылып кеткеніне қатты қайғырады. Суй патшалығынан кек алу ниетінде Шаболуе Суй патшалығына айдап салып отырған. «Сөйтіп туцзюеңнің бүкіл елі Суймен жауласып, 400 000 жасақ жиналды...Вувэй, Тяньшуй, Аньдин, Цзиньчэн, Шаньцзюнь, Хунхуа және Яньань қатарлы жерлерді ешқандай мал қалдырмай тонап алды» [1; 69–70]. Ышбара қағанның Суй жеріне тек ханшайым үшін кек қайтару мақсатында жасамағандығы анық, бұл жорықтың өзіндік саяси себептері де болды. Алайда Цяньцинъ ханшаның да себепкер болғанын да жоққа шығара алмаймыз.

Цяньцинъ ханша Ышбара қаған тұсында Түрік қағанаты мен Суй патшалығы арасындағы қарым-қатынаста өз орнын қалдыра алды. Ханша Суй патшалығы құрған Ян әулетінің бұрынғы иесі, Солтүстік Чжоу патшасы әулетінен шыққандықтан, Суй патшасына хат жолдап, өзін патшаның бір баласы ретінде қабылдауды өтінген. Суй патшасы Цяньцинъ ханшайымды өз әулетіне қабылдап,

Таспар қаған қайтыс болғаннан кейінгі қағанаттағы таққа таласты Ышбара қағанды қолдау арқылы түріктердегі алауыздықты өршітуді ұйғарып, 584 жылы [16] қағанатқа жарлығымен бірге елші жібереді. Ышбара қаған науқастан тұра алмайтындығын айтып, елшіні отырған күйінде «Әкем және немере ағаларымнан бері біз біреуге тіземізді бүгіп сәлем беріп көрмедік» [1; 74–75] деген сөздермен қабылдайды. Қытай елшісі қағанның әрекетін сөгетін сөздер айта бастағанда Цяньцинь ханша елшіге ақырын ғана «қаған қасқыр мінездес, өзімен көп таласқан адамды талап тастайды» [1; 75] дейді. Сонда елшінің «Түрік қағаны мен Суй патшасы екеуі де ұлы елдің билеушілері, сондықтан қаған сіз тұрғыңыз келмесе, сізге ешкім олай істемеңіз деп айта алмайды. Дегенмен, қатұныңыз патшаның қызы болғандықтан, қаған сіз Ұлы Суй патшасының күйеу баласы боласыз, олай болса сіз неліктен қайын атаңызды құрметтемейсіз?» деген уәжіне қаған күліп «қайын атаға тағзым ету керек, мен мынаның сөзіне көндім» [1; 102] деп, патша жарлығына қарап тағзым ету рәсімін өткізеді. 581 жылға дейін әулеттік некелер Қытайдың Солтүстік Чжоу және Ци патшалықтарының түрік қағандарының қолдауына ие болу үшін құрылса, осы кезеңнен бастап қытай-түрік қарым-қатынасының сипаты өзгеріп, ресми түрде «күйеу баланың бағынып, қайын атаның қамқорлық көрсету» сипатына ие болады.

Қытай ханшайымдарының түрік мәдениетіне тигізген ықпалы жайлы сөз қозғаудың өзі дәйексіз. Соған қарамастан, ханшайымдар түрік жерінде өздерінің жеке басына қатысты тұстарда өз елінің дәстүрлерін ұстануға тырысқандығы жайлы археологиялық деректер бірлі-екілі мәліметтер қалдырды.

XX ғасырдың 50-жылдары ҚХР ШҰАР-дың Іле Қазақ автономиялы облысында түрік қағанының тас мүсіні табылады. Мүсінделген тұлға басында тәж киген кейіпте сомдалған және мүсіннің етегінен табанына дейін таңбаланған соғдыша эпитафия ғалымдардың қызуғышылығын арттырды. Тек 90-жылдары ғана қытай-жапон ғалымдары бірлесе тас мүсінді зерттеп, нәтижелерін жариялайды. Эпитафиядағы жазбаны оқу барысында бұл тас мүсін Мұқан қағанның немересі (553–572 жж. Түрік мемлекетінің қағаны) Нири қағанға арналғандығы белгілі болды [8; 31–35].

Осы тас мүсін жайлы біз назар аударатын мәселе 2002 жылы жарияланды. Осы жылы тас мүсіннің төңірегінде қазба жұмыстары жүргізіліп, мүсіннің жанынан қыш ыдыстардың сынықтары мен кесек кірпіш пішінді және науа пішінді жабынқыш сынықтары табылып, олар сараптауға жіберілген. Сараптау нәтижесінде жабынқыштар Суй-Тан дәуірінің (V–IX ғғ.) өнімдері екені анықталды. Ал Нири қағанның әйелі Сян текті қытай қызы болғандығын ескерсек, тас мүсіннің жанында Нири қағанның құрметіне арнап салынған қытай үлгісіндегі кесене-зират немесе ғибадатхана болған деп жорамалданады [8; 35]. Яғни, бұл жаңалық, біздің жоғарыда атап өткен ойымызды дәлелдей түседі.

Түрік елі мен қытай патшалықтары арасындағы әулеттік некелер тек бір жақты, қытай ханшайымдарын алумен ғана шектелген жоқ. Қытай патшалықтары түрік билеуші әулеттерінен қалыңдық алуға да мүдделі болып, ынталарын білдірген. Тіпті Чжоу және Ци патшалықтары тұсында екі ел патшалары түріктердің ханшайымдарына құда түсу үшін жарысып, қағанға қалың малдарын бірінен бірі асырып ұсынған. Бұл оқиға жайлы қытай деректерінде келесі мәліметтер келтіріледі. «Ол кезде Чжоу әулеті Ци патшалығымен жауласып, араларындағы соғыс ұзақ жылдар толастамаған. Осыған байланысты Чжоу әулеті үнемі туцзюелермен одақтасып, оларды сыртқы көмек күші ретінде пайдаланған... Мұқан қаған өзінің қызын Гаозуға (543–578 жж. билік құрған Солтүстік Чжоу патшасы [1; 145]) атастыруға келісімін береді. Алайда екі ел арасындағы некелік бекімей жатып, Ци патшалығы да оның қызына құда түсіп, елші жібереді» [1; 124–125]. Ци патшасының Мұқан қағанға ұсынған қалыңы Чжоу патшасының қалыңынан асып тұрғандықтан, Мұқан қаған бастапқыда қызын Гаозуға ұзатудан айнып қалады. Біздің пікірімізше, Мұқан қағанның бұл әрекеті тек қалың малға қызығушылық қана емес, сонымен қатар Чжоу мен Ци арасындағы бақталастық отына май құйып, жағдайды одан ары өршітудің бір амалы. Чжоу патшалығы тарапынан келген Ян Цзянь мен Ван Цин елшілерінің көндірулерінен кейін Мұқан қағанның қызы Вэй патшасына ұзатылады. Осы әлеуеттік некенің негізінде Чжоу мен Түрік қағанаты арасында Ци патшалығына қарсы әскери одақ құрылады.

Мұқан қағанның Гаозуға ұзатылған қызы Ашина ханым деген атпен қытай тарихында қалады. Ашина ханымды әкелуге елшілермен бірге «әртүрлі бұйымдары мен жылжымалы орда, сарайда патша ханымына қызмет көрсететін әр түрлі лауазымды 120 адам [1; 148]» бірге барып, «ханымды сән салтанатпен әкеледі... 568 жылы ханым келіп жеткенде, Гаозу патша өзі алдынан шығып, қарсы алу рәсімін өткізеді. Ханым өнді, жүріс-тұрысы да сыпайы, Гаозу патша оны қатты құрметтейді [1;

147–148]». «Вудидің Ашина ханымының өмірбаянында» түрік қағаны қызының 32 жасында қайтыс болып, Сяолинге жерленгені айтылады.

Мұқан қағанның билік құрған жылдары (553–572 жж.) Түрік мемлекетінің ең бір көркейіп, әскери күш-қуатының шарықтау тұсына дәл келгендіктен, Солтүстік Чжоу және Солтүстік Ци патшалықтары түріктердің әскери қимылдарынан қорқып, түріктердің вассалдарына айналады. Түріктерді өз жақтарына тарту үшін жыл сайын алым-салықтарын аямай, қаған әулетінен шыққан қыздарға құда түсуге бар күштерін салған.

552 жылы құрылған Түрік мемлекеті бірнеше жылдың ішінде Орталық Азияның барлық көшпелі тайпаларын бағындырып, батыста өз шекарасын Қара теңізге дейін жеткізеді. Түрік қағанатының батыстағы билеушісі Істеми қаған халықаралық сахнада Византия және Иран империяларымен тең дәрежелі байланыс орнатып, түріктерді әлемдік империялар мойындаған мемлекетке айналдырса, шығыс бөлікте Мұқан қаған қытай патшалықтары сескенетін күшке айналады. Саяси және әскери қуаты күшейген Түрік мемлекеті қытайларға қатысты саясатын өзгерте бастайды. Тумэнь қаған тұсында түріктер мен Вэй патшалығы одақтық-достық қарым-қатынас орнатса, Мұқан қаған тұсында арадағы қарым-қатынастың сипаты өзгереді. Ендігі жерде қытай-түрік қарым-қатынасы түріктерден гөрі қытайларға қажеттірек әрі тиімдірек болды. Ци патшалығы мен Вэй патшалығы бір-бірін жеңу үшін әр түрлі жолдармен түрік қағандарының қолдауына ие болуға ұмтылды. Қытай тарапы түріктердің қолдауына мүдделі болғандықтан жыл сайын алым-салық төлеп тұруға қуана келіседі. Түрік қағандары Мұқан қаған мен оның мұрагері Таспар қаған бірде Вэй әулетін, бірде Ци әулетін қолдау арқылы қытай жерінде екі патшалықтың бір-бірімен жауласып отыруына барынша жағдай жасауға тырысты [1; 127]. «Бөліп ал да, билей бер» саясаты арқылы патшалықтардың бірі-бірінен күшеймеуін қадағалап, қытайдан өзіне төнетін қауіпті сейілітіп отыруды көздеді.

Мұқан қаған қайтыс болғаннан кейін (572 ж.) таққа отырған інісі Таспар қаған тұсында да қытай патшалықтары түріктермен «құдандастық қарым-қатынас орнатып, жыл сайын оларға жүз мың орам торғын-торқа беріп тұрды. Патшалық астанада тұратын туцзюелер де аса құрметпен күтімге алынды, кигендері әсем киім, жегендері ет болды, мұндайлардың саны әрқашан мыңдап саналатын» [1; 126]. Қытайдан келіп тұратын жібектің көптігі сонша, түріктер өздерінен артылған жібекті соғдылар арқылы сатып отырған [17]. Вэй әулеті тек түріктерге алым-салық төлеумен ғана шектелмеді, өз астанасында тұрған түріктерді де бағып-асырауды өз мойнына алған. Вэй патшалығы сияқты Ци патшалығы да Мұқан қаған тұсындағыдай «туцзюелер шауып-тонап кетпесін деп өз қазыналарын сарқып, соларды бағып келді» [1; 126]. Ци және Вэй патшалықтары тарапынан келіп тұратын сый-сыяпат пен алым-салық көлемін нақты айту қиын болғанымен, деректерге сүйенсек, олардың көлемі Түрік қағанатының қазынасын әжептәуір толтырғанын көруге болады. Оған Таспар қағанның «тек менің оңтүстіктегі осы екі ұлым опалы болып, маған адал болса болғаны, олар барда мен еш нәрседен тапшылық көрмеймін [1; 126]» деген сөзі дәлел бола алады.

Түрік қағандарының қолдауына ие болу қытай патшалықтары үшін өте ауырға соқты. Олар тек бір-бірінен басым болуды ғана көздеген жоқ, сонымен қатар күшейген түріктерден келетін қауіптің де алдын алуға тырысты. Түріктерге қытай патшалықтарын жаулап алғаннан түсетін пайдадан гөрі патшалықтардан келетін алым-салықтың пайдасы артығырақ болды деп болжауға болады. Вэй және Ци патшалықтарының Түрік қағандарынан қолдауына ие болуға деген талпыныстарының себептерін және Түрік мемлекетіне төлеген алым-салықтардың қытай еліне қаншалықты ауыр тигендігін Суй патшасының жарлығынан анық байқауға болады: «Чжоу мен Ци өзара қырқысып, қытай жерін бөлшектеп алған... Чжоулықтар өздерінің шығысындағы циліктердің туцзюелермен тығыз байланыс орнатып қоюынан қауіптенсе, циліктер де дәл солай чжоулықтардың туцзюелермен өте жақсы қарым-қатынаста болып кетуіне алаңдады... сөйтіп олар елдерінің күш-қуатын туцзюелермен қарым-қатынас орнатуға сарқып, қазына байлықтарын шөл далаға шашып құртты. Шын мәнінде қытай жері азапқа түсті [1; 70]».

577 жылы Ци патшалығын бағындырады. Ци патшалығының Фэнян бегі Гао Шао 3 мыңнан астам адаммен Таспар қағанға барып көмек сұрайды. Таспар қағанның көмегімен өзін Ци патшалығының қуғындағы патшасымын деп жариялайды. Чжоу патшалығының жеке дара күйшейіп кетуін қаламаған Таспар қағанға, Чжоу патшалығының күш-қуатын тежеп тұратын Ци патшалығы әлі қажет болатын. Сонымен, қатар екі жақты тең ұстау арқылы, олардан келіп тұратын байлықты да сақтап қалуды көздеді. Гао Шаогиге қол беріп, Чжоу патшалығына қарсы аттандырады. Бірақ бұл жорық сәтсіз аяқталады [11; 74]. Осы жорықтың сәтсіз аяқталып, Чжоу патшалығының күшеюі Түрік қағанаты тарихына ықпалын тигізген ірі саяси оқиғалардың бірі болды.

581 жылы Чжоу патшалығында таза қытай нәсілінен шыққан Ян Цзян саяси төңкеріс ұйымдастырып, патшалықтың атын Суй патшалығы деп өзгертеді [11; 75]. Түрік қағандары мен қытай арасындағы қарым-қатынас осы уақыттан бастап өзгереді. Қытайды біріктірген Суй патшалығы түріктерге салық төлеуден бас тартады. Қытай патшасы Түрік қағанаты ішінде осы уақытта өрши түскен таққа талас пен алауыздықты өз мүдделеріне пайдаланып, түрік елін өз ішінде әлсіретіп барып бағындыруды сыртқы саясаттарының негізгі мақсаты деп қарастырады. 30 жылдай уақыт бойы Түрік қағандарына вассалдық қызмет атқарған Қытай, ендігі кезекті Түрік қағанатын өзінің вассалына айналдыру жолдарын іздестіреді.

Қытай-түрік қарым-қатынасы бастапқы сатыда сауда-саттық жасау сипатына ие болды. Екі ел арасындағы сауда-саттық жүргізуде ортаазиялық соғды көпестерінің орны ерекше болды. Соғды көпестері сауда мәселесінде делдалдық қызмет атқарып, Жібек жолы бойымен өтетін сауда керуендеріне басшылық жасады. Қытай территориясында Түрік қағандарына бағынған соғды колониялары көптеп тұрғызылды. Соғды көпестері тек сауда-саттықпен ғана шектеліп қалмай, түріктер мен ортағасырлық империялар арасында елшілік миссияларын да атқарды.

Түрік қағанаты мен Қытай арасындағы қарым-қатынастардың қызықты тұстарының бірі әулеттік некелер. Әулеттік некелер екі ел арасында саяси одақ құрудың бірден бір тәсілі болды. Тумән қағаннан бастап түрік қағандары қытай ханшайымдарымен некелесіп, мемлекеттің күшеюіне дейін қытай тарапынан қолдауға ие болып отырған. Түрік мемлекеті алып империяға айналып, қытай патшалықтарының вассалдық дәрежеге түскен кезінде де басқарушы әулеттер арасында әулеттік неке құру үдерісі тоқтамаған. Тек ендігі жерде қытай әулеттері Түрік қағандары әулеттірен қыз алуға ұмтылған. Түрік қағандарына ұзатылған қытай ханшайымдары түрік елінің тарихына ықпалын тигізетін маңызды роль ойнамаса да, ханшайымдармен байланысты бірлі-екілі оқиғалар қытай және археологиялық деректерде өз іздерін қалдырды.

Мұқан қаған мен Таспар қаған тұсында қытайдың Солтүстік Чжоу және Солтүстік Ци патшалықтары бір-бірімен жауласу барысында түрік қағандарының қолдауына ие болу мақсатымен түріктерге жыл сайын алым-салықтарын төлеп, вассалдық дәрежеде болған. Деректерге негізінде қытайлардың түріктерге төлеп тұрған алым-салықтарының көлемі әжептәуір болғандығын айта аламыз.

References

- 1 Chinese sources on the history of Kazakhstan. Vol. IV: Dynasty record, 2-part, Almaty: Dyke Press, 2006, 408 p.
- 2 *The history of Menander the Guardsman: introductory essay, text translation and historiographical notes* by Blockley R.C., Liverpool: Francis Cairns, 1985, P. 111.
- 3 Kyzlasov L.R. *Cultural links Turks and Iranians in the VI–XIII centuries* (Language, writing, religion) // *Ethnographic Review*, 2004, № 6, p. 3,4.
- 4 Ganiev R.T. *Eastern Turkic Khaganate in South Siberia and Central Asia in the second half of the VI – the first half of the century VIII* / Abstract for the degree of candidate of historical sciences, Yekaterinburg, 2006, p. 11.
- 5 Savinov D.G. *Ancient tribes in the mirror Archaeology* / S.G.Klyashtorny, D.G.Savinov. Ancient Eurasian Steppe Empire, St.Petersburg: St. Petersburg State University Faculty of Philology, 2005, p. 203–209.
- 6 Hudyakov Y.S. *Iranian-Turkish cultural symbiosis in Central Asia* // *Problems politogenesis of Kyrgyz statehood: Documents. Research. Materials*, Bishkek, 2003, p. 134–139.
- 7 Atakhodzhaev A.M. *Turkic-Sogdian relations in the political, socio-economic and ethno-cultural processes in the early Middle Ages* / Abstract for the degree of Doctor of Historical Sciences, Tashkent, 2011, P. 10.
- 8 Chinese sources on the history of Kazakhstan, II vol., Almaty: Dyke Press, 2005, 80 p.
- 9 Hudyakov Y.S., Tabaldiyev K.S. *Ancient Turks in the Tien Shan*, Novosibirsk: Publishing institute of Archaeology and Ethnography of the Russian Academy of Sciences, 2009, p. 144.
- 10 Hudyakov Y. *Role of military affairs of Western and Eastern Turks in the history of wars and military art of the nomadic peoples of Central Asia* // *Turkic heritage Eurasia VI–VIII centuries*, Astana: KULTEGIN, 2008, p. 225.
- 11 Қайыркен Т.З. *Chinese inscriptions on ancient Turkic monuments*, Oskemen: Advertising Digest, 2008, 334 p.
- 12 Hudyakov Y.S. *Diplomatic history of the nomads of Central Asia*, Novosibirsk: State University Press, 2003, p. 93.
- 13 Zhumaganbetov T.S. *Old Turkic Khaganate: Development of the State VI–VIII centuries*, Almaty: ANPP, 2006, 291 p.
- 14 Zhumagulov K.T. *On the history of Avarians* // *Proceedings of the republican scientific-theoretical conference*, Karaganda, 2009, p. 221–226; Kyzlasov L.R. *The first Turk Empire and its significance for Eastern Europe* // *Tatar archeology*, 1997, № 1, p. 23–30.
- 15 Bichurin N.J. *Collection of information about the people who lived in ancient times in Central Asia*, Moscow-Leningrad: USSR Academy of Sciences, 1950, Vol. 1, p. 280.

16 Gumilev L.N. *The great division among the first Turkic Khaganate in the light of the Byzantine sources* // Byzantine Herald, 1961, Т. XX, p. 75–89.

17 Gumilev L.N. *The strife of the eighties in the VI century in Turkic Khaganate* // Reports on the ethnography. The Geographical Society of the USSR, Leningrad, 1965, p. 66–69.

Ж.Б.Қожабекова

Роль Китая во внешней политике Тюркского каганата

В статье рассмотрены основные стороны взаимоотношений Тюркского каганата с Китаем, в частности, роль согдийских купцов в их экономических взаимоотношениях, торговая деятельность согдийских купцов по Великому Шелковому пути. Подробно описаны цели династийных союзов между каганатом и китайскими царствами. На основании китайских источников определена роль китайских принцесс в истории Тюркского каганата, а также судьбы принцесс из рода Ашина при дворе китайских правителей.

Zh.B.Kozhabekova

China's role in the foreign policy of the Turkic Khaganate

The article considers the main aspects of relationships China with Turkic Khaganate. Particularly, the role of the Sogdian merchants in the economic relations between China and Turkic Khaganate, trading activity of Sogdian merchants on the Silk Road. Describes in detail the purpose of dynastic alliances between the Khaganate and Chinese kingdoms. Based on Chinese sources defines the role of the Chinese princess in the history of Turkic Khaganate, and the fate of the Ashina princesses in the court of Chinese rulers.

УДК 323

К.К.Нуркенов

Национальная школа государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана (E-mail: kaira_nk@mail.ru)

Особенности имиджа политического лидера в мультикультурных государствах

На примере США и Германии

В статье изучены особенности формирования имиджа политических деятелей современности в мультикультурных государствах — Барака Обамы и Ангелы Меркель в контексте политического и этнокультурного многообразия. Рассмотрены основные характеристики и политические факторы, оказывающие влияние на процесс формирования имиджа политиков.

Ключевые слова: имидж, политический лидер, мультикультурализм, визуальное измерение имиджа политика, гендерный аспект политического лидерства.

Особенности имиджа политического лидера в мультикультурных государствах мы постарались рассмотреть через изучение имиджа политических лидеров современности: Президента США Барака Обамы и Канцлера Германии Ангелы Меркель.

Почему были выбраны именно эти лидеры? Они имеют особенности, которые выделяют их из числа предшественников. Барак Обама является первым темнокожим Президентом США, Ангела Меркель — первая женщина-канцлер в истории Германии. Вместе с тем у них есть и общее — они являются руководителями развитых в экономическом отношении государств, а также поликультурных и полиэтнических [1–16].

Актуальность представленной темы также объясняется познанием своеобразия механизмов становления политического лидерства как института. В этом плане научно-перспективным является понимание политического лидерства как специфической формы взаимодействия участников политического процесса, выделение в структуре лидерства не только руководства, организации и властного воздействия, но и основанной на добровольном подчинении участников силы авторитета лидера. Признание авторитета подразумевает объективное превосходство политического лидера по наиболее существенным для окружающих качествам, полномочиям, способностям, видам деятельности и веру в него как государственного деятеля и публичного политика.

Политическая сфера — одна из самых освещаемых в СМИ. Но больше всего внимания уделяется политическим деятелям, ведь они являются активными участниками формирования имиджа страны. Положительный образ политика в общем влияет на восприятие страны другими государствами, тем самым являясь залогом успеха.

Имидж политического деятеля является основой, которая используется в процессе его политической деятельности.

Характеристики политика, создающие имидж, делятся на:

- психофизиологические (активность, агрессивность, сила и мощь, а также противоположные им);
- личностно-коммуникативные (на практике связанные с каналом передачи информации, такие как фото- или телегеничность, тембр голоса);
- социальные (моделирующие, чисто человеческие качества, воспринимающиеся людьми как позитивные — доброта, отзывчивость);
- мифо-символические (подводящие объект к имеющимся у аудитории стереотипным представлениям);
- профессионально-политические (отражающие требования и ожидания массовой аудитории, связанные с представлениями о конкретной профессии).

Важно отметить, что имиджи политиков отличаются друг от друга в зависимости от гендерных характеристик. По мнению Э.Игли, существуют определенные социальные ожидания, ориентируясь на которые, и мужчины-политики, и женщины-политики должны придерживаться своих гендерных ролей и учитывать особенности гендерных стереотипов.

Остановимся подробнее на особенностях политического имиджа Барака Обамы и Ангелы Меркель по отдельности.

На наш взгляд, ярким примером того, как мужчина-политик может добиться значительных высот в своей карьере благодаря умелому, профессионально сформированному типично мужскому имиджу, является нынешний президент Соединенных Штатов Америки Барак Обама. Жители разных стран связывают приход первого в истории США темнокожего президента к власти с переменами к лучшему. Президент Кении Мваи Кибакви объявил 6 ноября — Государственным праздником — Барака Обаму в Кении считают своим (его отец — Барак Хусейн Обама-старший — кениец). Именем нового президента там называют младенцев, в его честь сочиняют песни. По всему миру развернулась так называемая «обамамания». Каким же образом практически никому не известный до недавнего времени сенатор от штата Иллинойс превратился в современного поп-идола, обогнав по популярности многих звезд шоу-бизнеса? Имидж Барака Обамы, безусловно, — качественная работа имиджмейкеров. Именно поэтому мне бы хотелось проанализировать имидж действующего президента США.

Визуальное измерение имиджа любого политика играет важную роль, особым параметром является внешность. Внешность Барака Обамы, безусловно, сыграла исключительную роль в создании его политического имиджа. По сути, то, что афроамериканец стал президентом, подтверждает, что преодоление этнических преград, застарелых предрассудков, непонимания возможно. То, что Барак Обама является афроамериканцем, взорвало американскую общественность, создало интригу вокруг претендента на президентское кресло, повысило внимание со стороны коллег и избирателей.

Если говорить о внешности, то можно утверждать, что Обама, как и Джон Кеннеди в свое время, победил на выборах именно благодаря своему внешнему облику и природной харизме. Кроме того, он обладает идеальным возрастом: уже не совсем молод, но и не совсем стар. Такая «золотая середина» между относительной молодостью и еще не наступившей старостью у американцев ассоциируется с энергией, напористостью, уверенностью и жизненной силой. Поэтому Барак Обама, используя свою напористость в выступлениях и эмоциональные приемы, пользуется большой популярностью у

простых американцев. Многие обращают внимание на улыбку президента, сравнивая ее со знаменитой улыбкой Джона Кеннеди. Действительно, открытая, добрая улыбка притягивает взгляды, создает позитивное настроение, располагает к себе. С человеком, который так улыбается всему миру, хочется общаться, его хочется слушать, за ним хочется следовать.

Немалую роль в визуальном измерении имиджа играют фотографии, которые достаточно часто появляются в СМИ. Многие фотографии демократа несут скрытый смысл, который нетрудно расшифровать, наделяя имидж президента определенными, выгодными ему характеристиками. На многих фотографиях Барак Обама изображен стоящим перед огромной толпой с поднятой вверх рукой. Такие фотографии создают впечатление сильного, уверенного в себе лидера, управляющего толпой, кумира, за которым идут люди.

Если часть изображений открывают нам Обаму-кумира, Обаму-повелителя, то другая часть фотографий показывает его совершенно с другой стороны. На одном из фото президент США изображен обычным человеком, играющим в баскетбол — традиционно любимую игру афроамериканцев. Скрытый смысл — показать, что взаимосвязь Обамы и других темнокожих на этническом уровне не нарушена. Особое место в визуальном измерении имиджа Барака Обамы занимают фотографии его семьи, которые открывают аудитории Обаму-мужа, Обаму-отца. Одна из фотографий показывает трепетные и нежные отношения, которые сохранились между Баракком и его женой после долгих лет совместной жизни. Фотографии, где изображена дружная семья президента, показывают его хорошим отцом, а хороший отец для детей в массовом сознании должен превратиться в хорошего отца для нации. «Моя семейная жизнь для меня самое важное и самое большое, что я сделал в своей жизни, и больше я могу сделать только своей политической деятельностью», — говорит президент. Обама приоткрывает аудитории завесу своей личной жизни, чем вызывает искренние положительные эмоции у людей.

Воздействовать на толпу эффективнее эмоционально, чем рационально. Именно это правило лежит в основе вербальной коммуникации Барака Обамы. Американцы называют нового президента «самым одухотворенным оратором своего поколения». Действительно, Барак Обама говорит очень эмоционально, с огромным позитивным посылом. Его речи способны зажечь самую холодную аудиторию. Обама смог обаять даже политиков, бизнесменов и журналистов — людей, которые в силу профессии привыкли относиться абсолютно ко всему с недоверием и скептицизмом. В речах Барака Обамы мало конкретики, зато много общих фраз, эмоциональных лозунгов, призывов. Например: «Если вы идете верным путем и будете продолжать по нему идти, то в конечном счете добьетесь успеха» — общая фраза, не имеющая глубокого смысла и не относящаяся к политике, но, сказанная особым тоном, имеет статус афоризма. Ни в одной из речей Обамы не была дана конкретная программа действий, конкретный проект развития страны или план выхода из кризиса, но 42-й президент США Билл Клинтон, например, считает Обаму величайшим оратором со времен Кеннеди. Выступления президента построены на обещаниях и на фразах, которые хочет услышать население, и это эффективно воздействует на массовое сознание. Обама обещает привести свой народ к светлому будущему, возродить «американскую мечту», сделать образование более доступным, обеспечить людей жильем и поддержать средний класс. Надо отметить, что эти обещания особенно актуальны в сложившейся ситуации финансового кризиса, но в них не было бы ничего особенного в иной ситуации. В своих выступлениях Обама много говорит о себе: «Я не думаю, что я какой-то особенный, например, в любви к матери, в любви к моим бабушке и дедушке», «То, что мой отец — черный как смоль, а мать — белая, как молоко, практически никак не отложилось в моем сознании», признается в таких ошибках молодости, как употребление алкоголя и наркотиков: «Я человек, который живет обычной жизнью, и так случается, что я иногда совершаю ошибки». Делясь с народом своими личными переживаниями, демократ располагает к себе, дает понять, что он обычный человек, такой же, как все, а это привлекает людей.

Следует отметить, что в последние годы Президента Джорджа Буша младшего в США наблюдалось снижение доверия к действующему президенту, массовое осуждение его действий, пришло всеобщее разочарование в политике Белого Дома, возникла неуверенность в будущем. Дополнением к такой негативной обстановке стал и финансовый кризис, выявивший недостатки в экономике США. Разочарованная в политике республиканцев Америка ждала чего-то нового, и это «новое» своевременно предложил ей Барак Обама. На фоне сложившейся исторической ситуации он оказался наиболее удачным претендентом на президентское кресло, разрушающим стереотипы и прославляющим легендарную «американскую мечту».

Рассматривая контекстное измерение имиджа, необходимо сказать и об окружении объекта имиджа. Первое место в окружении Барака Обамы, конечно же, занимает его семья. Секрет его в том, что он производит впечатление новейшего образца современного мужчины: спокойного, склонного к компромиссам. «Он стал симпатичен избирательницам благодаря своему нестандартно-равноправному и определенно построенному на любви супружеству с сильной и эффектной женщиной», — пишет газета The Times. Если обратиться к биографии Барака Обамы, можно выяснить, что демократ уже 16 лет состоит в браке со своей женой Мишель Обамой. Их крепкая семья вызывает уважение у американцев и во всем мире. Что касается жены новоиспеченного президента, то она не стремится к политической власти. Ее целью, скорее, является очеловечить имидж мужа, сделать его лояльнее, мягче, жизненнее.

Говоря о контекстном измерении имиджа, нужно также учесть юридическое образование Барака Обамы, который окончил в 1983 г. Колумбийский университет, а в 1991 г. — школу права Гарвардского университета. По мнению избирателей, юрист по образованию Барак Обама должен знать цену своим словам, что немаловажно для политика. Необходимо также заметить, что в молодости Барак Обама на протяжении некоторого времени жил в очень бедном квартале Чикаго. Этот факт его биографии, став достоянием общественности, вызвал уважение среди бедных слоев населения США. Это отразилось и на результатах выборов 2008 г.: явный, большой перевес в пользу Обамы был лишь у малообеспеченных, среди остальных категорий населения разница в количестве голосов, отданных за него и за его главного соперника — Маккейна, была незначительной.

Имидж Барака Обамы можно рассматривать также и в контексте его принадлежности к определенной религии. В 1985 г. Барак Обама работал в одной из групп церковной благотворительности в Чикаго. Принимая во внимание, что в Америке проживает достаточно большой процент верующих граждан, факт того, что Барак Обама является прихожанином одной из христианских церквей в Чикаго, повышает симпатии к нему со стороны верующих. Лишь протестанты отдали предпочтение другому кандидату в президенты — Маккейну, но это традиционный республиканский электорат. В ходе выборов подтвердилось все чаще высказываемое предположение о том, что в американском обществе происходит серьезное размежевание именно по культурному критерию, что фактически образовались «две Америки». Одна — традиционная, менее образованная, это Америка фермеров и трудящихся малых городов. Именно эта часть общества отдала большую часть голосов кандидату Маккейну. И вторая — более образованная, модернизированная, открытая всему миру Америка. Она и победила, пусть не с таким уж и большим преимуществом, но в американских выборах, как и вообще в демократических странах, подавляющего перевеса почти никогда не бывает.

Таким образом, можно выделить определенные черты, которые составили основу имиджа Барака Обамы: это особенности его внешности (цвет кожи, улыбка, выразительная мимика и жесты), молодость в сравнении с основными его конкурентами, расовая принадлежность, высшее юридическое образование, приверженность к религии, теплые семейные отношения. В целом он предстает перед нами как сильный, харизматичный, уверенный в себе лидер. Поэтому его образ может послужить хорошим примером формирования эффективного имиджа мужчины-политика.

Как уже говорилось ранее, существуют определенные социальные ожидания, ориентируясь на которые, и мужчины-лидеры, и женщины-лидеры должны придерживаться своих гендерных ролей и учитывать особенности гендерных стереотипов. Вместе с тем лидерская роль требует наличия качеств, что, в случае с формированием политического имиджа для представительницы слабой половины человечества, провоцирует конфликт между необходимостью соответствия предписанной обществом женской гендерной роли и стремлением к лидерству. Чтобы достичь доминирующих позиций, женщина должна преодолеть данный психологический барьер, в то время как мужчина, не сталкивающийся с обозначенным противоречием, имеет больше преимуществ в осуществлении политической карьеры.

В связи с этим, по нашему мнению, целесообразно выделить имидж женщины-политика в отдельную категорию для изучения. Патриархальные взгляды, которые определяют место и роль женщины в обществе и которых нередко придерживаются не только электоральные группы, но и политические институты (например, средства массовой информации), создают ряд трудностей при формировании и тиражировании политического имиджа женщины. Анализ личностных характеристик, соответствующих электоральным ожиданиям, и психологических особенностей исторических личностей позволит выявить совокупность устойчивых черт, необходимых для формирования эффективного имиджа женщины-политика.

22 ноября 2005 г. стало этапным днем в истории послевоенной Германии. Впервые канцлером Федеративной Республики стала женщина — Ангела Меркель, более того, представительница блока ХДС/ХСС, где процессы эмансипации по сравнению с левым партийным флангом начались относительно недавно, и плюс ко всему уроженка и воспитанница бывшей социалистической ГДР. Почему нас заинтересовала биография Ангелы Меркель? Журнал «Форбс» назвал Ангелу Меркель самой влиятельной женщиной мира в 2006, 2007 и 2008 гг., а журнал «Тайм» в 2006 и 2007 г. включал Федерального канцлера ФРГ в список ста самых влиятельных людей планеты. Иногда Ангелу Меркель называют «тевтонская Маргарет Тэтчер».

«Что делает Ангела Меркель со старыми вещами?» — спрашивалось в анекдоте 2005 г., когда фрау Меркель стала канцлером Германии. Ответ: «Она их носит». Пресса, как и сатирические телепрограммы того времени, не упускали случая пошутить по поводу слишком делового и не слишком женственного образа нового бундесканцлера. За эти годы образ Меркель сильно изменился, ее популярность укрепилась. Она, кажется, с легкостью добивается того, чего не могли достичь ее предшественники. Политологи стали говорить о «феномене Меркель». Одним из объяснений успеха является ее имидж. И это при том, что вопрос имиджа немецкое общество обычно не интересует.

В отличие от англосаксонских стран и России имидж политика в Германии обсуждается редко. О политике и политиках, конечно, спорят, но больше говорят о политических позициях или конкретных действиях. В биографиях политических деятелей если и затрагивается тема личной харизмы или внешнего вида, то, как правило, без внимательного обращения к тому, как эта харизма или этот вид создаются.

Под имиджем принято понимать целенаправленно сформированный образ, оказывающий эмоционально-психологическое воздействие и устойчиво воспроизводящийся в массовом сознании. Образ есть у каждого, а вот имидж бывает лишь у того, чей образ подвергается сознательному конструированию. Считается, что в политике обойтись без имиджа почти невозможно. И даже если анализ немецких СМИ может поставить данное утверждение под вопрос, значение имиджа для продвижения по вертикали власти от этого не уменьшится. Немецкие политики в этом не исключение.

Согласно опросам, большинство немцев считает Ангелу Меркель компетентным и сильным политиком. Хотя мало кто сможет объяснить, чем отличаются ее политические взгляды от политики конкурентов. Меркель отвечает представлениям немцев о «правильном» канцлере — последовательном и прогнозируемом. И при этом она остается неуязвимой и необъяснимой. Соперники признают, что выпады против Ангелы Меркель почти невозможны: вызывать ее на конфронтацию — все равно, что бороться с собственной тенью. В этом ей помогает умение давать короткие, иногда сухие, но ироничные комментарии, устраивающие всех и в то же время закрывающие не нужную ей дискуссию. Она редко возражает напрямую, вместо «но» чаще использует «вместе с тем» или «а также».

Жизнь предыдущего канцлера Герхарда Шредера активно обсуждалась и журналистами, и обществом. О личной жизни Ангелы Меркель известно мало: ей 55 лет, не имеет детей, любит писать смс-ки, готовить блюда традиционной немецкой кухни. Она выращивает помидоры и не занимается спортом. Нынешний и второй муж Ангелы Меркель — Йоахим Зауэр работает профессором теоретической химии в Берлинском университете и редко сопровождает супругу на официальных мероприятиях.

Внешний вид Ангелы Меркель постепенно модифицировался. Прическа «под горшок», отсутствие объема и блеска волос, старомодные костюмы — это осталось в прошлом. Укладка стала более модной, волосы более объемными, обувь теперь не просто удобна, но и более элегантна. В 2008 г. на приеме в Осло ее вечерний туалет с неожиданным декольте преподнес самую влиятельную женщину мира не только как чиновника, но и как леди. У нее появилась собственная стилистка, об имидже заботится и ее пресс-секретарь. Тем не менее имидж Ангелы Меркель остается деловым и скромным. Ее пример — это замечательная иллюстрация к правилу имиджмейкинга, утверждающему, что одежда и внешний вид политика должны отражать его политические позиции, соответствовать ситуации и тому коммуникационному посланию, которое этот политик несет обществу.

Внешние изменения можно проследить не только в одежде или прическе; движения Меркель стали уверенными, скованность в жестикуляции исчезла, порой наигранная ранее улыбка стала естественной. Неизменным остается демонстрируемое безразличие канцлера к внешнему виду. Только работающие в ее окружении знают, как равнодушно относится она к своим фотографиям в прессе. Фотографам не рекомендовано делать снимки канцлера в профиль и снизу. Известен случай, когда канцлер сама прогнала папарацци, снимавшего ее с оптически невыгодной позиции. Однажды она на

встрече с народом лично отодвинула в сторону полицейских, создававших фотограмм не совсем демократичный фон.

Образ Ангелы Меркель в немецком обществе и СМИ, хотя и не яркий, но гармоничный и вполне законченный. Она не любит помпезности, проживает в том же доме в центре Берлина, в котором жила и до избрания канцлером. В отличие от своего предшественника Герхарда Шредера (канцлера в 1998–2005 гг.) не проявляет склонностей к дорогим вещам или деликатесам. Отличается от предшественника и отношением к журналистам. Она подчеркнуто дистанцирована и не допускает панибратства. Не спорит и не доказывает, а поясняет и разъясняет. Она умело использует неформальное общение с прессой, осторожно подсказывая полезные для себя темы. А если публикации ей не понравились, оставляет за собой право на критические, даже язвительные комментарии. Отношения Меркель и СМИ отличают ее не только от предшественников, но и от коллег из стран Евросоюза. Пусть эти отношения и лишены эмоций, симпатий, они эффективны и транслируют обществу тот имидж, который и объясняет ее успех.

Ангелу Меркель иногда теперь сравнивают с Гельмутом Колем (бундесканцлер в 1982–1998 гг.) или Маргарет Тэтчер (премьер Великобритании в 1979–1990 гг.). Но ее имидж — своего рода феномен, в основе которого — отсутствие яркого образа и некоторое единство противоречий. В массовом сознании она вышла за рамки лидера христианских демократов и стала своего рода матерью (по иным высказываниям — бабушкой) нации. Так что независимо от исхода этих выборов имидж Меркель стал новой моделью для политтехнологов. Этот имидж, конечно же, может быть скопирован. Но для успешности такого копирования нужна будет подходящая политическая система, соответствующий менталитет и аналогичная ситуация, в которой лучший образ — отсутствие такового.

Чем же все-таки следует объяснить ее политический успех, дружно отмечаемый наблюдателями? Назвать ее ярким политическим деятелем трудно с любой точки зрения. Биография Ангелы Меркель — это биография типичного номенклатурного работника, державшегося до поры до времени в стороне от политики, пришедшего в нее, когда настал подходящий момент, и продвигавшегося вверх по партийно-бюрократической лестнице благодаря своему прилежанию и связям. У нее нет сколь-нибудь оригинальных идей. У нее нет яркого запоминающегося имиджа. Она весьма посредственный оратор. Ее единственный козырь — скромное обаяние «обыкновенной женщины», которая ничего «не хочет для себя». Но не слишком ли мало?

Или, может быть, именно такой политик и нужен в эпоху глобализации, эпоху повсеместного сращивания бюрократии и бизнеса?

Ангела Меркель — первая женщина на посту Федерального канцлера Германии. Волею избирателя ей пришлось возглавить правительство «большой коалиции», в которую вошли представители Социал-демократической партии — основной соперницы Христианско-демократического союза на недавних досрочных выборах. С тем большим нетерпением обозреватели ожидали первого правительственного заявления Ангелы Меркель. По традиции, в нем госпожа канцлер должна была наметить основные направления своей будущей политики.

«Ну, кто бы мог подумать, — изумилась Ангела Меркель, — что мы окажемся вот здесь?» «Вот здесь» означало — она на посту канцлера, а христианские демократы и социал-демократы после ожесточенной борьбы — в составе коалиционного правительства. Изумление Ангелы Меркель явно было искренним. Она на вершине власти в Германии. Этого действительно никто не ожидал. Ангела Меркель выросла в бывшей ГДР, по специальности она физик. В политику пришла поздно, произносить пафосных речей, воздействовать не на ум, а на эмоции избирателей так и не научилась. И вот теперь — такой головокружительный взлет. Тут вполне можно и голову потерять. Но Ангела Меркель не тот человек.

Трезво и деловито, без красивых жестов и пламенных призывов канцлер Меркель пункт за пунктом огласила программу правительственной коалиции. Коалиции, которой никто не хотел, и меньше всех — сама Ангела Меркель. Но раз уж так решил избиратель, она выполняет его волю. Поэтому в правительственном заявлении не нашлось места неолиберальной риторике, определявшей предвыборную борьбу. Ее место заняли такие понятия, как «общность», «ответственность перед гражданами», «надежность». Если еще несколько недель назад Меркель призывала к радикальному переустройству всех систем социального обеспечения, то теперь речь идет лишь о реформах с целью сохранения этих систем.

Госпожа канцлер явно пытается изменить свой имидж. Ее долго упрекали в недостатке социальной солидарности. И вот теперь, она, на удивление всем, назвала истинными героями нашего време-

ни матерей-одиночек. После этой речи многие традиционалисты среди христианских демократов поняли, что их лидер взяла новый курс. Семья — это не венчание в церкви. Семья — это та ячейка, в которой родители растят детей, а дети поддерживают родителей. А в какой форме это происходит — определяют сами граждане, а не государство.

Прагматизм — основа политики нового правительства. Прагматизм поставлен во главу угла в экономике, во внешней политике, в образовании. Приведет ли либерализация законов о защите от увольнения к созданию новых рабочих мест? «Давайте попробуем, — отвечает Ангела Меркель, — а то ведь так и не узнаем ответа». Традиционно в первом правительственном заявлении принято отмечать заслуги перед обществом профсоюзов и союзов работодателей. Вот и она искала правильные слова, признается Ангела Меркель, а потом решила, что времена изменились и привыкать к этому пора не отдельным группам, а всем гражданам.

И, пожалуйста, без пафоса и громких обещаний. Если оппозиция считает, что в правительственной программе нет размаха, то так оно и есть, — соглашается Ангела Меркель. Давайте идти мелкими шагами, зато, наконец, в верном направлении.

Таким образом, в своей работе мы попытались провести краткий анализ имиджа одних из самых ярких лидеров современности, таких как Барак Обама и Ангела Меркель. Проанализировать причины, благодаря которым население этих стран поддержало их в выборах на высшие государственные посты и во многом поддерживает их и сейчас.

Для нас изучение темы имиджа политического лидера является актуальным и потому, что в Казахстане уже на протяжении долгих лет бесспорным лидером является наш Президент Нурсултан Абишевич Назарбаев, феномен личности которого сегодня также исследуется многими учеными.

В контексте темы политического лидерства важнейшую роль играет понятие лидер нации. Это не только сильная личность, но, прежде всего, политик-стратег, который максимально отчетливо прочувствовал дух эпохи и логику ключевых направлений развития. И в то же время сумел встать во главе этого процесса, задать вектор и темпы реализации.

И если политический лидер формирует систему действий на ближнесрочную перспективу, исходя из тактических соображений, то лидер национальный выступает как стратег, определяя логику развития на десятилетия вперед.

Этим и определяется значительная роль такого государственного деятеля не только в истории его народа, но и в контексте мирового развития.

К.К.Нуркенов

Көпмәдениетті мемлекеттердегі саяси көшбасшы имиджінің ерекшеліктері

АҚШ және Германия мысалында

Мақалада көпмәдениетті мемлекеттердегі саяси көшбасшының имиджі қалыптасуының ерекшелігі туралы баяндалған. Саяси көшбасшы имиджін қабылдауға әсер ететін саясаткердің негізгі сипаттамалары қарастырылған. Саяси және этномәдениет алуантүрліліктің контекстінде Барак Обама және Ангела Меркель сынды қазіргі заманның саяси қайраткерлерінің имиджі қалыптасуының ерекшеліктеріне талдау жасалған. Имидждің қалыптасу процесіне ықпал ететін негізгі саяси факторлар анықталған.

K.K.Nurkenov

Features of image of the political leader in the multicultural states

On an example USA and Germany

In this work features of formation of image of the political leader in the multicultural states are studied. The main characteristics of the politician influencing perception of its image are considered. Features of formation of image of politicians of the present of Barack Obama and Angela Merkel in a context of political and ethnocultural diversity are analysed. The major political factors rendering on process of formation of image are defined.

УДК 304.444; 303.425.

Ш.К.Ахметова

*Омский филиал Федерального государственного бюджетного учреждения науки
Института археологии и этнографии СО РАН, Россия (E-mail: ack-sholpan@yandex.ru)*

К вопросу о конструировании этничности

В статье дана рецензия монографии С.А.Мадюковой и Ю.В.Попкова, в которой на основе исследования социально-философского содержания концепта «обряды жизненного цикла» рассмотрена проблема социокультурного неотрадиционализма, непосредственно связанного со способами существования традиций и механизмами трансляции и адаптации социокультурного опыта в современных условиях.

Ключевые слова: этничность, этническая культура, социокультурный неотрадиционализм, обряды жизненного цикла, традиция, традиционализм.

В 2011 г. в издательстве «Алетейя» в Санкт-Петербурге вышла монография к.ф.н. С.А.Мадюковой и д.ф.н. Ю.В.Попкова «Феномен социокультурного неотрадиционализма» [1]. Книга является определенным результатом изучения социокультурного неотрадиционализма. Этой проблемой новосибирская этносоциологическая школа занималась под руководством заместителя директора, заведующего сектором этносоциальных исследований Института философии и права СО РАН доктора философских наук, профессора Ю.В.Попкова на протяжении нескольких лет. Поднятая авторами проблема является весьма актуальной в условиях перехода к рыночной экономике и модернизации в российском обществе конца XX – начала XXI вв. Разрушение советской социалистической парадигмы в последнем десятилетии прошлого века, сопровождавшееся вестернизацией культуры и общества, привели к востребованности этнической культуры. С.А.Мадюкова и Ю.В.Попков отмечают наличие определенного разрыва между современностью и традиционностью на фоне динамичного развития общества. Проявляется это в глобализации с сопутствующей ей универсализацией, с одной стороны, и в отсутствии целостности в структуре общества, одной из причин которой является возрастание роли этнической культуры и этнической идентификации — с другой. Поэтому исследование феномена социокультурного неотрадиционализма, непосредственно связанного со способами существования традиций в современных условиях и механизмами трансляции и адаптации социокультурного опыта в изменяющихся условиях, приобретает особую значимость для решения практических проблем.

Монография состоит из введения, двух глав и заключения. В первой главе «От традиции к неотрадиционализму» авторы рассматривают содержание понятий «традиция», «традиционализм» и «неотрадиционализм» в различных научных течениях, их соотношение и специфику социокультурного неотрадиционализма, основой которого является традиционная этническая культура. Во второй главе «Социокультурный неотрадиционализм и воспроизводство этничности» анализируются социально-философское содержание концепта «обряды жизненного цикла», интерпретации этничности в эволюционно-историческом и социобиологическом направлениях примордиализма, конструктивистском и функциональном подходах, воспроизводство этничности на новых основах путем реализации социокультурного неотрадиционализма в ревитализации обрядов жизненного цикла.

Обращая внимание на выделение исследователями бытового, этнографического и философского значения термина «традиции», авторы монографии отмечают распространенную в фольклористике и

этнографической науке ассоциацию этого понятия с традиционной культурой как особой семиотической системы, возникшей в дописьменную эпоху, что, по их мнению, является слабостью этого подхода [С. 10]. На бытовом уровне традиция ассоциируется с обычаем, обрядом и ритуалом, с тем, что устойчиво повторяется и воспроизводится во времени и представляет нечто ценное, заслуживающее уважения и сохранения [С. 10]. В философии традиция рассматривается как явление социальной коммуникации, передача культурного опыта от поколения к поколению и от одного народа другим народам. Содержанием традиции при таком подходе может стать любой функциональный элемент культуры от норм морали до художественного творчества [С. 11].

Для разработки проблематики социокультурного неотрадиционализма авторы монографии опирались на труды Г.Гадамера, К.Юнга и К.Маркса. В частности, идеи Г.Гадамера о традиции как условии общественного бытия и носителя устойчивости, фиксирующей константные составляющие межэтнического взаимодействия, имели большое значение при анализе синхронного аспекта неотрадиционализма. Особая роль архетипов в механизме наследования социокультурного опыта, отмеченная К.Юнгом, сыграла важную роль в исследовании диахронного аспекта социокультурного неотрадиционализма. Положение марксистской философии о традиции как компоненте общественных отношений, обусловленной конкретно-историческими условиями, стало также методологически важным для раскрытия исследуемой авторами проблемы. Подмеченное К.Марксом свойство человека в рамках традиции нарушать традицию позволило С.А.Мадюковой и Ю.В.Попкову осмыслить процесс образования неотрадиции [С. 14,15].

Традиция во все века являлась основным механизмом воспроизводства, адаптации и трансляции по вертикали социокультурного опыта, поддерживающими устойчивостью культуры как системы. Хотя носителями традиции могут выступать разные социальные субъекты, чаще всего исследователи рассматривают в этом качестве этнос. Авторы монографии считают особенно важным рассмотрение традиции как способа этнической самоидентификации, социального самовыражения и самоутверждения. По их мнению, этническое в традициях «представляет собой элементы социокультурного опыта данного этноса, которые несут на себе отпечаток своеобразия географической среды, природно-климатических условий его исторического и культурного развития» [С. 17]. Традиционализм авторы понимают как характеристику специфических форм сознания и поведения людей, переживающих, а не сознающих традицию. На основе анализа классических и современных философских концепций традиционализма, а также традиционалистских исследований в политике, экономике, истории дается определение традиционализма как автоматического следования традиции, где отсутствуют рациональность и рефлексия, где традиция «переживается», а не осознается социальными субъектами.

В качестве элементов традиционализма С.А.Мадюкова и Ю.В.Попков рассматривают наряду с традицией понятия «обряд», «обычай», «ритуал». Последние тесно связаны с традицией, функционирование которой происходит посредством их выполнения. Таким образом, понятие «традиция» является более широким. Понятия «обычай», «обряд», «ритуал» являются более частными, видовыми. Рассмотрение и определение этих терминов вносит определенный вклад в разработку категориально-понятийного аппарата этнографии.

Рассматривая различные социально-философские и социологические научные концепции, С.А.Мадюкова и Ю.В.Попков пришли к выводу, что традиция, будучи универсальным историческим и культурным явлением, вызывает к жизни такой социокультурный феномен, как неотрадиционализм [С. 28], для исследования которого важное значение имеет рассмотрение социально-философского содержания концепта «обряды жизненного цикла». В раскрытии социокультурных функций обрядов жизненного цикла они опираются на теорию «обрядов перехода» А.Ван Геннепа.

Как известно, традиции не отделимы от новаций. Если первые поддерживают устойчивость и воспроизводство культуры, то вторые способствуют ее развитию и взаимодействию с другими культурами. От соотношения традиций и новаций зависят прогресс или регресс культуры и общества. Авторы монографии рассматривают проблему социокультурного неотрадиционализма как современную форму снятия противоречий этнокультурных традиций и социокультурных новаций, а последние — как взаимодействующие и взаимообусловленные стороны развития культуры. По их мнению, единственно возможным способом бытия традиций как явлений реальной жизни выступает их адаптация к новациям, рожденным как внутри данного субъекта (носителя традиций) под влиянием изменившихся условий его существования (диахронный аспект), так и в процессе его взаимодействия с другими социальными субъектами (синхронный аспект). В последнем случае новации выступают в форме инноваций. В результате взаимообусловленности традиций и новаций исчезает сакральный

смысл традиций, процесс их воспроизводства характеризуется рефлексией и рациональным подходом. По словам исследователей, «принципиально важной характеристикой неотрадиционализма является то, что он не вытесняет традиционную культуру, а инкорпорирует, включает ее в себя. Однако в этом симбиозе традиционная культура не остается неизменной. Она приобретает новые свойства и выполняет новые специфические социальные функции» [С. 45]. В результате идет развитие традиции за счёт инкорпорации новации с учетом конкретных условий. Следует учитывать, что сохранению и восстановлению подлежат только востребованные традиции, способные к адаптации.

Теоретическое обоснование концепции социокультурного неотрадиционализма является главной проблемой в данной работе. Для ее разрешения С.А.Мадюкова и Ю.В.Попков прежде всего опираются на социокультурный подход П.Сорокина, выразившего его суть в формуле: «Личность, общество и культура как неразрывная триада». По мнению авторов монографии, «социокультурный подход дает возможность раскрыть сопряженность личности и общества, культуры и социальности, а также моментов устойчивости и изменчивости в социальных процессах» [С. 51]. Он позволяет через глубокое проникновение в исторически сформированные социально-ценностные структуры выявлять «социокультурные основания, позволяющие объяснить как магистральную линию формирования и существования социокультурного неотрадиционализма, так и его региональную специфику» [С. 53].

Особенностью социокультурного неотрадиционализма, по мнению С.А.Мадюковой и Ю.В.Попкова, является постоянно воспроизводимая традиция, которая становится мерой идентичности общества и условием этнической самоидентификации. При этом возрастающая роль в процессах современной модернизации, идентификации и в самоопределении индивидов, групп и сообществ, а также будущего их развития отводится обрядам жизненного цикла, возрождение, переосмысление и сохранение которых в новых социально-экономических и политических условиях составляют важную часть содержания социокультурного неотрадиционализма. Процесс ревитализации обрядов жизненного цикла состоит в формировании рефлексированных, упорядоченных социальных норм и выступает способом сохранения или возрождения содержания традиции в ином социальном контексте.

В условиях глобализации, интеграционных и универсализирующих процессов в социокультурном неотрадиционализме становятся актуальными локальные идентичности, основанные на традиционных этнических культурах. Авторы монографии опираются на материалы индивидуального и группового интервьюирования школьной и студенческой молодежи титульной национальности в различных регионах Сибири, что позволяет теоретические предпосылки подкреплять некоторыми практическими результатами. Воспроизводство этничности у традиционно ориентированных представителей тюркских этносов Южной Сибири происходит в результате осознанного исполнения обрядности, возрастания значимости сеочного родства и конфессиональной идентичности, возрождения традиционных верований. Авторы монографии отмечают, что «принципиально важное значение при исследовании процесса ревитализации обрядов жизненного цикла имеет акцентированная респондентами осознанность выполнения этнических обрядов и обычаев» [С. 125]. Вместе с изменением традиционной вертикали передачи традиций из поколения в поколение и с доминированием общественных каналов трансляции этнической культуры это свидетельствует о высокой значимости сознательной составляющей в трансляции этнокультурного опыта. Таким образом, результаты конкретных этносоциологических исследований привели С.А.Мадюкову и Ю.В.Попкова к заключению о тесной связи социокультурного неотрадиционализма с процессом конструирования неотрадиции [С. 126]. Миссию социокультурного неотрадиционализма они видят в возрождении и конструировании этничности, объединяющей в себе ранее разрозненные внутриэтнические группы [С. 130].

Вместе с тем, хотелось бы отметить, что этносоциологические исследования, проводившиеся среди школьной и студенческой молодежи титульных национальностей, охватывают лишь поверхностный срез изучаемой проблематики. На наш взгляд, для иллюстрации концепции социокультурного неотрадиционализма необходимы более глубокие практические исследования совместно с этнографами. Такое сотрудничество послужило бы обоюдной пользе сторон, внесло бы определенный вклад в развитие методологической базы этнографии и этнологии.

Монография С.А.Мадюковой и Ю.В.Попкова открывает перспективы для дальнейших исследований этнокультурных процессов, проблемы этнической идентификации и воспроизводства этничности в новых условиях. Книга может быть полезна не только этнологам, культурологам и социальным философам, но и политикам и культурным работникам, поскольку позволяет по-новому взглянуть на политику культурного разнообразия и мультикультурализма.

References

1 Madyukova S.A., Popkov Yu.V. *Phenomenon of a sociocultural neotraditionalism* / Edited by of E.A.Tyugashev, Sankt-Petersburg: Aletheya, 2011, 132 p.

Ш.К.Ахметова

Этникалық сананы қалыптастыру мәселесі жайында

Мақалада С.А.Мадюкова мен Ю.В.Попковтың монографиясына сын пікір берілді, зерттеу негізінде «өмірлік цикл ғұрпының» әлеуметтік философиялық концепті мазмұны зерттеуінде әлеуметтік-мәдени неотрадиционализм мәселесі қарастырылды. Аталмыш мәселе бірден-бір жаңашыл заман жағдайында дәстүрлердің өмір сүру тәсілдері мен әлеуметтік мәдени тәжірибенің көрсетілу механизмдері мен бейімделулерін зерттеумен байланысты.

Sh.K.Akhmetova

To a question of ethnicity designing

The problem of a phenomenon of a sociocultural neotraditionalism is considered in S.A.Madyukova and Yu.V.Popkov's monograph. Methods of researches of the social and philosophical maintenance of a concept «ceremonies of life cycle» are applied. The problem of a sociocultural neotraditionalism is directly connected with ways of existence of traditions and mechanisms of translation and adaptation of sociocultural experience in modern conditions.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Akhmatova, N.S.** — candidate of philosophy science, docent, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Bishkek.
- Akhmetova, Sh.K.** — candidate of history science, senior researcher of ethnography sector of Omsk Branch of Institute Archaeology and Ethnography SB RAS, Russia.
- Arinov, E.K.** — lecturer of chair philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Asanova, K.** — docent of chair geography, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan.
- Daulbayeva, Zh.I.** — senior lecturer of chair humanitarian and natural disciplines, Kazakh humanitarian and legal university, Astana.
- Eshiyev, A.K.** — Doctor of political sciences, Associate Professor, director of the department of International Relations, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan.
- Holmes, S.** — MA student, specialty international relations, department of humanity and social science, University of Greenwich, London.
- Isakov, B.M.** — lecturer of chair philosophy and humanities, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan.
- Karenov, R.S.** — doctor of economic science, professor, head of the chair Management, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kozhabekova, Zh.B.** — PhD student, 3 year, specialty «History», chair of world history, historiography and source study, al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
- Malgarayeva, Z.B.** — docent of chair humanitarian and natural disciplines, Kazakh humanitarian and legal university, Astana.
- Mukhambetaliyev, K.M.** — candidate of philosophy science, professor of chair international relations, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty.
- Narmatov, N.K.** — lecturer of chair law, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan.
- Nupinova, A.** — MA student, 1 year, specialty «humanitarian history», chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, department of history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Nurkenov, K.K.** — MA student, specialty «political science» of National School of Public Policy of Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana.
- Orazbekova, G.B.** — MA student, 2 year, specialty «humanitarian history», chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, department of history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Sagatova, A.S.** — candidate of philosophy science, docent of chair philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Satpayeva, N.K.** — MA student, 1 year, of department international relations, chair of international relations, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty.
- Shotbakova, L.K.** — candidate of history science, docent, chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Termechikova, S.** — senior lecturer of chair Geography, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan.
- Toygonbayeva, C.A.** — senior specialist of the department of international relations, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan.

Turlybek, A. — PhD student, institute of social sciences, department of language — history and geography, branch of History (general turkish history), Ankara University, Turkey.

Uskembayev, K.S. — candidate of history science, docent, head of the chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Zhumagulov, M.Zh. — doctor of philosophy science, professor, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Bishkek.

Zhumatayeva, D.N. — PhD student, institute of social sciences, department of language — history and geography, branch of History (general turkish history), Ankara University, Turkey.

Zuyeva, L.I. — candidate of history science, docent of chair archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.